

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

ВІСНИК
**НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

ПОЛІТОЛОГІЯ

СОЦІОЛОГІЯ

ПРАВО

№ 2 (38)

**КИЇВ
2018**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 6 від 4 червня 2018 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2018. – № 2 (38). – 150 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (заступник головних редакторів); А.О. Ручка – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; А.С. Радей – к. філос. н., ст. викладач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор, зав. кафедри філософії факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Денисенко – д. політ. н., професор, зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. Івана Франка; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.С. Бакіров – д. с. н., професор, академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, заст. директора з наукової роботи Київського інституту інтелектуальної власності і права Національного університету «Одеська юридична академія»; Л.Г. Сокурняська – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування КПІ ім. Ігоря Сікорського; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор, заст. декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; О.В. Тріщук – д. із соц. к., професор, зав. кафедри видавничої справи та редагування ВПІ КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; О.С. Мурадян – к. с. н., доц., декан факультету соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, заслужений працівник культури України, зав. кафедри менеджменту видавничо-поліграфічної галузі КПІ ім. Ігоря Сікорського;

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; Адріана Міка – доктор наук (габілітований доктор) з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Алієв Амір Ібрагім огли – д. ю. н., професор, декан юридичного факультету Бакинського державного університету, Азербайджанська Республіка; Анджей Пукшто – д. політ. н., зав. кафедри політичних наук Університету Вітовта Великого, Литва; Войцех Рафаловський – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Георгій Дерлуг'ян – Ph.D з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Джесіка Зиховіч – Ph.D зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій імені родини Вейзерів Мічиганського університету; Джеффри Александер – Ph.D з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ева Ясюк – доктор права, перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі, Польща; Ерік Райнерт – Ph.D з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Іренеуш Садовський – Ph.D з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; І.В. Котлярів – д. с. н., професор, директор Інституту соціології НАН Білорусі; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; С.В. Костокевич – к. с. н., старший науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; М.А. Шабанова – д. с. н., професор, зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Миколай Павляк – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Моніка Еппінгер – Ph.D з антропології, асистент-професор соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н.М. Зарубіна – д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Пал Тамаш – Ph.D з соціології, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; Сальваторе Бабонос – Ph.D з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія; Сара Вітмор – Ph.D з політичних наук, старша викладачка університету Оксфорд Брукс, Велика Британія; Тадеуш Кочовські – д. ю. н., професор, зав. кафедри господарського права Вроцлавського економічного університету; Чангу Сонг – Ph.D з політичних наук, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; С.О. Шавель – д. с. н., професор, головний науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; Яцек Верчінські – д. ю. н., професор, директор аспірантських програм факультету права і адміністрації Варшавського університету; Марек Римза – професор соціології Варшавського університету; Лукан Вей – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Торонто, Канада; Шон Лохна – Ph.D з політичної економії, старший радник Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України; Пол Д'аньєрі – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Каліфорнії в Риверсайді (США); Емілі Болзе – Ph.D з політичних наук, асоційований професор порівняльної політики Університету Кентуккі; Деніел Федорович – DPhil з політичних наук, дослідник Університету Торонто.

ЗМІСТ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Верещак В. Г. Становлення національної розвідки в правовому полі держави (на прикладі Японії).....	6
Дмитрашко С. А. Стратегії впливу на масову свідомість у націонал-соціалістичній Німеччині.....	12
Ключкович А. Ю. Пряма демократія в Словаччині: інституційні та політичні аспекти функціонування.....	18
Пашков В. О. Нацистський режим і академічна спільнота Німеччини.....	23
Пашковський В. Ф. Організаційно-правовий механізм забезпечення інформаційної безпеки України в умовах зовнішньої агресії: напрями вдосконалення.....	29
Попков Д. О. Актуалізація концепції соціальних розмежувань СТ. Роккана та С. Ліпсета в контексті сецесійних загроз.....	34
Яковлева Л. І. «Дамоклів меч» влади: чинники легітимності в античних Афінах	40

СОЦІОЛОГІЯ

Chris Weston The decline and fall of British power: 1945 to 1963.....	46
Кутуєв П. В., Макаренко Д. В., Северинчик О. П. Держава, що сприяє розвитку: чи можлива подорож зі Східної Азії до Східної Європи?.....	55
Грищенко Н. І. Волонтерський рух в сучасній Україні як стратегія розвитку молодіжного лідерства.....	73
Ievgeniia Zasoba The American Communist Party and feminism at the beginning of the Cold War (1945-1960).....	79
Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку.....	90

ПРАВО

Dariusz Mańka Shaping the socio-legal notion of sustainable development in French personalism.....	97
Безсусідня Ю. В. Криміналізація екстремізму в Україні з метою захисту національної безпеки України.....	101
Брюхно О. В., Герасименко Є. С. Сутність та особливості адміністративно-правового регулювання набуття громадянства України внаслідок його прийняття	105
Бугера О. І. Соціальні Інтернет-мережі та запобігання злочинності: сучасні тенденції.....	110
Гуцу С. Ф. Правове регулювання мережі Інтернет: міжнародний і вітчизняний досвід.....	114
Кравчук О. О. Нова відповідальність за порушення трудового законодавства – непропорційне втручання держави у бізнес.....	119
Огороднік Ж. А. Можливість та необхідність надання функцій медіатора нотаріусу	128
Помазанов А. В. Здійснення права на касаційне оскарження та відкриття касаційного провадження.....	132

РЕФЕРАТИ	137
-----------------------	-----

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

Vereshchak V.

The establishment of national intelligence in legal framework of the state
(on the example of Japan).....6

Dmytrashko S.

Strategy of influence on mass consciousness in National Socialist Germany.....12

Klyuchkovych A.

Direct democracy in Slovakia: institutional and political aspects of functioning.....18

Pashkov V.

The Nazi regime and Academic community of Germany.....23

Pashkovskyi V.

The organizational and legal mechanism for ensuring information security
of Ukraine in conditions of external aggression: areas for improvement.....29

Popkov D.

Actualization of the concept of social cleavages
St. Rokkana and S. Lipseate in the context of secession threats.....34

Iakovleva L.

«Damocles' sword» of power: factors of legitimacy in ancient Athens.....40

SOCIOLOGY

Chris Weston

Decline & Fall of British Power (Part II): 1945 to 1963.....46

Kutuev P., Makarenko D., Severynchuk O.

The developmental state: can it travel from East Asia to Eastern Europe?.....55

Hryshchenko N.

Volunteer movement in modern Ukraine as a strategy for the development of youth leadership.....73

Zasoba I.

The American Communist Party and feminism at the beginning of the Cold War (1945-1960).....79

Oros O.

Aggressive and violent behavior among children of adolescence.....90

LAW

Dariusz Mańka

Shaping the socio-legal notion of sustainable development in French personalism.....97

Bezsusudnia Yu.

Criminalization of extremism in Ukraine.....101

Briukhno O., Gerasimenko E.

The essence and features of administrative and legal regulation of the citizenship
of Ukraine as a result of its acceptance.....105

Bugera O.

Social Internet Networks and crime prevention: contemporary trends.....110

Gutsu S.

Legal regulation of the Internet: international and domestic experience.....114

Kravchuk O.

New responsibility for violations of labor law – disproportionate intervention
of the state into business.....119

Ogorodnik Zh.

Possibility and necessity to provide functions of mediator to the notary public128

Pomazanov A.

Implementation of rights to cassation appeal and cassation proceeding opening.....132

ABSTRACTS.....137

УДК 355.401 (520)

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ В ПРАВОВОМУ ПОЛІ ДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ ЯПОНІЇ)

Верещак В. Г.,

кандидат історичних наук, доцент

Воєнно-дипломатичної академії імені Євгенія Березняка

В статті проаналізовано досвід становлення національної розвідки в правовому полі держави (на прикладі Японії) в умовах викликів і загроз її безпеці та національним інтересам наприкінці ХХ, початку ХХІ століття.

В статье проанализирован опыт становления национальной разведки в правовом поле государства (на примере Японии) в условиях вызовов и угроз ее безопасности и национальным интересам в конце ХХ, начале ХХІ века.

The experience of establishing national intelligence in legal framework of the state (for example, Japan) under conditions of challenges and threats to its security and national interests in the late ХХ, the beginning of the ХХІ century, was analyzed.

Ключові слова: загрози, безпека, розвідка, розвідувальні органи, правова система, парламент, контроль, договори, співробітництво.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Небезпеки і загрози, що особливо активізувалися наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, не оминули й одну з найбільш розвинутих і мирних країн світу – Японію. Неабияке занепокоєння викликали в її керівництва випробування ядерної зброї, несанкціоновані запуски балістичних ракет й непрогнозованість розвитку ситуації в Північній Кореї, амбіційні наміри щодо абсолютного лідерства в Азійсько-Тихоокеанському регіоні й територіальні претензії Китаю на деякі островні японські території, небезпечні воєнні дії Росії в районі Курильських островів, терористичні акти по відношенню до дипломатичних представництв і місій країни за кордоном та низка інших кризових явищ.

Розуміючи, що одним із перших кроків протидії цим та іншим загрозам є виявлення їх на стадіях зародження, керівництво країни апелювало до національних розвідувальних структур, які в тогочасному стані виявилися неспроможними в повному обсязі вирішувати покладені на них завдання [1-3]. Правова система держави й демократичний контроль з боку суспільства, за таких екстремальних умов обстановки і з огляду на застосовувані розвідкою специфічні методи, прийоми та закритість діяльності, жахливі наслідки Другої світової війни, велика частка вини за які припадала на спецслужби країни, – усе це не давало можливості уряду й прагматично налаштованим парламентаріям посилити спроможності національної розвідки.

Дещо з досвіду розв'язання Японією означеної проблеми може бути запозичено й використано відповідними фахівцями України в процесі удосконалення національних розвідувальних органів і встановлення належного правового й демократичного контролю над ними з боку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У відомих наукових джерелах [1-4; 7-19] висвітлено лише окремі аспекти становлення національних структур розвідки в правовому полі Японії, фундаментального ж дослідження на цей час немає.

Метою статті є аналіз й визначення особливостей становлення національних структур розвідки в правовому полі Японії.

Виклад основного матеріалу. Причин неготовності розвідки Японії до виконання завдань за призначенням виявилось декілька. Головними з них були: національна стратегія часів холодної війни та мілітаристське минуле країни, в якому об'єкт нашої уваги відігравав провідну роль.

Після перемоги в Другій світовій війні США розформували імператорську армію Японії, а разом з нею спеціальні служби, до складу яких входила і розвідка. Країна, роззброєна й окупована Сполученими Штатами, змушена була існувати у визначених їй рамках. Це стимулювало розроблення й

втілення в життя доктрини Йосіди, названої іменем тодішнього прем'єр-міністра країни Сігеру Йосіди. Згідно з цим документом Японія довірила власну безпеку США, зосередивши зусилля на відновленні й розвитку національної економіки. Слід зазначити, що у зв'язку зі своїм географічним положенням, вона опинилася на вістрі американської стратегії стримування Радянського Союзу на Далекому Сході.

За Договором про взаємну оборону (1952 р.) США гарантували Японії її зовнішню безпеку. На це була спрямована й діяльність ЦРУ. Японія покладалася на нього в питаннях збору розвідувальної інформації й, відповідно, мала оперативний доступ до потрібних розвідувальних відомостей [1].

Водночас країна стикалась і з внутрішніми загрозами. Радянський Союз підтримував Комуністичну партію Японії і надавав всебічну допомогу створеним ним на території країни терористичним угрупованням, зокрема японській Червоній армії. Для ефективної протидії їм, уряд Японії створив децентралізовану розвідувальну мережу, включивши до неї контррозвідувальний компонент і поліцію. Провідну роль у мережі було відведено Державному (в деяких джерелах – Головному) поліцейському управлінню, яке зосереджувало її зусилля переважно на нейтралізації внутрішніх загроз. Ця структура являла собою, скоріше, фрагмент розвідувального апарату, долученого до безпекового компоненту держави, аніж розвідувальну мережу. Однак такою була реальність.

Після завершення холодної війни Японія опинилася у складній політико-економічній ситуації. У результаті економічних реформ Китай, починаючи з 1978 року, перетворився із слабкої, відсталой країни в агресивного й рівносильного провідним країнам світу суперника у сфері безпеки й економіки. Японія на цей час дещо знизила темпи свого економічного розвитку. Після розпаду Радянського Союзу під загрозою опинилася безпека Північної Кореї. Пхеньян подвоїв свої зусилля зі створення й випробування ракетно-ядерної зброї. У зв'язку з тим, що США почали вкладати величезні ресурси у стабілізацію безпеки на Близькому Сході, вони дещо знизили їх обсяг у забезпечення безпеки Японії.

Постала нагальна потреба завчасного виявлення загроз і викликів, передусім, воєнній безпеці держави тепер уже переважно власними силами, яких було недостатньо, до того ж вони були неспроможними це зробити.

Державна політика Японії в сфері забезпечення національної безпеки на той час взагалі не мала цілісної основи. Згідно з конституцією країни від 1946 року й законом, прийнятим 1956 року під назвою «Базова політика у сфері національної оборони», вона передбачала в цій царині лише «підтримання діяльності ООН», «розвиток міжнародного співробітництва», «захист країни на основі японсько-американського співробітництва», чого в нових політичних реаліях було замало [4].

Намагаючись хоч трішки вийти за межі означеного кола й мінімально наблизитися до реальної потреби зміцнення безпекового складника державного механізму, патріотично налаштованим партіям, що складали ядро парламенту 1992 року, вдалося прийняти закон про розширення співробітництва Японії з силами ООН. Це дало можливість зміцнити і певним чином модернізувати Сили самооборони країни; в подальшому набути досвіду застосування, особливо авіації і флоту, розширити сферу їх діяльності; продемонструвати активність Японії як члена ООН.

Спроби ж посилення будь-якої розвідувальної структури або створення нової, конче потрібної на той час, натикалися на потужний опір з боку громадськості й законодавців, які пам'ятали безчинства імператорських спеціальних служб до початку і в роки Другої світової війни [5, 6].

З плином часу поява нових, «вишуканих» загроз, зокрема міжнародного тероризму, ще більше ускладнили проблему безпеки країни. Яскравим прикладом цього стали події, пов'язані із захопленням 1996 року перуанським революційним угрупованням у Лімі офіційної резиденції японського посла. У заручники було взято 24 особи, серед них був сам посол й декілька високопоставлених дипломатів. До Ліми вилетів міністр закордонних справ Японії. Інформувати його щодо суті інциденту довелося канадському послу. Чимало часу було витрачено на збір відомостей з перших рук.

Проблема посилення безпеки, й насамперед упередження, *що є завданням розвідки* (курсив наш. – В.В.), загроз дипломатичним представництвам і закордонним місіям Японії, вирішення якої потребувало внесення змін до чинного законодавства країни, була як ніколи явною і нагальною. Проте більшість парламенту навіть після згаданої трагедії не змогла подолати власні переконання щодо непорушності конституції і базових безпекових канонів. Прагматичній меншості парламенту вдалося схилити його більшість лише до законодавчого зміцнення співпраці в безпековій сфері зі США шляхом підписання 23 вересня 1997 року Договору щодо керівних принципів японсько-американського співробітництва у сфері оборони [7]. Зазначена поступка парламенту сприяла прийняттю ним, під тиском тієї ж прагматичної меншості у світлі щойно укладеного договору зі США, законодавчого рішення щодо посилення воєнної розвідки – об'єднання під єдине керівництво (Штаб оборонної розвідки) розрізних видових структур розвідки Сил самооборони країни. Принагідно зазначимо, що 2006 року у цьому Штабі було створено підрозділ взаємодії з Агентством національної безпеки США [8].

Прийняті 1997 року законодавчі рішення парламенту Японії додатково до чинного Договору про взаємне співробітництво і безпеку між Японією і США від 19 січня 1960 року, уточнювали окремі аспекти співробітництва і взаємодії Сил самооборони Японії і військ США, дислокованих на япон-

ських островах, у мирний час, в особливий період і в надзвичайних ситуаціях, дещо структурували й зміцнили воєнну розвідку, але, в цілому, не забезпечували виконання упереджувальних заходів і дій сучасним на той час викликам і загрозам та виявлення нових.

1998 року Японію сколихнула нова подія – неочікуваний запуск північнокорейської ракети “Taepodong”, траєкторію польоту якої не змогли простежити японські засоби розвідки і захисту повітряного простору. Декілька подальших несподіваних запусків Північною Кореєю балістичних ракет змусили уряд Японії виділити суттєві асигнування на розвиток національного компоненту космічної розвідки, розробити національну програму геопросторової розвідки. Слід зазначити, що сьогодні геопросторова розвідка – один із найпотужніших видів японської розвідки [1].

Події 11 вересня 2001 року в США суттєво вплинули на усвідомлення урядом і парламентом Японії жорстокості й підступності новітніх загроз. 19 вересня 2001 року прем’єр-міністр Японії виступив із законодавчою ініціативою розгорнути боротьбу з тероризмом на державному рівні. Проте після проведених з цього приводу в парламенті дебатів законодавці дійшли висновку, що Японія не в змозі реалізувати пропозиції прем’єр-міністра щодо протидії терористичним загрозам національній безпеці наявними силами і засобами. Після звернення до США з пропозицією щодо об’єднання зусиль у боротьбі з тероризмом 16 грудня 2002 року за підсумками засідання Консультативного комітету з питань безпеки було прийнято спільну заяву, що передбачала перегляд обома сторонами власної оборонної політики в нових безпекових умовах, подальші консультації й перемовини щодо двостороннього оборонного співробітництва [9].

Розпочатий Японією процес підготовки взаємоприйнятної основи оборонного співробітництва зі США було завершено восени 2004 року [10]. Його результати було оприлюднено на засіданні парламентського комітету з безпеки і оборонних можливостей у доповіді голови спеціальної комісії (відомої під назвою «доповідь Аракі», за прізвищем голови комісії). Комісія пропонувала внести суттєві зміни у відносини зі США у воєнно-політичній сфері з метою перетворення японсько-американського альянсу в ефективний інструмент протидії таким викликам і загрозам нового століття, як міжнародний тероризм і розповсюдження ракетних технологій. До того ж це допомогло б відстоювати інтереси Японії в діалозі з питань безпеки з Вашингтоном. Більшість пропозицій, що прозвучали в цій доповіді, увійшли до Основних напрямків програми національної оборони Японії, затвердженої урядом у грудні 2004 року [11]. Базові положення програми дозволили главам зовнішньополітичних відомств Японії і США, під час зустрічі у Вашингтоні 19 лютого 2005 року, підписати спільну заяву під назвою Загальні стратегічні цілі. Документ відображав спільні інтереси, обумовлені ними завдання й мету двостороннього партнерства не лише на регіональному, а й на глобальному рівні [12]. На підставі цієї заяви Японія ставала союзником США в боротьбі з тероризмом та розповсюдженням зброї масового ураження. Проте вже з перших кроків на шляху реалізації Загальних стратегічних цілей виявилася низка проблем, головними з яких були: для американців – можливість скорочення чисельності військ на японських базах, що не відповідало їхнім стратегічним намірам; для японців – низька спроможність національної розвідки в добуванні розвідувальної інформації в інтересах не лише союзників, а й власних національних користувачів.

У результаті спільної роботи над усуненням зазначених перешкод у жовтні 2005 року в рамках Консультативного комітету з питань безпеки було прийнято документ під назвою Американсько-японський союз: трансформація і реорганізація для майбутнього [13]. Він містив пропозиції щодо створення спільних командних структур й уведення процедур постійного обміну інформацією щодо оперативної обстановки та низку інших. Найбільш перспективними напрямками військового співробітництва в сфері безпеки на регіональному і глобальному рівнях визначалися протидія тероризму, операції з розвідки й збору інформації.

Документ дістав високу оцінку обох сторін. 1 травня 2006 року державний секретар США К. Райс під час брифінгу за результатами засідання Консультативного комітету з питань безпеки заявила журналістам: «У нас немає кращого друга, ніж Японія» [14].

У подальшому, сторони дещо розширили взаємодію у сфері розвідки. Так, у спільній заяві за результатами засідання Консультативного комітету з питань безпеки 1 травня 2007 року було підтверджено співпрацю за означеними в 2006 році напрямками й додано раніше не згадуваний напрям – технічну розвідку.

Спільні зі США інтереси, цілі, безпекові проблеми в цілому сприяли задоволенню потреб Японії в розвідувальному забезпеченні сумісних з партнером по альянсу заходів і дій, проте позбавляли самостійності і незалежності від нього в розвідувальному забезпеченні власних. Спробу звільнитись від такої залежності взявся здійснити прем’єр-міністр Японії Ю. Хатаяма в 2010 році. Під час передвиборчої кампанії він щиро обіцяв виборцям зробити зовнішню політику країни максимально незалежною від Вашингтона, а японсько-американський воєнно-політичний союз – дійсно рівноправним. Ставши прем’єр-міністром, він спробував реалізувати свої обіцянки, однак натрапив на жорсткий опір американців. Не зумівши реалізувати жодну з указаних та інших, менш принципових обіцянок, він змушений був подати у відставку [14].

Чинна законодавча база та непоступливість США не давали можливості патріотично налаштованим прагматикам уряду і парламенту країни поставити Японію на відносно самостійний, суверенний шлях розвитку і самореалізації. І якщо долати опір США було марно і навіть небезпечно, то єдиним бастіоном, який можна було б спробувати штурмувати, залишався парламент країни. Здолати його вдалося кабінету прем'єр-міністра Сіндзо Абе, якого було обрано на цю посаду в грудні 2012 року [4]. Під приводом нагальної потреби посилення спроможностей Сил самооборони в умовах зростання загроз з боку Китаю та Північної Кореї він попередньо заручився підтримкою президента й уряду США [15]. Таким чином, замість того, щоб виборювати у США бажану відносну самостійність, уряд Японії заручився їх підтримкою в боротьбі з власним консервативним парламентом.

У результаті клопіткої, переконливої й аргументованої діяльності прем'єр-міністра та його прихильників 17 грудня 2013 року парламент прийняв пакет програмних документів, що визначали стратегію забезпечення національної безпеки країни на довгострокову перспективу. Основним із них була Стратегія національної безпеки, що ґрунтувалася на прогнозованій сукупній моці дипломатичної, економічної і технологічної політики держави. Не менш вагомим документом були Основні напрями програми національної оборони, в яких, на відміну від аналогічних документів попередніх років, що передбачали «стриманість» у розвитку оборонного потенціалу, визначалися шляхи його якісного розвитку. Втілення в життя Основних напрямів передбачалося Середньостроковою програмою розвитку оборонного потенціалу – третім за значенням документом пакету, в якому було визначено конкретні дії щодо нарощування моці Сил самооборони країни впродовж наступних п'яти років.

Прийняті документи стали революційними у вирішенні проблеми нарощування воєнної могутності країни за всі повоєнні роки й послужили поштовхом до змін в інших структурах її воєнної організації, насамперед розвідки. Спровокували їх трагічні для Японії події 2013 року в Алжирі, коли бойовики терористичного угруповання ІДІЛ захопили в заручники, а потім убили десятих японських громадян. У спробах вплинути на ситуацію й запобігти її трагічній розв'язці японським спецслужбам довелося звертатися по допомогу до йорданської і турецької розвідок. Зазначене вкотре продемонструвало низьку ефективність фахової діяльності спеціальних служб і органів Японії, зокрема й розвідки, які не змогли не те що виявити загрози безпеці її громадян і представницьких органів за кордоном, а й ефективно протидіяти їх реалізації [16].

Відтак потреба вдосконалення, посилення і навіть реформування спеціальних органів і служб постала перед керівництвом держави як надзвичайна і невідкладна. Найбільше занепокоєння щодо цього проявили парламентарі зі складу Ліберально-демократичної партії Японії, які ще задовго до згаданих подій виносили проблемні аспекти розвідки на парламентські слухання. У 2006 році парламентський комітет, більшість якого становили члени цієї партії, на одному із засідань законодавчого органу вніс пропозицію (відому як «Друга доповідь Матімури») створити в країні нове агентство для добування розвідувальних відомостей за рубежем, а також агентство, яке б здійснювало централізований аналіз розвідувальних відомостей усіх розвідувальних органів країни.

Незважаючи на актуальність питання, його вирішення виявилось досить непростим, оскільки в суспільстві і в законодавців держави глибоко вкоренилася негативна думка щодо добування розвідувальних відомостей за рубежем. На це було декілька причин. Перша – це потужні і стійкі антимілітаристські настрої в японській громаді. У конституції Японії є особлива стаття – 9, яка забороняє використовувати війну для вирішення міжнародних конфліктів. І хоча заборони на створення в країні потужного національного розвідувального органу в конституції немає, в очах суспільства розвідка і мілітаризм тісно пов'язані. У пам'яті людей міцно закарбувалися наслідки Другої світової війни.

Друга причина – бюрократична. З необхідністю створення нового відомства не погоджувалися керівники і куратори розвідувальних органів і спеціальних служб держави. Пояснення банальне – беззаперечний перерозподіл персоналу і фінансів не на їх користь. Досить довго опір чинило впливове й авторитетне в країні Державне поліцейське управління, керівництво якого не бажало ні з ким ділитися ні інформацією, ні персоналом, ні ресурсами [1].

Однак усупереч всьому японці зуміли подолати зазначені перешкоди.

Щодо першої складової пропозиції, викладеної у «Другій доповіді Матімури» – створення агентства для добування розвідувальних відомостей за рубежем, то за багатьма ознаками її реалізовано у вигляді Служби зовнішньої розвідки – СЗР [17]. Про це стало відомо з дипломатичного листування офіційних осіб США з керівниками японських спецслужб (документи опубліковано на сайті WikiLeaks й передано австралійській газеті «The Sydney Morning Herald») [18; 19].

Паралельно зі створенням СЗР було реалізовано й іншу пропозицію ліберал-демократів, викладену в «Другій доповіді Матімури», – функції централізованого аналізу розвідувальних відомостей усіх розвідувальних органів країни було покладено на управління інформації і досліджень Міністерства закордонних справ.

Терористичні акти 2015 року проти громадян Японії в Парижі та Алжирі змусили японський уряд прискорити заплановане на квітень 2016 року створення спеціального антитерористичного під-

розділу. Наприкінці 2015 року в МЗС країни почав функціонувати відділ антитерористичної розвідки, основними завданнями якого були збір, добування та аналіз інформації щодо терористичних організацій та окремих терористів для використання її в боротьбі з терором, забезпечення безпеки громадян, організацій та установ Японії за її межами і безпосередньо в метрополії [16].

Відділ антитерористичної розвідки МЗС призначався переважно для забезпечення захисту громадян, організацій та установ Японії від іноземних терористичних організацій та окремих терористів за її межами. З метою ж виявлення подібних угруповань та осіб всередині країни, упередження їх діяльності і протидії їм, було проведено суттєву реорганізацію Управління розслідувань громадської безпеки при Міністерстві юстиції. Оскільки основним завданням управління було виявлення й упередження злочинної діяльності, його перейменували в Розвідувальне управління громадської безпеки при Міністерстві юстиції.

Відповідальним за боротьбу з тероризмом у країні було визначено Державне поліцейське управління, а його представники зайняли посади директорів Інформаційно-дослідного бюро при Кабінеті міністрів, відділу антитерористичної розвідки Міністерства закордонних справ, Розвідувального управління громадської безпеки при Міністерстві юстиції.

Таким чином, у результаті законодавчих заходів парламенту Японії і практичних дій уряду, його міністерств і відомств розвідку країни було суттєво посилено й зміцнено.

Висновки. Становлення національної розвідки Японії відбувалося в умовах складного протиріччя: з одного боку – нагальна потреба нарощування структури та посилення фахових можливостей розвідки для протидії зростаючим викликам і загрозам безпеці держави; з другого – непоступливість парламенту країни і громадськості щодо внесення змін до конституції, в якій визначальною була стаття 9, що забороняла будь-яке нарощування силового потенціалу країни. Прагматично налаштованій частині парламенту та уряду країни все ж таки вдалося поступово, розпочинаючи з часів завершення холодної війни, подолати це протиріччя й створити дієву сучасну систему національної розвідки. При цьому використовувалися будь-які зачіпки й аргументи. Основними з них були такі:

- наголошення на руйнівних і нищівних наслідках для країни сучасних викликів і загроз її безпеці, нестандартності їх проявів та виникнення;
- використання будь-якої недружньої акції з боку імовірних противників Японії (перш за все Північної Кореї, Китаю, міжнародних терористичних організацій) для наголошення на потребі посилення і нарощування можливостей національних структур розвідки;
- використання згоди парламенту на посилення Сил самооборони як приводу для нарощування і зміцнення національних структур розвідки;
- неординарна апеляція за підтримкою до керівництва союзних США.

У цілому патріотично і прагматично налаштована частина японського парламенту і уряд країни проявили неабияку наполегливість, раціональну системність і цілеспрямованість у прагненні досягти поставленої мети.

На певні аспекти становлення національних структур розвідки Японії, з огляду на статті 21–28 Воєнної доктрини України [20] доцільно було б звернути увагу відповідним керівникам безпекових і оборонного відомств нашої держави.

Уряд Японії постійно вдосконалює національні структури розвідки, активно взаємодіючи зі США, що і є перспективним напрямом подальшого дослідження.

Література:

1. Реформа японской разведки медленно продвигается вперед. URL: <http://inosmi.ru/world/20150315/226848228.html> (дата звернення: 12.02.2017).
2. Разведка Японии. URL: <http://counterintelligence.academic.ru/783/> (дата звернення: 12.02.2017).
3. Спецслужбы мира: Япония. Государственная разведка. URL: <http://it2b.ru/blog/gov/342.html> (дата звернення: 12.02.2017).
4. Стрельцов Д. Япония: новая политика национальной безопасности. Москва, 2014. С. 5.
5. История Японии. В 2 томах. Т 2. 1868–1998. 2-изд., испр. и доп. Москва, 1999. 703 с.
6. Джеймс Л. Мак-Клейн. Япония. От Сегуната Токугавы в XXI век. Москва, 2006. 895 с.
7. The Guidelines for Japan-US Defense Cooperation. September 23, 1997. URL: <http://www.mofa.go.jp/region/namerica/us/security/gideline2.html> (Last accessed: 20.02.2017).
8. Штаб оборонной разведки. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 12.08.2017).
9. Joint Statement of the US-Japan Security Consultative Committee. December 16, 2002. URL: <http://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/security/sccl/joint0212.html> (Last accessed: 20.07.2017).
10. Japan's Visions for Future Security and Defense Capabilities. Council on Security and Defense Capabilities. Tokyo, October 2004. URL: <http://www.jiaponline.org/resources/japan/security/Japan%20ReportCSDC%20Report.pdf> (Last accessed: 21.06.2017).

11. National Defense Program Guidelines. December 10, 2004, FY 2005 URL: http://www.jda.go.jp/e/policy/f_work/taikou05/fy20050101.pdf (Last accessed: 07.12.2017).
12. Joint Statement of the US-Japan Security Consultative Committee. February 19, 2005. URL: <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2005/42490.htm> (Last accessed: 15.06.2017).
13. U.S.-Japan Alliance: Transformation and Realignment for the Future//Security Consultative Committee Document URL: <http://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/security/scc/doc0510.html> (Last accessed: 26.09.2017) .
14. Иванов А., Смирнова О. Перспективы развития японско-американского сотрудничества в области безопасности. Аналитическая записка. URL: <http://ktsmi@mgimo.ru>. (дата звернення: 11.10.2017).
15. Роговик О. Підсумки місяця в міжнародних відносинах (березень 2015 р.). URL: <http://iac.org.ua/month-summary-of-international-relations-march-2015> (дата звернення: 17.08.2017).
16. Кирьянов О. В МИД Японии появится антитеррористическая разведка. Российская газета. 2015. № 8. С. 4.
17. Япония возрождает службу внешней разведки. URL: <https://topwar.ru/3437-yaponiya-vozrozhdaet-sluzhbu-vneshnej-razvedki.html> (дата звернення: 12.02.2017).
18. Серов С. В Японии создается служба внешней разведки. Зарубежное военное обозрение. 2011. № 9. С. 89.
19. Блинов А. Токио обзавелся своим ЦРУ. Независимая газета. 2011. № 1. С. 2.
20. Про рішення РНБО України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України». Указ Президента України від 24.09.2015 №555/2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> (дата звернення: 16.08.2017).

СТРАТЕГІЇ ВПЛИВУ НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ У НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Дмитрашко С. А.,

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри соціології, філософії і права

Одеської національної академії харчових технологій

Стаття присвячена дослідженню інформаційних, культурних, технологічних впливів на масову свідомість. Виявлення й аналіз стратегій впливу дозволить виробити шляхи захисту свободи особистості в сучасному світі соціогуманітарних технологій.

Статья посвящена исследованию информационных, культурных, технологических влияний на массовое сознание. Выявление и анализ стратегий влияния позволит выработать пути защиты свободы личности в современном мире социогуманитарных технологий.

The article is devoted to the study of information, cultural, technological influences on the mass consciousness. Identification and analysis of strategies of influence will allow developing ways of protecting individual freedom in the modern world of socio-humanitarian technologies.

Ключові слова: націонал-соціалізм, політична ідеологія, пропаганда, агітація, інформаційна війна, масова свідомість.

Постановка проблеми. Нацистське панування демонструвало тоталітарну модель, в якій специфічним чином поєднано ресурси формалізованих структур влади з новітніми ресурсами управління суспільством. Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини (далі – НСДАП) втілювала свою доктрину шляхом революційних змін наявної політичної системи, нових методів роботи з масами з метою отримання всезагальної соціальної підтримки. Найчастіше у наукових дослідженнях праворадикальні рухи порівнюються у політичній сфері, тому вважаємо, що існує наукова необхідність показати відмінність націонал-соціалізму, що обґрунтовував свою владу публічним ідеологічним ціннісним поясненням. Застосування різних технологій і технік впливу на масову свідомість вимагає наукового і практичного аналізу наслідків, адже мова йде про специфічні форми управління, які носять прихований характер.

Стан наукової розробки проблеми. Оптику даного дослідження зумовив теоретичний горизонт, створений С. Московичі, С. Мілграмом, М.-Л. Рукеттом, Г. Почепцовим, К. Беркгофом, О. Іщенко, В. Черніковою, П. Конценом. Дослідження соціальної психології, новітніх методів роботи з суспільною думкою, прихованих впливів соціогуманітарних технологій створили теоретичне підґрунтя для виокремлення форм впливу та емпіричного ситуативного втілення в діяльності НСДАП. Автор досліджує нацистські джерела, такі як роботи А. Гітлера, Й. Геббельса, також з'ясовує використання ідеологічного і пропагандистського ресурсу в політичній боротьбі.

Метою статті є виявлення специфічно нових форм впливу на суспільну думку в нацистській Німеччині у 30-40 рр. XX ст. Завданням даного дослідження є аналіз і характеристика політико-комунікативних, соціально-психологічних методів управління масовою свідомістю в нацистській Німеччині.

Основний матеріал. Націонал-соціалісти створили партію, яка охопила пропагандою все суспільство; оформили особливий статус харизматичного лідерства; посилили психологічну схильність авторитарної особистості до опозиції «ми» – «вони»; поширили нетерпимість на побутовому рівні; експлуатували почуття пригнобленої національної гідності після розпаду держави. Після спроби путчу 1923 р. нацисти провели політичну модернізацію, адже зрозуміли, що реставрація старого режиму неможлива і треба запропонувати суспільству альтернативу. Можна погодитись з О. Іщенком, що одним із найважливіших ресурсів політичних перетворень є ідеологічний, оскільки саме політична ідеологія містить в собі політичну ідею, визначає шляхи, способи та засоби активної реалізації політичних ідей, світоглядних позицій, системи цінностей, окреслює актуальні питання в політичному житті [1, с. 153].

В умовах Першої світової війни, революційних рухів та потрясінь монархій, активним учасником політичного процесу стали народні маси. НСДАП врахувала можливості плебіцитарної демокра-

тії, очікування населення щодо харизматичного вождя, який надасть політиці та державі нову велику мету, але одночасно встановить нову модель держави. Важливим є той фактор, яким К. Шмітт пояснює нову роль держави. Це расова єдність фюрера та народу, «протяжність та щирість контактів між лідером та його послідовниками засновані виключно на цій расовій спільноті» [2, с. 377]. Сучасний дослідник Є. Мороз підкреслює, що націонал-соціалістичний Третій рейх виник як матеріальна правова держава, оскільки спиралась на право сили [3, с. 135]. В політико-правовій сфері нові зміни проявились у позбавленні суб'єктивних прав особистості. Так, 28 лютого 1933 р. було прийнято Декрет «Про захист народу та держави», яким було призупинено та не відновлено статті Веймарської Конституції, які гарантували політичні права громадян. Поступово вводиться в обіг поняття «народний товариш» як одиниця народної спільноти, що об'єднана расовим підґрунтям.

Звернемо увагу, що завдяки новаторському підходу щодо використання маніпулятивної та мобілізаційної функцій ідеології, НСДАП стала своєрідним координатором стосунків між суспільством та владою. Дослідник Г. Мусихін підкреслює, що заради збереження ідеологічного домінування, фашистська партія дозволяла певну економічну свободу, але зберігала тотальний контроль над ЗМІ, освітою, мистецтвом, тому що ідеологія виступала засобом успішної комунікації з населенням [4, с. 32].

Вважаємо, що до основних форм впливу на масову свідомість можна віднести: маніпуляції; психологічні та інформаційні війни; пропаганду; агітацію; дезінформацію. Маніпуляцію можна розглядати як систему психологічного впливу, орієнтованого на насадження ілюзорного світосприйняття [5, с. 141]. Для цього результату політичні сили використовують інформаційно-комунікаційні засоби, адже інформація стає джерелом впливу, «цінним товаром».

Інформаційні війни ведуться як всередині країни, так і ззовні. Головне в інформаційних війнах змінити свідомість супротивника, вплинути на процес прийняття рішень, викликати емоційні стани. Політика-конкурента позначають якістю, яка повинна сприйматися суспільством як сутність особи. Політичний психолог М.-Л. Рукетт характеризує таку діяльність: «Вигадка реалізується через позначення, потім – це вже очевидність. Безапеляційно наклеюваний ярлик – не довільне і зручне доповнення або просто засіб нагадування, а гарантія істини. Отже, змініте назву, і ви змініте світ» [6, с. 126]. Інформація завжди прив'язана до світосприйняття людини, тому інформування стає процесом відбору фактів з метою створення альтернативної реальності. Людину з усталеною системою цінностей важко переконати, тому інформація впроваджується в умовах емоційного збудження, нестабільності, розхитування позиції людини.

Одним із методів інформаційної війни є створення медіа-картинки іншої реальності, для чого відбувається робота з базовою інформацією будь-якої ідейної системи. Ядерна інформація задає структуру ідейної системи, якщо змінити її – змінюється структура. На практиці зовнішньополітичної діяльності нацистського режиму це означало, що СРСР сприймався як центр комунізму, осердя єврейської змови, відповідно не як Інший, конкурент, а як Чужий, тобто ворог. Війна з Чужим як гранично Іншим є особистою місією фюрера А. Гітлера. Він наголосив у 1937 р.: «Мета німецької політики полягає в убезпеченні й збереженні расової спільноти, а також в її збільшенні. Відтак, це питання простору» [7, с. 231].

Дезінформація – це сукупність дій, направлених на введення в оману осіб шляхом фальсифікації документальних доказів. Мета дезінформації полягає у провокації відповідних дій, які скомпрометують протилежну політичну силу [8, с. 6]. Специфіка дезінформації полягає у тому, що вона використовується заради короткострокових цілей, у часі вона завжди програє. Якщо людина має чітку модель світосприйняття або є свідомим адептом політичної ідеології, то переконати її дезінформацією практично неможливо, оскільки сприйме її як «провокацію». Але Гітлеру вдалося змінити диспозицію політичних сил завдяки дискредитації КПН припущенням щодо можливого червоного терору. Так, підпал рейхстагу 27 лютого 1933 р. привів до того, що лідер комуністів Е. Тельман вимушений був піти з політичної гри.

Агітація – дієва технологія спонукання широких мас до політичної активності. Масова свідомість знаходиться під технологічним, культурним, інформаційним впливом з боку одного або групи комунікаторів. Агітація використовує знаки культури – листівки, постери, рекламу, але у такій кількості, аби інформація могла споживатися, а не сприйматися. Націонал-соціалісти використали технічні можливості, що дозволили поширювати агітаційну інформацію на великі території у заданій тривалості та у необхідній кількості. Можемо порівняти агітаційні дії націонал-соціалістів, які зосереджувались на впливі на емоції та використанні сучасної технічної бази, тоді як більшовики, за рекомендацією В.І. Леніна, зосереджувались на індивідуалізації агітації, тобто агітація залежала від особистості агітатора і середовища.

Прикладом специфічного впливу на масову свідомість у нацистській Німеччині може бути культ вождя. П. Концен зазначає, що культ вождя був інсценований самими інтелегентними розумами за допомогою усіх засобів найсучаснішої техніки. «Метою було створення п'яного містичного почуття

спільноти, виключення раціональних й емпатичних компонентів Я, передача вождю функцій сумління» [9, с. 215]. Унікальність політичної історії Німеччини 20-30-х рр. полягає в тому, що серед великої кількості варіантів суспільно-політичного розвитку, було обрано націонал-соціалістичну модель. Націонал-соціалісти зняли навантаження поразки, тому що запропонували єдність нації, могутність держави як спільну мету, яку можна було досягнути лише докладанням великих зусиль, тому горіння духу, емоційні пристрасті були конче необхідні. Харизматичному лідеру А. Гітлеру вдавалося переконувати людей, доки він пропонував мету щодо відродження Німеччини. «Нічого подібного не приходилося бачити у цьому світі з часів Магомета, – так дехто відізвався про нього на з'їзді у Нюрнбергу» [10, с. 346]. Ситуація змінилася для спільноти тоді, коли пропаганда почала готувати країну до тотальної війни.

Тоталітарні режими впливали на маси за допомогою навіювання, агітації, пропаганди, маніпуляцій. Підкреслимо, що у нацистській агітації особливу роль відігравали промови – слова, які мали надзвичайну риторичну владу. Вплив риторичної влади посилювався технологіями роботи зі сприйняттям індивідів. Як зазначалося, після путчу 1923 р. було знайдено дієву політичну формулу, яка була здатна повести маси в політику. Не можна не погодитися, що гасло національної революції – це сильне, концентроване гасло після поразки у війні, після заборони армії, репарацій та високого рівня невдоволення населення справами в державі. Специфіка нацистського впливу у такому прикладі полягає в тому, що захоплючі гасла мусять мати під собою ґрунт, що відповідає політичному моменту.

Адепти тоталітарної ідеології мали авторитарний тип свідомості, негативне ставлення до інакомислення. Як підкреслює У. Ширер, Гітлер зрозумів, що до яскравих промов, радикальних пунктів програми треба додати деякі елементи видовищ, щоб утримувати емоційну лояльність мас. Він вважав, що масам потрібні не тільки ідеї, але й символи, які б укріплювали віру до руху та виступали б знаками єдності партії та громадян. За думкою фюрера, ці «емоційні гойдалки» відповідають німецькому народові, його бажанню сили. Символічним втіленням сили, великої мети він вважав прапор НСДАП, який був центром, осердям навколо якого повинні об'єднуватися адепти та послідовники руху. А. Гітлер згадував: «Це був справжній символ! Червоний колір втілював соціальну ідею руху, білий – націоналістичну, свастика – мету боротьби за перемогу арійської раси» [11, с. 70].

Вважаємо, що символи, гасла, агітаційні плакати дозволяли індивідууму ідентифікувати себе з рухом, зі спільнотою, з історичним поступом. Політичний міф звертається до тлумачення подій в категоріях «занепаду», «агонії», «катастрофи», тому міф є дуже ефективним у боротьбі революційних сил. НСДАП впроваджувала нові орієнтири за допомогою пропаганди «спільних дій», що є важливим, оскільки формує національну і соціальну самоідентифікацію особистості. До «спільних дій» відносили:

- розповсюдження інформації щодо урядових дій по країні;
- спонукання до певних дій, наприклад, фінансову участь громадян в інвестиції у воєнну справу;
- розпалювання націоналістичних почуттів за допомогою звернень до минулого, великих постатей історії, військових перемог;
- приниження ворогів;
- посилення пильності у зв'язку з загрозою від іншого – комуніста, єврея тощо [6, с. 135–136].

Нацистська пропаганда використовувала не тільки образ, символ, але й слово. Підкреслимо, що таке об'єднання образів, промов, риторики з видовищами створювали у громадян певний концентрований феномен культури. М.-Л. Руккет писав, що впевненість А. Гітлера в тому, що масові заходи дозволяють натовпу відчути свою силу, масштаби та згуртованість, мало реальне підґрунтя. «<...> Великі народні збори необхідні вже за наступною причиною: у їх середовищі людина <...>, яка легко підлягає почуттю самотності, вперше отримує уявлення про більш розширену спільноту, що на більшість людей чинить ефект підбадьорювання та розради» [6, с. 141].

Вважаємо, що у відповідності до принципів реалізації доктрини націонал-соціалізму, яка обґрунтовувала особливу велич Німеччини, особливу місію німців расовими, виключно особливими етнічними, культурними, імперськими відмінностями нації, працювала пропаганда, адже до багатьох завдань треба було підготувати людей. Каральні акції, терор, примус лише частково керували світоглядною системою та поведінкою людей. Значно більшу роль відігравали ідеологічні переконання, настанови, цілі, які здатні були сформувати світоглядну систему особистостей, системи цінностей, встановити межу дозволеного та забороненого. У цьому полягала стратегія впливу на масову свідомість.

Пропаганда, як і агітація, діє відкрито, але саме та пропаганда, що спрямована на популяризацію і розповсюдження ідей у масову свідомість. Пропаганда тісно пов'язана з соціальною технологією, з соціальним конструюванням, тому є частиною створення політичних міфів. Політичні лідери використовують пропаганду як метод посилення власного ресурсу, адже політичний ресурс – це використання чужих ресурсів, завдяки харизмі та ідеям, які оволодівають масовою свідомістю людей. Зазначимо, якщо раніше пропаганда була орієнтована на маніпуляцію всією свідомістю, то сьогодні впливи пропаганди цільові, орієнтовані або на людей, що приймають рішення, або на захоплення

частини свідомості індивіда. Особистість може адекватно оцінювати реальність, але у неї зняті обмеження. На думку автора, у політико-ідеологічній боротьбі використовують технології, театральні прийоми, коли міфи, історії стають інформаційним товаром високої якості, брендом. Пропаганда може створювати привабливий образ політичної ідеології або маркувати діяльність політика, формувати стійкі позитивні емоції, створити міф або історію, що розкажуть про деякі ідеальні якості, які перетворюють на «справжню» сутність. Технології, які використовуються в політичній діяльності спрямовані на зміну ставлення людини до існуючої дійсності, трансляцію нових ціннісних орієнтацій та бажаних моделей майбутнього. Пропаганда організує групу та ідентифікує учасників політичного процесу. Важливо, щоб наслідком пропаганди було добровільне звернення індивідів до джерела комунікації або до агента популяризації.

А. Гітлер у «Mein Kampf», розмірковуючи над ідейною революцією, приходить до висновку, що вона може бути успішною лише у випадку масової підтримки, тому приділяє особливу увагу пропаганді. «У будь-якому насправді великому революційному русі пропаганда повинна попередньо розповсюдити його ідею. А це передбачає, що вона мусить спробувати зробити новий напрям думок зрозумілим для всіх, спустити з небес на землю або, щонайменше, примусити сумніватися у колишніх переконаннях» [12, с. 39]. Узагальнюючи, він пропонує алгоритм роботи з масами: ідейна система – пропаганда – організація – нові послідовники – могутня організація – єдина спільнота. Водночас підкреслює керованість маси як фактор управління нею, адже, погодимося, тоді починає діяти фактор групового тиску. «Той, хто оволодіває масами, повинен знати ключ, який відкриває двері до людських душ. Він має назву, проте, не об'єктивність, а слабкість, що вимагає влади і сили» [12, с. 40–41]. Не залишає можливості існуванню конкуренції ідей, пояснюючи, що, по-перше, треба винищити конкурентів як отруйників душ, по-друге, приєднати людей до боротьби з конкурентами, адже люди переконуються у своїй правоті, якщо будуть люто боротися із супротивниками. Боротьба ідей, за його інтерпретацією, не політична конкуренція, а боротьба світоглядів, що вимагає абсолютної лояльності. Практично у всіх сферах суспільного життя Німеччини люди мусили вступати в організації, підтримувати ритуалами культ раси, народу і фюрера. Людей зв'язували ритуалами, також пропаганда успіхів взаємодіяла з терором, очікуванням великої боротьби з загрозами. Той, хто не був беззастережно лояльним, не проявляв захоплення, того визнавали ворогом. Хоча внутрішня культура багатьох німців відторгала жорстокість, мародерство, тим не менш, нацисти провокували саме ці прояви. Так, у Кришталеву ніч виганяли євреїв у світло ліхтарів, примушували їхніх німецьких сусідів бити палицями і прутами. Такими акціями намагалися зв'язати суспільство з політичним антисемітизмом. Фюрер повторював, що державою править той, хто править вулицями, тому пропаганда була спрямована на захоплення всієї свідомості людей, перетворення індивідуальної культури на керовану психологію натовпу. Можемо підкреслити, що груповий тиск, механізм навіювання, самонавіювання викликав стан дисоціації, що є властивим для тоталітарних технік впливу на масову свідомість.

Програма НСДАП проголошувала політичну боротьбу проти ідейних ворогів як всередині, так і ззовні. Відповідно, виникає запитання, за яких умов чи за яким рівнем переконаності, пересічна людина здатна перетворитися у виконавця жорстоких наказів. Доречно згадати дослідження С. Мілграма, який довів, що простих рішень не існує. «Для існування цивілізації необхідна певна ступінь влади. Як тільки влада встановлена, вже не настільки важливо, яка буде назва у системи – демократія чи диктатура: пересічна людина відгукується на політику уряду очікуваним від неї підкоренням, будь-то нацистська Німеччина або демократична Америка» [13, с. 23]. Серед причин підкорення людей рішенням влади значну роль відіграють такі :

- Пояснення мети, тобто дії людини залежать від того, як пояснено мету діяльності людини. Будь-яку мету діяльності треба представляти як конструктивну. С. Мілграм пише, що «навіть в армії деструктивні накази отримують розумне обґрунтування. Коли військові сплять село, в якому живуть у нічому не повинні люди, вони роблять це, аби устрашити людей, або для того, щоб примусити до співпраці, або в ім'я відплати» [13, с.171].

- Соціальна структура, у якій людина формує свої соціальні відносини, тому авторитетна особа з цієї соціальної структури має особливий вплив на прийняття рішень людиною. Нацисти вважали, що лідери, які мають престиж, можуть сприяти пропаганді. Недарма особлива жорстокість нацистського режиму була пов'язана з тим, що інститути громадянського суспільства, наприклад, церква, були практично заборонені.

Структура тоталітарної держави уніфікує суспільство заради виконання великих ідеологічних цілей – розширення життєвого простору на Сході Європи та встановлення імперії. К. Беркгоф, описуючи нацистську владу в окупованій Україні, підкреслює, що «населення радше дотримувалося того, що соціальні психологи називають «невизначеною позицією». Виняток становила молодь, народжена протягом 1920–1930-х років, котра здебільшого вірила в радянську систему – або, у випадку етнічних німців (навіть гадано миролюбних менонітів), тяжила до палкої відданості нацизму» [14, с. 316–317].

Міністр пропаганди Й. Геббельс розробив комплекс пропагандистської роботи з різними прошарками населення, приділяючи особливу увагу роботі з молоддю і підлітками, тобто з тими, хто народився в 1910–1930-х роках. Розбудовуючи систему пропаганди, Геббельс створював структурні підрозділи, що працювали зі всіма прошарками, але підкреслював, що пропаганда має плануватися і реалізовуватися з одного владного центру. Він був серед тих, хто творив культ Гітлера. Ще у 1941 р. написав: «Гітлер належить нам. Що було б з нами, якби не було б його! Будемо молити Всевишнього: ... хай залишиться він у нас таким, яким він був і яким він є, – нашим Гітлером» [15, с. 40]. У ті часи в Німеччині люди часто говорили у випадку негараздів: «Якщо про це дізнається фюрер!», тобто пропаганда маркувала події і лідера характерними фразами, що ставали посередником між подією і людьми.

Й. Геббельс сформулював принцип «поетичної правди» у пропаганді. Впроваджуючи ідеологічні настанови в пропагандистській діяльності, він рекомендував дотримуватися наступних кроків: насичені постійні обіцянки; багаторазове повторення; різкі заголовки; внутрішня інформація, яка може не відповідати різким заголовкам; цензура; агресія по відношенню до іншої точки зору; орієнтація на натовп; навіювання; захоплення всієї свідомості людини. Можемо зазначити, що у нацистській пропаганді ключову роль відводили емоціям і правдоподібності.

У своїх «Щоденниках» він описує методи роботи, дає оцінки однопартійцям, інколи не погоджується з фюрером, критично оцінює контр-пропаганду англійців. Отримуючи донесення з західних фронтів у 1945 р., розробляє нову методику роботи з населенням. Після того, як англійці розповсюджували цілеспрямовану пропаганду на німецьке населення про політичний безлад в державі, вирішує змінити німецьку пропаганду. Проводиться реорганізація радіо, преси і, головне, наголошується на зміні ставлення до англійців і американців. Він пише, що раніше використовувався інформаційний матеріал, розповсюджуваний самими союзниками, що, у наслідку, привело до поблажливого ставлення населення до англо-американських військ. Тому рекомендує, «нам треба впровадити нову систему її ведення, за якої більше уваги зверталося б на частки, на більший опис подробиць деталей і тим самим знову прикувати увагу до ворога» [16, с. 307]. Нагадує ефективність німецької контр-пропаганди діянь більшовиків, що вплинула на бойовий дух німецьких військ на Східному фронті і підготувала громадянське населення до самооборони, тобто матеріали ворожої пропаганди використовувались в операціях, що зменшували престиж ворога. Й. Геббельс підкреслював необхідність риторичного спілкування з людьми, з обов'язковим враженням, що спілкування йде з кожним окремо. Він наполягав на особливому значенні виступів А. Гітлера. Був досить прагматично налаштованим, пропонував діяти у відповідності до ситуації: якщо війна, то вимагав безкомпромісності, зосередженості та критикував тих, хто намагався пом'якшити ставлення до ситуації. Радіо, кінострічки, газети, листівки мусили надавати німцям імпульс активності і підтримки політики фюрера. Отже ситуативність і точний розрахунок дії у часі є ще одним специфічним проявом нацистської пропаганди. Геббельс не гребував використанням ірраціональних навіювань, таких як розповсюдження гороскопів, які називав астрологічною чи спіритичною пропагандою. Зазначав, що «не бачить у подібних астрологічних пророцтвах ніякого смислу, але задумав використати їх для ведення анонімної, прихованої пропаганди серед громадськості, оскільки у теперішні часи більшість людей хапається за що завгодно, навіть за настільки ламку соломинку» [16, с. 342]. Це ще одне втілення принципу нацистської пропаганди – коли здатність переконувати важливіша, ніж справжній стан справ. Міністр пропаганди наслідував рекомендаціям А. Гітлера, адже лідер НСДАП мав намір змінити кардинально новими методами роботи з масами традиційну германську політичну культуру, а також посилити фактор участі громадян у політичному процесі» [17, с. 164].

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, підсумуємо, що особливістю стратегії впливу на масову свідомість у нацистській Німеччині є комплексне використання інформаційної війни, дезінформації, пропаганди і агітації. Пропаганда носила всеохоплюючий характер, була адаптована до вимог ситуації, застосовувались технічні засоби, що посилювали вплив на великі групи людей і великі території. Агітація спонукала людей до активності завдяки спланованим акціям, використанню ритуалів, театральності, солідарності і зворотному зв'язку. Інформаційна війна найбільше використовувалась перед великими акціями проти політичних конкурентів всередині країни. У зовнішній політиці були проведені великі інформаційні акції в залежності від потреб режиму. До 1938 р. заспокоювали спільноту проголошуваною миролюбною політикою. З 1938–1939 рр. обґрунтовували політичні й військові акції культурною, расовою перевагою та необхідністю автаркії. Як наслідок, сформувалося ідеологізоване суспільство з гомогенною політичною культурою і новою антропологією.

Отже тоталітарний режим створював нову реальність, у якій проголошені зміни суспільної свідомості носили об'єктивно-суб'єктивну природу, тобто індивідууми, які знаходились у стані атомізації, перетворювались на заручників цілей, запропонованих доктриною націонал-соціалізму.

У подальших дослідженнях необхідно вивчати специфічні впливи як тоталітарних, так і сучасних соціогуманітарних технологій, оскільки вони формують систему норм, ціннісні орієнтири, моделі майбутнього, але не відтворюють повністю технології і техніки тоталітарних контекстів.

Література:

1. Іщенко О.М. Політична ідеологія як основний ресурс політики. Actual questions and problems of development of social sciences: International Scientific-Practical Conference. June 28-30, 2016. Kielce: Holy Cross University. 2016. P. 150–153.
2. Шмитт К. Государственный закон в новом контексте. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; пер. с англ. Ю.Д. Чупрова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. С. 374–378.
3. Мороз Е.В. Право и власть в тоталитарном государстве (на примере анализа политико-правовых доктрин большевизма и национал-социализма). Право и образование. 2009. № 9. С. 129–141.
4. Мусихин Г.И. Идеология и власть. «Полития». 2010. С. 25–39.
5. Черникова В.Е. Манипуляция массовым сознанием как феномен информационного общества. Теория и практика общественного развития. 2015. № 3. С. 141–144.
6. Рукетт М.-Л. Познание масс. Очерки политической психологии. Пер. с франц. Н.В. Вышинского. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. 272 с.
7. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика; пер. з англ. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 464 с.
8. Астафьева Н.С. Информационно-политические манипуляции: ситуативные проявления. Вестник Самарского государственного университета. 2011. В. 90. С. 4–10.
9. Концен П. Фанатизм. Психологический анализ этого ужасного явления; пер. с нем. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2011. 388 с.
10. Юнг К.Г. Диагностируя диктаторов. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. СПб.: «Ювента», 1996. С. 344–361.
11. Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха: В 2 томах Т. 1. М.: «Захаров», 2010. 816 с.: ил.
12. Гитлер А. Необходимость пропаганды. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; пер. с англ. Ю.Д. Чупрова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. С. 137–146.
13. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. СПб.: Изд. «Питер», 2000. 336 с.
14. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою; авторизований переклад з англійської. К.: Критика, 2011. 455 с.
15. Хоххут Р. Геббельс в своих дневниках (Предисловие). Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи: пер. с нем.; вступ. слово и общ. ред. А.А. Галкина. Смоленск: Фирма «Русич», 1993. С. 15–48.
16. Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи; пер. с нем.; вступ. слово и общ. ред. А. А. Галкина. Смоленск: Фирма «Русич», 1993. 416 с.
17. Дмитрашко С.А. К вопросу о реализации идеологических основ национал – социализма в политической практике Германии в 20–30 годы XX ст. С.А. Дмитрашко, М.И. Милова. Грани. 2012. № 1(81). С. 163–166.

ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ В СЛОВАЧЧИНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Ключкович А. Ю.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті проаналізовано основні форми, інституційні механізми і проблеми реалізації прямої демократії в Словацькій Республіці. Основна увага зосереджена на особливостях конституційного регулювання та політичного функціонування інституту референдуму. Зроблено висновок, що інститут референдуму в Словаччині часто використовувався для досягнення політичних цілей. Політизація референдуму пов'язана з партіями, боротьбою між владою і опозицією. Акцентовано увагу на причинах слабого зацікавлення громадян в реалізації механізмів прямої демократії в Словацькій Республіці.

В статье проанализированы основные формы, институциональные механизмы и проблемы реализации прямой демократии в Словацкой Республике. Основное внимание сосредоточено на особенностях конституционного регулирования и политического функционирования института референдума. Сделан вывод, что институт референдума в Словакии часто использовался для достижения политических целей. Политизация референдума связана с партиями, борьбой между властью и оппозицией. Акцентировано внимание на причинах слабой заинтересованности граждан в реализации механизмов прямой демократии в Словацкой Республике.

The main forms, institutional mechanisms and problems of the implementation of direct democracy in Slovak Republic are analyzed in the article. The main focus is on the peculiarities of constitutional regulation and the political functioning of the referendum. It is concluded that the referendum institute in Slovakia has often been used to achieve political goals. The politicization of the referendum is connected with the parties, the struggle between the authorities and the opposition. The article shows the reasons for the lack of interest of citizens in implementing the mechanisms of direct democracy in Slovak Republic.

Ключові слова: Словацька Республіка, пряма демократія, референдум, політизація референдуму, конституційне регулювання, політичні партії.

Постановка проблеми. Однією з умов успішної демократичної трансформації є забезпечення безпосередньої участі громадян в управлінні державою. Конституційне закріплення основ прямої демократії та інституту референдуму в Словацькій Республіці (далі СР) дає можливість громадянам безпосередньо впливати на процес прийняття рішень у державі. Водночас реалізація прямої демократії в практичній площині не завжди є дієвою, що зумовлено комплексом факторів, в тому числі і політичних. Партійно-політична складова вносить свої корективи у функціонування механізму безпосередньої демократії в Словаччині. Необхідність пошуку шляхів вдосконалення інститутів прямої демократії, підвищення їх ефективності та послаблення політизації є актуальними завданнями як для Словаччини, так і України.

Аналіз останніх публікацій. Питання розвитку інститутів прямої демократії в Словаччині охоплені переважно зарубіжною наукою, в рамках якої представлено чимало спеціалізованих (правових, історичних, політологічних) і міждисциплінарних досліджень. Конституційно-правове регулювання механізмів прямої демократії стало предметом досліджень А. Крункової, Д. Нікодима, Р. Прохазки, Л. Самолової, Г. Хмілевські. Попри дискусію стосовно окремих нормативно-регулятивних положень, визначеною є позиція, що пряма демократія в Словаччині є не тільки формальним правом, але й реальною можливістю для громадян у прийнятті спільних рішень [2, с. 1076].

Політологічний аналіз механізмів прямої демократії в Словаччині здійснили П. Горват, Я. Махияк, Е. Лаштіц, П. Спач. Підкреслюючи важливе значення інститутів прямої демократії для розвитку Словаччини, автори переважно критично висловлюються щодо впливу політичних партій на функціонування інституту референдуму. Політолог Е. Лаштіц наводить аргументи стосовно того, що референдум в Словаччині є не стільки опорою громадян, скільки інструментом політичних акторів. Такий стан зумовлюють ряд чинників: відсутність консенсусу між політичною елітою та громадянами щодо

ролі референдуму в політичній системі Словаччини; недосконалість політико-правового регулювання інституту референдуму; діяльність акторів, що прямо чи опосередковано спрямована на політизацію референдуму [5, с. 113]. Важливість з'ясування політичного контексту та дійсних мотивів ініціаторів референдуму підкреслює в своїй монографії П. Спач [6, с. 254–255]. П. Горват та Я. Махияк роблять висновок, що при конструюванні конституційної і політичної системи автори Основного закону виходили з позицій максималістської теорії демократії, але практична реалізація влади народу наближає Словаччину, все-таки, до мінімалістської моделі [3, с. 45].

Метою статті є аналіз інституційних механізмів і проблем реалізації прямої демократії в Словаччині, насамперед, в аспекті конституційного регулювання і політичного функціонування інституту референдуму.

Виклад основного матеріалу. Словаччина як парламентська республіка опирається на конституційно закріплені інститути представницької та прямої демократії. Центральним інститутом прямої демократії визначено загальнодержавний референдум, якому відведено окремий розділ в главі 5 («Законодавча влада») Конституції СР [8]. У розділі викладені основні аспекти організації та проведення загальнонаціонального референдуму: порядок призначення, час проведення, суб'єкти ініціювання, предмет референдуму та коло питань, які заборонено виносити на всенародне голосування.

Предметна сфера загальнодержавного референдуму визначена в Конституції доволі нечітко, що створює можливості для різних інтерпретаційних проблем [2, с. 1073]. Окрім затвердження конституційного закону про вступ до союзу з іншими державами або про вихід з такого союзу, шляхом референдуму можуть вирішуватися й інші важливі питання, які становлять публічний інтерес (але без конкретизації предметної сфери). Кількість і предметне коло питань, які виносилися на загальнодержавні референдуми в 1994 – 2015 рр., було різним: від одного стратегічного питання про вступ Словаччини до ЄС в 2003 р. до шести різнопланових питань у 2010 р., серед яких, приміром, цінні обмеження щодо придбання автомобілів органами державної влади. Останній референдум у 2015 р. піднімав доволі специфічні питання про одностатеві шлюби, одностатеве усиновлення та сексуальне виховання дітей.

Конституційно зафіксовано, що влада походить від громадян, які можуть її здійснювати прямо чи опосередковано. Попри те, що референдум є особливим виявом прямої волі громадян, словацький парламент може змінити чи відмінити рішення, прийняте на референдумі, якщо минуло понад три роки після його вступу в силу [8]. Стосовно даного положення науковці ставлять резонне питання – наскільки вказані повноваження парламенту, обраного народом, узгоджуються з суверенним правом народу безпосередньо приймати рішення [2 с. 1073]. У даному аспекті підкреслюється домінування принципів представницької демократії, тим більше, що за такий короткий період, проведення референдуму і скасування його рішень можуть відбутися в межах однієї парламентської легіслатури та розстановки партійно-політичних сил.

Конституція СР визначає умови легітимності референдуму, оскільки «результати референдуму вважаються дійсними, якщо в ньому взяло участь більше половини виборців, які мають право голосу, і якщо рішення було прийнято більшістю громадян, які взяли участь у референдумі» [8]. Високий поріг мінімальної явки виборців на референдумі (50%) значною мірою зумовлює його дисфункціональність як інституту прямої демократії в умовах відносно низької електоральної фреквенції словаків, що простежується на виборах до представницьких структур національного, регіонального та європейського рівнів.

З огляду на ці обставини, чимало дослідників пропонують знизити або взагалі ліквідувати поріг участі в референдумі, оскільки інші типи виборів до представницьких структур Словаччини не містять цієї вимоги, але це не позначається на їх легітимності [3-6]. Водночас раціональним є посилення правових запобіжників щодо можливостей зловживання інститутом референдуму у вузьких політичних цілях (як це мало місце в Словаччині в 1997, 2000, 2004 рр.), або з метою згортання демократичних процесів в цілому.

В політичній площині наявність порогу явки виборців ставить завдання перед політичними акторами щодо мобілізації (чи демотивації) громадян для участі в голосуванні, в тому числі з іншого політичного табору. Високий поріг явки відкриває можливості для тактичного підходу з боку словацьких виборців (партій), які не підтримують питання референдуму, – їм достатньо проігнорувати голосування і тим самим вплинути на визнання його недійсним.

Практика проведення словацьких референдумів засвідчила вкрай низьку явку виборців, що стало на заваді визнанню рішень референдумів дійсними. З восьми референдумів, що відбулися, тільки всенародне голосування в 2003 р. щодо вступу Словаччини до Європейського Союзу зібрало більше половини зареєстрованих виборців (52,15%). Середній показник електоральної участі в загальнонаціональних референдумах 1994–2015 рр. становить 28,25% [7].

Таким чином, у змістовому плані інститут референдуму не є результативним, але в політичному аспекті через його ініціювання і проведення переслідуються визначені цілі. З іншої сторони, з огляду на те, що окрім референдуму 2003 р., всі інші були визнані недійсними, їх рішення не стали предметом подальших суперечок на рівні політичних акторів.

В даному контексті слід зважити також і на фінансову сторону питання. Фінансові витрати на проведення референдуму є доволі значними, з огляду на те, що більшість з них визнано недійсними. Приміром, на «недійсний» референдум у 2010 р. було виділено рекордну суму в 7,2 млн. євро [3]. З огляду на значну витратність, раціональними є пропозиції щодо синхронізації проведення референдумів з іншими загальнонаціональними голосуваннями (наприклад з парламентськими чи президентськими виборами).

У Словаччині право ініціювати загальнонаціональний референдум надано не тільки органам державної влади, але й безпосередньо громадянам. Референдум призначається президентом СР, якщо цього вимагають в петиції не менше 350000 громадян, або за постановою парламенту. Пропозиції щодо ухвалення відповідної постанови парламентом можуть вносити депутати або уряд [8]. У політичному контексті прямий і опосередкований вплив на ініціювання і проведення референдуму має широке коло суб'єктів: партії, громадяни, групи інтересів, парламент, президент, уряд. Але, як засвідчує словацька практика, ключову роль в ініціюванні референдуму відіграють політичні партії, не залежно від того, чи формально ініційований референдум за петицією громадян чи за рішенням парламенту. Тому важливе значення має ідентифікація справжніх політичних мотивів і цілей ініціаторів референдуму, оскільки їх змістова зацікавленість у позитивних результатах того чи іншого голосування часто є другорядною, що доводить багато словацьких референдумів [6, с. 255].

Для інституту референдуму у Словаччині характерний значний ступінь його політизації. Політизація ініціювання і проведення референдуму зумовлюється намаганням партій інструменталізувати референдум для досягнення політичних цілей і посилення власних позицій. В умовах політичного конфлікту словацькі партії часто використовували референдум як засіб залучення до нього громадян (прихильників/противників), попри те, що існували можливості для його врегулювання в рамках механізмів представницької демократії. Найвищий рівень політизації референдуму відображається в площині відносин «влада – опозиція». В більшості випадків саме опозиційні партії ініціювали проведення загальнодержавних референдумів (1994, 1997, 2000, 2004 і 2010 рр.).

В контексті взаємодії політичних акторів Е. Лаштіц виокремлює ступені політизації референдумів у Словаччині [5, с. 119–120].

Найнижчий ступінь політизації був характерний для загальнодержавного референдуму 2003 р., оскільки був визначений консенсус між основними політичними акторами щодо вступу Словаччини до Європейського Союзу.

Значний ступінь політизації був характерним для тих референдумів, проведення яких ініціювали політичні партії для кристалізації і посилення власних позицій у контексті майбутніх парламентських виборів (1994, 1998, 2010 рр.). Зокрема, зазначені цілі переслідували Я. Люптак і Асоціація робітників Словаччини, ініціюючи референдум в 1994 р., Рух за демократичну Словаччину (далі РЗДС) – в 1998 р., Свобода і Солідарність – в 2010 р.

Високий ступінь політизації характерний для загальнодержавних референдумів в 2000 і 2004 рр., які були ініційовані опозиційними силами з метою домогтися відставки уряду М. Дзурінди та проведення дочасних парламентських виборів. Політичну опору петиційної кампанії та референдуму в 2000 р. склали опозиційні РЗДС і Словацька національна партія, а референдум 2004 р. був ініційований Конфедерацією профспілок Словаччини з підтримкою опозиційних сил на чолі з партією «Напряма».

Найвищим рівнем політизації і конфліктності відзначився загальнодержавний референдум 1997 р., який відбувався в умовах жорсткої боротьби за природу політичного режиму в Словаччині. В політичне протистояння були втягнуті владні та опозиційні партії, політики і державні діячі, громадські організації та державні інститути. Відображенням протистояння був сам зміст виборчого бюлетеня, який був сформований під впливом як правлячих, так і опозиційних сил. Не обмежуючись маніпулятивним змістом окремих питань (про розміщення ядерної зброї та військових баз на території Словаччини), правлячі сили (в особі міністра внутрішніх справ Г. Крайчі), по-суті, зірвали референдум, вилучивши питання про прямі вибори президента з частини бюлетенів напередодні голосування. У відповідь опозиція закликала виборців ігнорувати референдум, що зумовило надзвичайно низьку явку – 9,5% [7]. Зрештою, через маніпуляції з бюлетенями референдум було визнано недійсним.

Зрив референдуму 1997 р. мав далекосяжні негативні наслідки для правлячої коаліції на чолі з РЗДС, оскільки вкотре проявив недемократичну природу режиму В. Мечіара; посилив політичну поляризацію; погіршив міжнародний імідж Словаччини; призупинив її процес інтеграції в ЄС; призвів до наростання протестних суспільних настроїв і консолідації опозиційних сил [1, с. 177–178]. Також негативно позначилася ця ситуація на сприйнятті громадянами інституту референдуму як дієвого інструменту прямої демократії в Словаччині.

Таким чином, ініціювання і проведення загальнонаціональних референдумів у Словаччині мало в різній мірі виражений партійно-політичний контекст.

В аспекті ініціювання референдуму та реалізації інших механізмів прямої демократії важливим є інститут петицій, який знайшов своє конституційне закріплення і політичне застосування в Словаччині. Громадянам надано право індивідуально або спільно звертатися до державно-владних структур та органів територіального самоврядування з проханнями, пропозиціями та скаргами з питань, що становлять

суспільний інтерес [8]. На загальнодержавному рівні інститут петицій є важливим для ініціювання референдуму, у разі якщо петицію підтримають не менше 350000 громадян. Більшості словацьких референдумів передували масштабні петиційні кампанії, які ініціювали партії з визначеними політичними цілями.

В конституційній системі Словаччини передбачена можливість дострокового відкликання президента з посади шляхом всенародного голосування, що підкреслює політичну відповідальність глави держави перед безпосереднім джерелом влади – народом. Рішення про проведення голосування ухвалює парламент більшістю в три п'ятих голосів [8]. Механізм відкликання президента з посади на основі всенародного голосування посідає важливе місце в системі стримувань і противаг, оскільки посилює політичну відповідальність не тільки президента, але й парламенту. У разі відхилення питання про дочасне припинення президентських повноважень на всенародному голосуванні, президент достроково припиняє повноваження парламенту («ефект бумеранга»). Такий спосіб позбавлення повноважень глави держави, поки що, не знайшов своє застосування в практичній площині словацької політики.

Конституційно передбачено функціонування інститутів прямої демократії на рівні територіального самоврядування – збори жителів громади, місцевий референдум і референдум у рамках територіальної одиниці вищого рівня [8]. На відміну від загальнонаціонального референдуму, місцевий і регіональний референдуми не є предметом детального конституційного регулювання, оскільки визначення порядку їх проведення спрямовано на окремі закони. Ступінь політизації регіональних і місцевих референдумів є значно нижчий, але ключовою проблемою залишається забезпечення 50-відсоткової явки виборців для визнання референдумів дійсними. Особливо поріг мінімальної явки є актуальним для референдумів на регіональному рівні, зважаючи на те, що на виборах до представницьких органів самоврядних країв у 2001–2017 рр. явка виборців жодного разу не перевищила 30% [7].

Місцеві референдуми слабо використовуються жителями населених пунктів Словаччини для вирішення поточних проблем. За даними досліджень Асоціації міст і сіл Словаччини за період 2005–2015 рр. тільки 7% місцевих самоврядних одиниць реалізовували референдуми, з яких близько 60% визнано дійсними. Більшість населених пунктів Словаччини обирають інші форми ухвалення спільних рішень – збори жителів громади, громадські слухання, обговорення на рівні комісій, які є організаційно і фінансово більш доступними та швидкими механізмами прийняття рішень [4].

Крім того, питання виникають щодо правової сили рішень місцевих референдумів. Приміром, у 2015 р. у с. Габчіково проводився референдум стосовно розміщення в селі табору біженців, про спорудження якого прийняв рішення уряд СР. У референдумі взяло участь більше 58% жителів і 97% з них проголосувало проти рішення уряду. Тим не менш, всупереч волі місцевої громади, табір був побудований [3, с. 43–44]. Цей приклад наглядно ілюструє правову слабкість місцевих референдумів супроти рішень органів державної влади.

В контексті ідентифікації проблем і причин слабого зацікавлення в реалізації механізмів прямої демократії, насамперед інституту референдуму, дослідники вказують не тільки на нормативно-регулятивні недоліки, але й на зниження інтересу громадян до прямої участі у прийнятті рішень, недовіру до носіїв публічної влади та незрілість політичної культури в цілому [2; 3; 6]. Історія референдумів у незалежній Словаччині засвідчує слабку ідентифікацію громадян з предметом голосування та його ініціаторами (партіями, депутатами, політиками). Можливості державних органів змінювати, скасовувати чи не реалізовувати рішення референдумів ще більше поглиблюють сумнів громадян у можливостях реально впливати на державну політику. Також слід зважити на слабкість і суперечливість чехословацьких політичних традицій у питанні референдуму, а відтак і прямої демократії [6, с. 187]. Специфічністю і амбівалентністю відзначається і ставлення сучасних словаків до політичної участі на місцевому рівні, хоча повсякденні проблеми локального масштабу мали б бути їм ближчими, аніж події загальнодержавної політики [3, с. 44]. Вказані вище особливості та проблеми підкреслюють триваючі трансформаційні процеси в словацькому суспільстві.

Висновки. Механізм реалізації прямої демократії в Словаччині конституційно опирається на загальнодержавному рівні на референдуми, петиційні кампанії та інститут відкликання глави держави; на рівні територіального самоврядування основними формами участі визначено збори жителів громади, місцевий референдум і референдум в рамках територіальної одиниці вищого рівня. Попри різні форми прямої демократії, правове їх регулювання містить недоліки організаційного, легітимізаційного характеру, що ускладнює їх функціонування в політико-практичній площині.

В політичному контексті найбільш важливим і водночас складним є інститут загальнодержавного референдуму, який, попри слабку результативність, застосовується в Словаччині досить часто. Як засвідчила словацька практика, інститут референдуму часто використовувався для досягнення вузьких політичних цілей. Політизація референдуму тісно пов'язана з партіями, які відіграють ключову роль в ініціюванні референдуму, мобілізації або демотивації громадян для участі в голосуванні.

Слабка ефективність словацьких референдумів і значний ступінь їх політизації вказує на необхідність подальших законодавчих вдосконалень, які зробили б референдум дієвим інститутом прямої демократії. Важливою передумовою посилення інститутів безпосередньої демократії повинна стати і зрілість політичної культури словацького суспільства.

Література:

1. Ключкович А. Політичний розвиток Словаччини в 1994–1998 рр.: ескалація протистояння між владою та опозицією. Історичний часопис з богемістики і словакістики. Ужгород: Ліра, 2012. Вип. 2. С. 168–183.
2. Chmielewski G. Priama demokracia v Slovenskej republike – formálne pravo či realitná možnosť. Participatívna demokracia v 21. storočí. Bratislava: Univerzita Komenského, 2015. S. 1070–1077.
3. Horváth P., Machyniak J. Politologické poznámky k inštitútu referenda v podmienkach Slovenskej republiky. Verejná správa a spoločnosť. 2017. Č. 2. S. 33–47.
4. Kaliňák M. Za desať rokov organizovalo miestne referendum 7 % samospráv. Mode of access: http://www.zmos.sk/za-desat-rokov-organizovalo-miestne-referendum-7-samosprav-.phtml?id3=80977&module_action__295820__id_art=23683 (Last accessed: 10.04.2018).
5. Láštic E. V rukách politických strán. Referendum na Slovensku 1993–2010. Bratislava: Univerzita Komenského, 2011. 130 s.
6. Spáč P. Priama a zastupiteľská demokracia na Slovensku. Volebné reformy a referendá po roku 1989. Brno: CDK, 2010. 278 s.
7. Statistický úrad Slovenskej republiky. Mode of access: <https://slovak.statistics.sk> (Last accessed: 10.04.2018).
8. Ústava Slovenskej republiky. Aktuálne znenie: 01.06.2017. Mode of access: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460> (Last accessed: 10.04.2018).

НАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ І АКАДЕМІЧНА СПІЛЬНОТА НІМЕЧЧИНИ

Пашков В. О.,
політичний експерт,
кандидат політичних наук

У статті розглядаються політико-управлінські заходи нацистського режиму щодо встановлення контролю над академічним життям німецьких вишів, що мали значний вплив на їхній інституційний розвиток. Аналізуються трансформація моделі вузівського управління та змісту навчальних планів у дусі націонал-соціалізму, чистки серед студентства та викладачів.

Стверджується, що академічна спільнота не чинила активного опору новому режиму Гітлера, а виші перетворились на публічні майданчики для нацистської політики та ідеології.

В статье рассматриваются политико-управленческие меры нацистского режима по установлению контроля над академической жизнью немецких вузов, которые оказали значительное влияние на их институциональное развитие. Анализируются трансформация модели вузовского управления и содержание учебных планов в духе национал-социализма, чистка среди студентов и преподавателей.

Утверждается, что академическое сообщество не оказывало активного сопротивления новому режиму Гитлера, а вузы превратились в публичные площадки для нацистской политики и идеологии.

The article examines the political and administrative measures of the Nazi regime to establish control over the academic life of German universities, which had a significant impact on their institutional development. The transformation of the model of university management and the content of curricula in the spirit of National Socialism, cleansing among students and teachers is analyzed.

It is alleged that the academic community did not actively support the new regime of Hitler, and the universities turned into public platforms for Nazi policies and ideology.

Ключові слова: вища освіта, політичні чистки, ідеологічні кампанії, конформізм, Третій Рейх, академічна спільнота, націонал-соціалізм.

Постановка проблеми. Політичні та економічні трансформації в Німеччині в часи панування нацистського режиму давно досліджуються представниками суспільних наук. Водночас вивченню політичного курсу нацистів у сфері вищої освіти та науки приділено значно менше уваги, що викликано низкою причин. По-перше, ці галузі не були пріоритетними для правлячої верхівки Третього Рейху. Університети і наука розглядалися нею як придатки до ідеологічного апарату режиму. По-друге, дослідження змін та реформ університетської системи цього періоду часто знаходиться у тіні вивчення власне трансформації нацистами політичної та економічної системи країни. У цьому контексті наша робота буде сприяти більш детальному розумінню як взаємодії академічної спільноти та влади у нацистській Німеччині, так і загальної логіки інтеграції вищої школи у тоталітарну державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які займаються цією проблематикою, можна виділити Бабіну М., Женіна І., Салату О., Броннікова В., Левіна В., Чернуху О. Так, російський дослідник І. Женін аналізує проникнення нацистських ідей в академічне середовище та взаємодію німецьких університетів і влади. Вітчизняні дослідники О. Бронніков і О. Чернуха висвітлюють загальний вектор змін у сферах освіти та науки у Третьому Рейху. В. Чопова та Н. Гукасова розглядають вплив доктрини націонал-соціалізму на зміст навчальних планів і програм, педагогіку та різні дисципліни. Окремі аспекти взаємодії науки та вищої школи з нацистським режимом висвітлюються також у роботах В. Левіна, М. Уолкера, Е. Берковича, Р. Антропова.

Метою статті є висвітлення та аналіз інституціональних змін, які відбувалися в університетській системі за часів Третього Рейху. До завдань, вирішення яких веде до реалізації мети, ми відносимо:

- з'ясування напрямків і функціональної спрямованості інституційних змін у системі вищої освіти Третього Рейху;
- визначення основних періодів та інструментів реформування освітньої сфери нацистським режимом.

Виклад основного матеріалу. Модель вузівського керування, яку запровадив нацистський режим, спиралася на принцип одноосібного керівництва: традиційне для Німеччини академічне самоврядування було замінено на жорстку адміністративну вертикаль, в якій вся повнота влади зосере-

джувалася в руках фюрер-ректора. Виборність керівних посад у вишах була скасована. Вчені ради (академічні сенати) перетворились із повноцінних в дорадчі органи. Ректор самостійно призначав своїх заступників, йому були підпорядковані університетські керівники Союзу доцентів і Союзу студентів. Поширеною стала практика призначення на керівні посади у вузах партійних функціонерів, які до цього взагалі не мали жодного відношення до академічної діяльності. Таким чином нова влада поставила під свій контроль відбір академічних кадрів, навчальний процес, їх відповідність нацистським теоріям. Відтепер право навчатися і викладати у вищій школі визначалося не академічними успіхами чи соціальним походженням, а етнічною приналежністю (чистотою раси) та політичною благонадійністю.

Нацисти зберегли традиційну ієрархію академічних посад та внутрішню структуру в університетах, однак окутали їх ланцюгами державно-партійного контролю. Всі категорії викладачів (асистенти, доценти, екстраординарні професори), окрім штатних професорів, були об'єднані в Націонал-соціалістичний союз доцентів («NS-Dozentenbund»). Ідею його створення міністрові Русту запропонував один з ідеологів нацизму, професор філософії та педагогіки Ернст Крік. На союз законодавчо поклалися завдання ідеологічної координації та політичного контролю за діяльністю викладачів.

НССД грав вирішальну роль у кадровій політиці вишів і контролював відповідність навчально-виховного процесу в націонал-соціалістичній доктрині. Кандидат на зайняття посади викладача мав попередньо пройти шеститижневі курси, в межах яких вивчалися доктрина націонал-соціалізму та складалися іспити з фізичної підготовки. Після тестування на предмет суспільно-політичних поглядів та якостей характеру, справи претендентів централізовано передавалися на розгляд міністерству освіти, яке приймало остаточне рішення про видачу (чи відмову) свідоцтва на право викладання. Наприкінці 1930-х рр. була запроваджена заборона на зайняття викладацьких посад особами, які не перебували в «Гітлерюгенді», не відбували трудову повинність або не служили в СС. Імперський закон 1937 р. «Про цивільну службу» зобов'язував викладачів бути «виконавцями політичної волі держави-партії» і бути готовими у будь-який час захищати нацистську державу.

На відміну від інших категорій університетських викладачів, штатні професори офіційно мали статус державних службовців. Умови їхньої діяльності та вимоги до зайняття посади визначалися законом «Про відновлення професійного чиновництва», постановами уряду. Окрім наукових здобутків, кандидати повинні були надати позитивні характеристики від університетського керівництва та пройти перевірку на політичну лояльність в СС. Для отримання викладацької посади чи професорства партійне членство не було обов'язковим, проте воно розглядалося як додаткова перевага кандидата. Все це стимулювало викладацький склад до вступу у правлячу партію. Наприкінці 1930-х рр. до половини викладачів були членами НСДАП.

Розподіл викладачів-партійців за факультетами був нерівномірний і мав свою логіку. Оскільки серцевиною нацистської ідеології була біологія та расова теорія, найбільшим цей показник виявився на медичних факультетах, які тяжили до цих дисциплін. До 70% викладачів цих факультетів мали партійний квиток. На другому місці знаходилися гуманітарні факультети, на яких до 50% професорів і доцентів вступили до правлячої партії. Для вчених-гуманітаріїв партквиток перш за все був доказом політичної лояльності режиму. Найменшим – приблизно 30% – цей показник був на технічних і природознавчих факультетах, які традиційно намагалися максимально дистанціюватися від політики.

Від самого початку встановлення нацистської диктатури влада взяла курс на чистку та зменшення чисельності студентського контингенту у країні. І це незважаючи на той факт, що на парламентських виборах 1931 і 1932 рр. за НСДАП голосувало 50–60% студентів, що було вдвічі більше, ніж по країні в цілому. Вже 25 квітня 1933 р. були прийняті закон «Проти переповненості німецьких шкіл і вишів» та Угода земель про зменшення кількості осіб, що навчаються у вишах. Ці документи окреслили ряд політико-організаційних заходів для оптимізації складу студентства відповідно до потреб режиму: скорочення кількості абітурієнтів у вишах, запровадження при вступі додаткового іспиту на політичну лояльність, зменшення прийому на гуманітарні спеціальності, обмеження доступу до навчання жінок, видалення неблагонадійних студентів. Також, відповідно до закону, була запроваджена 5% квота для євреїв у вишах. Відтак був створений юридичний фундамент для проведення чисток серед студентства. На підставі цього закону мали бути відраховані всі студенти неарійського походження, а також ті, хто був нелояльним до нацистської держави. Це були головним чином євреї, представники національних меншин (поляки, чехи), прихильники лівих поглядів. Для виявлення неблагонадійних елементів серед студентів та викладачів у німецьких вишах створювалися комітети боротьби з ненімецьким духом, якими керували представники націонал-соціалістичного союзу студентів.

Лише у 1933 р. кількість студентів у країні скоротилася на 15 тис. осіб, а до початку Другої світової війни зменшилася вдвічі. Загалом, за даними британського історика Р. Еванса, чисельність студентів в німецьких університетах за часів Третього Рейху скоротилася з 128 тис. у 1933 р. до 58 тис. у 1939 р. [25, с. 346]. У 1943 р., внаслідок тотальної мобілізації на фронт, студентський контингент зменшився до 25 тис. осіб.

З 1934 р. обов'язковою умовою для вступу до вишу стала десятитижнева «добровільна робота», а з 1935 р. – шестимісячна трудова повинність. У 1936 р. для студентів був повернений військовий призов.

Найбільше зменшилася кількість студенток, оскільки нацистська ідеологія відводила жінці насамперед роль матері майбутніх захисників Вітчизни. Всі керівні позиції в державному управлінні, промисловості, освітній та інших сферах, які потребували вузівського диплому, мали займати чоловіки. У період Веймарської республіки в умовах домінування лівих партій представництво жінок у вищій освіті значно зросло. На початку 1930-х рр. в німецьких вишах навчалось понад 20 тис. жінок, а їх частка серед студентства збільшилась з 6,3% у 1918 р. до 16% у 1931 р. [10, с. 43]. Після приходу до влади нацисти взяли курс на витіснення жінок з інтелектуальної сфери. У цьому зв'язку переважна більшість жінок, які займали керівні посади в освітній сфері та викладали в університетах, були звільнені у рамках компанії з ліквідації «подвійної зайнятості». У вишах була запроваджена «жіноча квота»: кількість студенток не мала перевищувати 10% від загальної чисельності студентів. Внаслідок таких адміністративних обмежень в 1939 р. у вишах рейху налічувалося лише 6 тис. студенток.

Закон «Про охорону німецької крові й гідності» (1935) офіційно поділив населення Німеччини на арійців та неарійців, позбавивши останніх політичних і частково громадянських прав. Неарійцям було заборонено здобувати вищу освіту та викладати. У 1937 р. їм було заборонено здобувати наукові ступені, а ще через рік уряд скасував для них квоту в університетах, відрахувавши останніх студентів-євреїв.

Після прийняття закону з метою недопущення у вищу школу «расово чужих елементів» абітурієнтів зобов'язали під час вступу до вузу надавати свідоцтво про народження абітурієнта, поліцейську характеристику з місця проживання, свідоцтво про своє походження, посвідчення про шлюб батьків, свідоцтва про хрещення бабусь і дідусів. У «сумнівних» випадках надавалися документи на прабабусь і прадідів. Члени НСДАП та Гітлерюгенда, а також військовослужбовці від надання таких свідчень звільнялися, оскільки проходили таку перевірку на чистоту крові раніше.

Ще раніше була проведена чистка викладацького складу. Ідеологічна чистка вишів, результатом якої стали масові звільнення викладачів, почалася майже відразу ж після того, як Гітлер був призначений федеральним канцлером (30 січня 1933 р.). 7 квітня 1933 р. був прийнятий імперський закон «Про відновлення професійного чиновництва», який мав на меті очищення державного апарату, частиною якого вважалася і вища школа, від євреїв. Перші звільнення почалися вже 14 квітня. У травні того ж року Імперська палата культури, що була підрозділом Міністерства просвітництва, зобов'язала викладачів ВНЗ надати докази свого «арійського походження». Тих, хто відмовлявся чи не надавав таких доказів звільняли. У 1933 р. із майже 8 тис. вузівських викладачів роботу втратили 1 145 [3, с. 176]. За перший рік нацистської диктатури з університетів і наукових інститутів було звільнено понад 2 000 вчених.

Серед звільнених переважали науковці єврейського походження, а також політичні опоненти режиму – комуністи, соціал-демократи та ліберали. Протягом 1933–1935 рр. від завідування кафедрою було відсторонено понад 200 професорів. Внаслідок такої політики Німеччину впродовж 1933–1939 рр. покинули майже 3 тисячі вчених, з них 29 нобелівських лауреатів. Серед них всесвітньо відомі Альберт Ейнштейн, Зігмунд Фрейд, Курт Левін, Герберт Маркузе, Карл Мангейм, Еріх Фромм, Томас Манн, Бертольд Брехт, Макс Борн, Теодор Адорно. Берлінський і Франкфуртський університети втратили третину свого професорського складу. Загалом за 12 років існування нацистської диктатури з вишів було звільнено приблизно 20% викладачів.

Водночас більшість викладачів і науковців стали співпрацювати з нацистським режимом, брали участь в політичних кампаніях і репресіях проти колег. Такий конформізм академічної спільноти значною мірою пояснювався страхом втратити роботу та високий соціальний статус на фоні економічної депресії. У 1933 р. у Німеччині нараховувалося 40 тис. безробітних випускників університетів, багато з яких мріяли про ставку викладача. Навіть більше, нова влада значно збільшила заробітну плату в галузі. Протягом 1930-х рр. реальні доходи професорів та доцентів зросли вдвічі. У свою чергу, культурно-пропагандистська машина режиму швидко знайшла нове функціональне застосування для університетів, далеке від їх традиційних завдань. Вони почали науково обґрунтовувати расові теорії нацистів та стали публічними майданчиками для ідеологічних заходів. Вже 10 травня 1933 р. на території майже всіх університетів відбулось перше у країні спалення студентами книжок єврейських, пацифістських і соціалістичних авторів, заборонених владою.

Окрім того, була і невелика частина вчених, яка шукала у співпраці з новою владою політичну й економічну ренту у вигляді кар'єрного зростання. Так, передвиборчу програму нацистів на парламентських виборах восени 1932 р. публічно підтримали лише 87 викладачів вишів, під час дострокових виборів у березні 1933 р. вже 300 викладачів підписали петицію, в якій висловили повне схвалення політики уряду Гітлера, у листопаді 1933 р. під час політичної демонстрації в Лейпцигу приблизно 960 професорів склали присягу на вірність фюреру та націонал-соціалістичній державі, що складало

п'яту частину від загальної чисельності професорів [12, с. 137]. Про активне проникнення нацистських ідей в академічне середовище свідчить і той факт, що в 1945–1947 рр. в рамках процесу денацифікації було звільнено 4 200 університетських викладачів, що становило понад 2/3 від їх загальної чисельності.

Яскравим прикладом є служіння НСДАП одного з найбільш впливових філософів XX ст. М. Хайдаггера. У своїй відомій промові «Самоствердження німецького університету», виголошеній на урочистій церемонії свого представлення як нового ректора Фрайбурзького університету (27 травня 1933 р.), він чітко відзначив: «Обов'язок як студентів, так і професорів – служити народу та нацистській державі трьома способами: продуктивною працею, військовою службою і науковою діяльністю» [18, с. 26].

Чистки та ідеологічні кампанії мали різний масштаб на гуманітарних і технічних факультетах, що було зумовлено відмінностями у ставленні до нової влади їх викладачів та студентів. До 90% викладачів інженерно-технічних напрямків займалися виключно наукою і не цікавились державними справами, залишаючись політично нейтральними. Завдяки цьому ці факультети постраждали найменше: було звільнено до 20% викладацького складу, переважно через неарійське походження або дружин-євреїв; а скорочення студентів на природознавчих, інженерних і технічних спеціальностях склало до 30%. Паралельно суттєво збільшилася державна підтримка всіх фундаментальних і прикладних досліджень, пов'язаних з ВПК, енергетикою, металургією і хімією.

Викладачі-гуманітарії проявляли високу суспільно-політичну активність, значна їх частина дотримувалась лівих і демократичних поглядів, не сприймаючи нацистську ідеологію. З кінця XIX ст. університетські гуманітарні дисципліни у Німеччині отримали доволі виразні ідеологічні шлейфи. Так, соціологія та політологія мали ненависний нацистам соціал-демократичний відтінок, оскільки велика частина їх представників були членами або симпатизували СДПН. Філософія і право асоціювалися з ліберально-демократичною ідеологією з її ідеями прав людини, громадянського суспільства та правової держави, що суперечило природі нацизму. Через це правлячий режим небезпідставно розглядав гуманітарні факультети як потенційні осередки ідейної опозиції. Тому вони опинилися під пильною увагою та тиском репресивної політики тоталітарної системи. Роботу втратили майже половина викладачів, чисельність студентів-гуманітаріїв до 1939 р. скоротилася втричі.

Таке різке скорочення мало й іншу причину, крім чисток. Протягом 1930-х рр. уряд, реформуючи систему середньої освіти, суттєво скоротив кількість класичних гімназій, які готували до вступу на гуманітарні спеціальності. Якщо у 1931 р. в них навчалася 25% учнів, то в 1939 р. – лише 11%.

Фінансування гуманітарних кафедр і факультетів було суттєво скорочено, а фінансову допомогу стали отримувати тільки ті студенти, які були членами СА і СС. Після завершення нацифікації, особливо масових чисток та оновлення викладацького складу, ці факультети стали закостенілими bastions антилібералізму, націоналізму та антисемітизму. У результаті репресивних політико-організаційних заходів та тотальної ідеологізації відбулося катастрофічне падіння якості підготовки фахівців-гуманітаріїв та наукових досліджень.

Нові уніфіковані навчальні плани основний акцент робили на двох базових елементах націонал-соціалізму – расизмі та націоналізмі. З цією метою у навчальний процес було запроваджено понад 25 навчальних курсів, пов'язаних з расовою теорією (народ і держава; народ і раса; регресивні народи та примітивні раси; расова теорія та демографічна політика; німецька хімія, математика, фізика тощо) [17, с. 73].

Ідеологічне втручання в навчальний процес мало різний масштаб і результати на технічних і гуманітарних факультетах. У першому випадку ідеологізація носила поверхневий характер у зв'язку з об'єктивністю та незмінністю законів фізичного світу та інженерної справи. Так, політична цензура обмежувалась видаленням з підручників та лекцій або запереченням досягнень вчених-євреїв у відповідних дисциплінах, акцентуванням першості арійців у науці та технологіях. Проте сам зміст освітніх програм змінився мало. Наукові дослідження у практично неідеологізованих технологічних і природничих науках стали підпорядковуватися практичним потребам і цілям режиму, переважно мілітаристським. Попри поширене уявлення про катастрофічне падіння якості освіти та науки у Третьому Рейху, слід відзначити, що у сфері природничих і технічних наук німецькі університети зберігали доволі високий рівень викладання та досліджень.

У той же час зміст гуманітарної освіти зазнав радикальної та всеохоплюючої трансформації, пов'язаної головним чином з расовими і геополітичними амбіціями режиму. З боку нацистського керівництва домінувало прагнення не до придушення гуманітарних наук, а до інтеграції їх консервативно-націоналістичної частини. Після кардинального оновлення підходів до викладання, навчальних планів, змісту дисциплін освітні програми почали відображати нацистські уявлення про історію, культуру, державу, суспільний порядок та процеси. Так, всесвітня історія стала викладатися як історія арійських націй та расоворішучих людей, а національна історія – як історія боротьби німецького народу (нордичної творчої раси) за власну гідність та єдність проти численних ворогів.

Від соціології вимагалася пропаганда в аудиторіях ідей народного співтовариства, засудження соціальних конфліктів, неарійських елементів в німецькому суспільстві. Юристи та політо-

логи обґрунтовували концепцію тоталітарної держави, підпорядкованість права політиці, принцип фюрерства в управлінні суспільними справами. З ідеологічних міркувань з навчальних планів підготовки юристів було вилучено римське право. По-перше, воно як спадок європейської цивілізації протиставлялося німецькому духу та культурі. По-друге, римське право містило несумісну з природою нацизму ідею про поділ життя громадян на публічну і приватну сфери. Якщо у Веймарську добу курс римського права читався у всіх німецьких університетах, то у 1937 р. він залишився лише у двох [1, с. 35].

В умовах зменшення фінансування гуманітарної науки різні дисципліни, кафедри і вчені доволі швидко підлаштувалися і почали формулювати власні наукові інтереси та тематику досліджень відповідно до політичних запитів режиму. Поширеними стали розробки таких ідеологем як раса, рейх, образ фюрера, народна спільність. Паралельно в німецьких вузах створювалися науково-дослідні підрозділи, що займалися расовою тематикою та мали надавати наукові обґрунтування нацистській ідеології та політиці. У 1937 р. інститути расової науки існували в 12 з 22 німецьких університетів.

Висновки. Дванадцятирічна історія розвитку вищої школи у Третньому Рейху відображає існування протиріччя в освітній політиці між ворожістю націонал-соціалістичної ідеології до інтелектуальної сфери, з одного боку, та необхідністю підтримки певних напрямків підготовки та наукових досліджень для потреб милітаризованої економіки та тоталітарної держави – з іншого. У цілому в цей період спостерігається занепад системи вищої освіти в кількісних та якісних змінах, а її політизація та ідеологізація набувають тотального характеру. Свідченням цього є втрата вишами інституційної автономії та самоврядування, масові чистки викладацького складу та студентства, номенклатурний характер призначень на академічні посади, заідеологізованість навчального процесу та наукових досліджень, особливо у галузі суспільних дисциплін. Німецькі виші перетворилися з автономних інтелектуальних корпорацій в ідеологічне знаряддя влади, агентів формування тоталітарної свідомості.

В залежності від інтенсивності та глибини інституційних змін, розвиток німецької системи вищої освіти в умовах нацистської диктатури можна поділити на три етапи. Перший – 1933–1934 рр. – ознаменувався розгортанням нацифікації освітньої сфери, масовими чистками студентства та викладачів за етнічним та політичним критеріями, запровадженням кардинально нової моделі управління галуззю, заснованої на принципі фюрерства; встановленням адміністративного та ідеологічного контролю влади над усіма аспектами академічного життя.

Другий етап, стабілізаційний, охопив 1935–1937 рр. У цей час відбулося завершення чисток та ідеологічних кампаній у вишах, оновлення навчальних планів та підручників відповідно до ідей націонал-соціалізму. Нові правила гри (ідеологічна складова частина у галузі), нав'язані нацистським режимом, стали вкорінятися й ефективно функціонувати, забезпечуючи політично бажані для влади результати. Система вищої освіти почала готувати відданих фюреру та нацистській державі фахівців-арійців, хоча одночасно відбулося значне падіння якості їх підготовки. Нарешті, третій етап, який можна охарактеризувати як жорстку консервацію діяльності освітньої системи, тривав з 1938 по 1945 р. З 1938 р. вища школа країни стабільно та ефективно відтворювала запрограмовані владою ціннісні орієнтації, ідентичність та символи. У такому закостенілому стані і фактично без будь-яких змін система функціонувала до травня 1945 р.

Література:

1. Антропов Р.В. Юридическое образование Третьего рейха: под «прицелом» нацистской идеологии. Р.В. Антропов, Н.А. Антропова. Genesis: исторические исследования. 2017. № 8. С. 30–40.
2. Бабина М.С. Высшее образование как инструмент политической власти в Третьем Рейхе. Вестник Томского государственного университета. 2016. № 404. С. 27–31.
3. Беркович Е. Наука в тени свастики. Нева: литературный журнал. 2008. № 5. С. 175–189.
4. Бронніков, В.Д. Вплив політичної кон'юнктури на освіту і науку в Німеччині 1933–1945 рр. В.Д. Бронніков, О.В. Приймак. Грані. 2013. № 1. С. 100–103.
5. Бурашников Д.А. Историческое знание в контексте национал-социалистической идеологии на примере творчества Эрнста Крика. Вестник РГГУ. Серия «Исторические науки. Всеобщая история». 2014. № 13 (135). С. 146–156.
6. Гукасова Н.Р. К некоторым проблемам формирования национал-социалистической педагогики. Психология и педагогика: методика и проблемы. 2010. № 12-1. С. 124–129.
7. Давлетов О. Бернхард Руст – від вчителя веймарської доби до міністра освіти, науки та культури Третього Рейху: штрихи політичного портрету. Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. 2010. Вип. 31–32. С. 122–129.
8. Дацишина М. В. Идеологическая мобилизация молодежи: опыт нацистской Германии. Alma mater (Вестник высшей школы). 2011. № 5. С. 81–96.

9. Дем'яненко Б. Освіта та виховання в умовах тоталітаризму Нова політика. 2001. № 3. С. 41–45.
10. Ермаков А.М. Союз немецких девушек и реформа женского образования в нацистской Германии. Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2006. № 14. С. 42–48.
11. Есипов В.В. Культурная политика в Третьем рейхе в предвоенные годы (1935–1939). В.В. Есипов, С.И. Кузнецов. Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение». 2015. Т. 14. С. 18–26.
12. Женин И. Между идеей и идеологией: политизация академического сообщества Германии в первой трети XX века. Логос. 2013. № 1 (91). С. 122–143.
13. Капитонов Е.Н. Ситуация в немецкой науке при нацистах. Е.Н. Капитонов, И.Е. Капитонов. Вестник ТГТУ. 2008. Т.14. № 2. С. 409–415.
14. Корнева Л. Н. Наука и культура в нацистской Германии в оценке германских историков. Вестник КемГУ. 2012. № 4 (52). Т. 1. С. 57–62.
15. Короткий Г.А. Гитлер, интеллектуалы и массы. Философия и культура. 2017. №6. С. 56–80.
16. Левин В.И. Наука при тоталитаризме: Германия, 1933–1945 Alma mater (Вестник высшей школы). 2010. № 1. С. 71–75.
17. Миронов В.В. Философ и власть: случай Хайдеггера. В.В. Миронов, Д.В. Миронова. Вопросы философии. 2016. № 7. С. 21–38.
18. Михальченкова Н.А. Германский университет в условиях авторитаризма и тоталитаризма. Н.А. Михальченкова. Власть. 2016. № 11. С. 66–73.
19. Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха. Культура на службе вермахта. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. 480 с.
20. Салата О.О. Діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини в системі нацистської ідеології в 1933–1941 рр.: збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2015. Вип. 99. С. 101–106.
21. Уолкер М. Наука при национал-социализме. Вопросы истории естествознания и техники. 2001. № 1. С. 3–30.
22. Хряков А.В. Университетское сообщество Германии в годы Веймарской республики: дискурсивные стратегии немецкой профессуры. А.В. Хряков. История. Общество. Политика. 2017. № 4 (4). С. 61–75.
23. Чернуха О.В. Стан науки та освіти в Третньому рейху: збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2015. Вип. 102. С. 97–101.
24. Чопова В.Е. Национал-социалистическая педагогика: цели и теоретическая основа. Проблемы современной науки и образования. 2016. № 21 (63). С. 46–50.
25. Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа. 1933–1939. Пер. с англ. Б. Кобрицова, А. Галактионова. Екатеринбург Москва: У-Фактория, Астрель, 2010. 964 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ: НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Пашковський В. Ф.,
аспірант
Національного інституту стратегічних досліджень

У статті аналізується проблема формування організаційно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки України в умовах російської агресії. Обґрунтовано доцільність вироблення цілісної державної інформаційної політики та запропоновано напрями її вдосконалення задля належного захисту й нейтралізації загроз в інформаційній сфері.

В статье анализируется проблема формирования организационно-правового механизма обеспечения информационной безопасности Украины в условиях российской агрессии. Обоснована целесообразность выработки целостной государственной информационной политики и предложены направления ее усовершенствования для надлежащей защиты и нейтрализации угроз в информационной сфере.

The article analyzes the problem of forming an organizational and legal mechanism for ensuring information security of Ukraine in the conditions of Russian aggression. The expediency of developing a holistic state information policy is substantiated. The directions for improving information security are proposed for proper protection and neutralization of threats in the information sphere.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційна безпека, організаційно-правовий механізм.

Постановка проблеми. Російська агресія проти України, яка порушила встановлений світопорядок і продовжує загрожувати глобальній безпеці, актуалізує наукове осмислення проблем політики національної безпеки. На нинішньому етапі розвитку суспільства багато конфліктів з категорії «збройні зіткнення» переходять до інформаційного простору, який стає новою ареною протиборства. Це явище можна пов'язати, насамперед, зі зміною змісту та структури інформації, яка сьогодні вважається головним продуктом постіндустріального суспільства. У сучасну епоху комп'ютеризації суспільства і запровадження нових інформаційних технологій відбуваються якісні зміни інформації за змістом та структурою. У контексті змін змісту інформації виокремлюються такі аспекти: збільшення інформаційних ресурсів суспільства, поява нових інформаційних продуктів та послуг, процеси інтернаціоналізації та глобалізації інформації, зростання швидкості старіння та оновлення інформації, збільшення диференціації та спеціалізації інформації. Ера комп'ютерних і цифрових технологій наділяє інформацію фіксованістю, інваріантністю, запам'ятовуванням, передаванням, перетворюванням, відтворюванням, стиранням. Найважливішим результатом формування інформаційного суспільства стало виникнення глобального інформаційного простору, в якому розгорнулася гостра боротьба за досягнення інформаційної переваги. Інформаційне суспільство сформувало нові форми конфліктів – інформаційні, з якими люди не стикалися в індустріальному суспільстві, які не мали такої інтенсивності, не діяли так масштабно й не представляли такої загрози для безпеки громадян, суспільства та держави. Досвід розвинених країн показує, що потужний захист від викликів інформаційних війн може бути реалізований тільки за умов ефективної та обґрунтованої стратегії інформаційної безпеки, наявності дієвої системи інформаційної безпеки та відповідних механізмів управління нею.

З огляду на зазначене, **актуальність теми статті** зумовлена необхідністю наукового осмислення сутності інформаційної безпеки України в умовах зовнішньої агресії та пошуку належних механізмів її забезпечення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика з'ясування сутності інформаційної безпеки держави, а також пошуків механізмів її забезпечення відображена у наукових працях таких вчених, як В. Горбулін, О. Литвиненко, Д. Дубов, М. Ожеван, М. Розумний, С. Пирожков, А. Качинський та інших. Водночас сучасний контекст державної політики національної безпеки потребує комплексного дослідження інформаційної безпеки у контексті забезпечення національних інтересів, вироблення дієвих механізмів захисту інформаційного простору держави, дослідження політико-правових

механізмів побудови системи інформаційної безпеки. Саме у вирішенні цього наукового завдання й полягає теоретичне та прикладне значення даного дослідження.

Метою статті є виявлення особливостей забезпечення інформаційної безпеки України як іманентної складової частини її національної безпеки в умовах гібридної війни.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до класичного визначення «національна безпека (безпека нації) – це захищеність життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави та довкілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечує сталий і поступальний розвиток країни» [1, с. 25]. У науковій літературі інформаційна безпека конститується як важлива складова частина національної безпеки. Крім того, така теоретична кореляція не лише емпірично підтверджується, а й суттєво посилюється в умовах ведення гібридних війн, зокрема російської агресії проти Української держави.

Інформаційна війна є безумовною складовою частиною та передумовою гібридних війн. В умовах гібридних війн використовують всі основні інформаційні методи та інструменти, які застосовуються в звичайних війнах. Гібридна війна містить як військові, так і цивільні складові. Безумовно, поява гібридної війни як нової форми конфлікту принципово змінює усталену архітектуру безпеки та ставить під сумнів можливості наявних гарантій безпеки [2, с. 18].

Роль інформаційної війни у складі гібридної, на нашу думку, надзвичайно важлива та ще неоцінена вченими, не досліджена військовими експертами тощо. Без інформаційної складової можна відхилити саму можливість появи гібридної війни.

Успішність гібридної та інформаційної війни Російської Федерації пов'язана із анексією АР Крим. Серед основних переваг інформаційної війни під час анексії АР Крим В.П. Горбуліним виокремлюються такі:

- слабка центральна влада та часткове безвладдя на тлі зміни влади;
- актуалізація суперечностей між державною владою України і регіонами. Паралельно відбувається невдоволення населенням регіонів діями центральної влади;
- незадовільний матеріально-технічний та психологічний стан структур національної безпеки, органів правопорядку як по всій Україні, так і в більшості регіонів країни;
- існування антагонізму між різними силовими структурами України, відсутність злагодженості у співпраці між ними;
- високий рівень активної інформаційно-пропагандистської роботи Росії саме в Криму протягом 1990–2014 рр. [3].

Інформаційна війна Російської Федерації проти України на певних етапах мала свої переваги та поразки. Зокрема, під час підготовчого етапу до гібридної війни інформаційні психологічно-пропагандистські заходи мали найбільший вплив на населення АР Крим, частини Луганської та Донецької областей. Це забезпечило РФ успішну анексію АР Крим, подальше розгортання гібридної війни на території Луганської та Донецької областей. Із розвитком протидії з боку України РФ почала втрачати переможні позиції в інформаційній війні. З огляду на те, що Україна не мала потужної армії, належної стратегії, не була готова до агресії з боку сусідньої держави, протидія інформаційній війні розвивалась дуже повільно, із вагомими втратами для української сторони.

Варто також зауважити, що успішність агресора в інформаційній війні проти України забезпечило і те, що Росія – єдина у світі держава, яка залучила скільки організаційних та фінансових ресурсів до підготовки інформаційно-пропагандистських кампаній, що є невід'ємною складовою частиною стратегічної культури РФ [4, с. 39].

Методи обробки, передавання, накопичення інформації, які використовуються на сучасному етапі розвитку, сприяли появі загроз, які пов'язані із можливістю втрати, викривлення, спотворення та розкриття даних, які належать кінцевим споживачам, зокрема державі. Тобто різні операції із інформацією впливають на появу загроз інформаційної безпеки на національному рівні. Від стану та рівня протидії інформаційним загрозам залежить інформаційна безпека в країні.

Аналіз стану протидії інформаційним загрозам в Україні показує, що на національному рівні відсутня чітка скоординована політика та стратегія щодо забезпечення інформаційної безпеки. Усі нормативно-правові акти, які стосуються цього напрямку, не пов'язані між собою. У кожному із документів визначаються різні види загроз інформаційній безпеці та напрями їх подолання.

Через відсутність державної програми відсутній чіткий організаційний механізм, не визначено відповідальність за порушення інформаційної безпеки держави. Поява окремих рішень щодо забезпечення інформаційної безпеки свідчить про те, що цей напрям національної безпеки в Україні тільки починає формуватись. Тобто можна зазначити, що однією із найважливіших проблем у сфері забезпечення інформаційної безпеки є відсутність державної інформаційної політики, яка включає наявність нормативно-правової бази та визначеного в ній організаційного механізму захисту, проблему експансії зарубіжних виробників інформаційної продукції та технічного забезпечення, яка може вплинути на появу різноманітних ризиків, економічні проблеми, проблеми підготовки персоналу в інфор-

маційній інфраструктурі, відсутність визначення точного кола загроз інформаційній безпеці в Україні, проблему низької культури та рівня знань користувачів інформаційних ресурсів.

На нинішньому етапі розвитку стан протидії інформаційним загрозам в Україні перебуває на стадії формування та розвитку. Діяльність із інформаційного захисту в Україні почала формуватись безпосередньо під час російського військового вторгнення в Україну. Основну роль у забезпеченні інформаційного захисту країни відіграють активні громадяни, волонтери, політики, які захищають національні інтереси України.

До заходів із протидії гібридній війні РФ проти України, які здійснюють на державному рівні, можна віднести такі: заборона трансляції телеканалів РФ в ефірних та кабельних мережах на території України і контроль виконання цього заходу; заборона в'їзду на територію України радикально налаштованих осіб, що прямують через державний кордон та можуть брати участь в акціях антиукраїнської спрямованості; заборона в'їзду на територію України відомих осіб, які в інформаційному просторі чинять дії, що підпадають під статті Кримінального кодексу України стосовно посягань на територіальну цілісність та недоторканість України, державну безпеку країни.

Захист та протидія інформаційним війнам повинні здійснюватись виключно в межах розробленої стратегії щодо захисту від інформаційних загроз та протидії інформаційним війнам в Україні. Відповідна стратегія зможе забезпечити як нормативно-правову, так і організаційну базу формування інформаційної безпеки в Україні.

На рівні держави існує нормативно-правова база, яка регулює основні напрямки забезпечення та розвитку системи інформаційної безпеки України, яка складається з Конституції України, Закону України «Про основи національної безпеки України», Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України, Закону України «Про інформацію», інших актів. Вказані нормативно-правові акти регулюють основні засади інформаційної безпеки на державному рівні.

Стратегія національної безпеки України у сфері протидії інформаційним викликам на національному рівні визначає:

- основні загрози інформаційної безпеки;
- основні види загроз кібербезпеці та інформаційним ресурсам;
- пріоритети забезпечення безпеки за визначеними видами загроз [5].

Національні пріоритети забезпечення інформаційної безпеки, визначені Стратегією національної безпеки України, передбачають боротьбу та протидію певним видам інформаційних війн, які сьогодні впливають на інформаційний простір країни.

Закон України «Про основи національної безпеки України» регламентує основні реальні та потенційні загрози національній безпеці України, стабільності в суспільстві та в інформаційній сфері. Також в цьому нормативно-правовому документі виокремлено основні напрями державної політики з питань національної безпеки України у досліджуваній сфері. Цей закон основні загрози інформаційної безпеки класифікує за напрямками:

- хакерських загроз (загрози комп'ютерної злочинності та комп'ютерного тероризму);
- розвідувальних загроз (загроза розголошення інформації, яка пов'язана із державною таємницею або з обмеженим доступом, орієнтованої на забезпечення потреб та захисту національних інтересів суспільства та держави);
- психологічних загроз (загрози проявів обмеження свободи слова та доступу до публічної інформації, поширення ЗМІ культу насильства, жорстокості, загрози спроб маніпулювання суспільною свідомістю, зокрема під час спроб розповсюдження неповної, упередженої або недостовірної інформації) [6].

Закон України «Про інформацію» регламентує відносини стосовно формування, накопичення, отримання, зберігання, поширення, використання, захисту та охорони інформації. Цей Закон визначає загальні норми щодо операцій з інформацією в Україні [7].

Варто зазначити, що у контексті дослідження протидії інформаційним загрозам в Україні в цьому Законі регламентуються основи захисту інформації. Відповідно до законодавчих норм захист інформації визначено сукупністю адміністративних, правових, технічних, організаційних та інших заходів, які забезпечують цілісність, збереження інформації та відповідний порядок доступу до інформації.

Розглянута нормативно-правова база визначає основні засади протидії інформаційним загрозам в Україні.

Головним центральним органом виконавчої влади щодо забезпечення інформаційного суверенітету України є Міністерство інформаційної політики України, яке функціонує відповідно до Положення про Міністерство інформаційної політики України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2015 р. № 2 [8].

З огляду на нормативно-правові засади можна резюмувати, що діяльність Міністерства інформаційної політики України також орієнтована на організацію протидії інформаційним загрозам в Україні. Згідно з правовими нормами ця діяльність повинна бути направлена на такі дії:

- захист інформаційного простору України від зовнішнього інформаційного впливу. Це досить широкий масштаб роботи, який включає протидію інформаційним загрозам основних видів інформаційних війн;

- навчання державних службовців з питань комунікацій. Цей напрям діяльності націлений на попередження загрози командно-управлінських війн як складової частини інформаційних війн;

- нормативно-правове регулювання у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України.

Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України зазначає, що безпековими викликами, які можуть посилювати загрозу застосування воєнної сили проти України, є такі:

- цілеспрямований інформаційний (інформаційно-психологічний) вплив на формування негативного міжнародного іміджу України, дестабілізація внутрішньої суспільно-політичної обстановки, загострення міжетнічних та міжконфесійних відносин в Україні або її окремих регіонах і місцях компактного проживання національних меншин;

- реалізація іноземними державами, міжнародними злочинними угрупованнями кіберзагроз щодо автоматизованих систем державного та військового управління, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури [9].

Серед основних завдань, визначених цим документом для сектору безпеки та оборони, є забезпечення охорони державної таємниці, іншої інформації з обмеженим доступом, а також інформаційної та кібербезпеки. Пріоритетними напрямками удосконалення системи інформаційної безпеки вважаються такі: створення єдиної платформи захищених електронних комунікацій органів державної влади; створення національної системи кібербезпеки; удосконалення державного управління та керівництва сектором безпеки і оборони, системою забезпечення інформаційної та кібербезпеки, системою захисту інформації та безпеки інформаційних ресурсів тощо.

Сьогодні діяльність міністерства щодо діяльності в напрямку вирішення питання протидії інформаційним загрозам в Україні перебуває лише на рівні загальних нормативно-правових засад.

На Державне агентство з питань електронного урядування України також покладено завдання протидії інформаційним загрозам та забезпечення інформаційної безпеки в країні. Зокрема, Положенням про Державне агентство з питань електронного урядування України визначається, що основними пріоритетами діяльності у сфері забезпечення інформаційної безпеки є такі:

- сприяння виробництву конкурентоспроможних національних інформаційних продуктів;
- сприяння виробництву в Україні засобів захисту інформації, розробці захищених інформаційних та телекомунікаційних систем, впровадженню сучасних захищених інформаційних технологій для захисту інтересів державного керівництва;

- розроблення ефективної системи запобігання та виявлення загроз державних електронних інформаційних ресурсів стосовно протидії розповсюдженню комп'ютерних вірусів, апаратних та програмних закладок, а також витоку інформації за допомогою технічних каналів і шляхом несанкціонованих дій;

- забезпечення цілісності, конфіденційності, доступності інформаційних ресурсів України, які формують передумови розвитку особистості, стабільного функціонування держави та суспільства, захисту інформації та персональних даних, якими володіють юридичні, фізичні особи та держава, від внутрішніх та зовнішніх інформаційних загроз, зокрема за допомогою протидії комп'ютерним злочинам;

- забезпечення безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем органів місцевого самоврядування та органів державної влади, інформаційно-телекомунікаційних систем, що функціонують для захисту інтересів державного управління, для задоволення потреб безпеки та оборони країни, банківських та кредитних сфер, інших сфер економіки держави, систем управління критичною інфраструктурою;

- удосконалення нормативно-правової бази з метою забезпечення інформаційної безпеки, зокрема і кібербезпеки на національному рівні;

- впровадження захищених та надійних механізмів ідентифікації учасників електронної взаємодії в країні;

- створення системи моніторингу безпеки інформаційних систем та ресурсів [10].

Нормативне визначення пріоритетів у сфері забезпечення інформаційної безпеки висвітлює широкий спектр діяльності у цій сфері. У Положенні не визначено схему та напрями впровадження основних пріоритетів забезпечення інформаційної безпеки в Україні, що не дозволяє оцінити фактичні результати.

Окрім протидії інформаційним загрозам в Україні на державному рівні, в країні сформувався активний громадський спротив, який виражається у такі способи:

- бойкот російських товарів та послуг. У багатьох торгових мережах товари з РФ позначаються написом «зроблено в РФ». Цей захід має важливе значення у питанні захисту інформаційного

простору України, формуванні у громадян думки про недопустимість фінансування ворожої сторони через купівлю в РФ товарів та послуг;

– миттєва реакція на брехню, помилки, неточності в матеріалах проросійських ЗМІ. Цей захід здійснюється на рівні блогерів, волонтерів, політиків, звичайних громадян, він має достатньо вагомий вплив на інформаційний простір.

Стан протидії інформаційним загрозам в Україні сьогодні перебуває на стадії розвитку. Фактичний інформаційний захист на національному рівні почав формуватись саме під час російського вторгнення в Україну. Вагома роль у забезпеченні інформаційного захисту країни належить активним громадянам, волонтерам, політикам, які захищають національні інтереси України.

Висновки. З огляду на загрозу посилення інформаційного складника гібридної війни в Україні з боку РФ у стратегії щодо захисту від інформаційних загроз та протидії інформаційним війнам в Україні необхідно окремо виокремити напрями загроз та протидій стосовно Російської Федерації. Необхідно на рівні органів державної влади, правоохоронних органів різних рівнів закріпити основні заходи щодо поетапного інформаційного протистояння РФ як по всій території України, за її межами, так і на території анексованої АР Крим, на окупованих територіях Донецької та Луганської областей, прифронтових територіях, територіях, що межують з окупованими.

Серед цих заходів можна виокремити такі: забезпечення окупованих територій каналами інформування та доведення до населення цих територій проукраїнської позиції; моніторинг, контроль засобів масової інформації на прифронтових територіях, територіях, що межують з окупованими, для виявлення негативного інформаційного впливу з боку РФ; поширення трансляції проукраїнських теле- і радіоканалів; психологічна підтримка населення на окупованих територіях, прифронтових територіях, територіях, що межують з окупованими; психологічно-пропагандистська підтримка військових у зоні ведення бойових дій повинна здійснюватись на стратегічних та професійних засадах.

Література:

1. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. 592 с.
2. Parulua A. Hybrid Warfare – Contemporary Concept in Georgia's External Security. URL: <file:///C:/Users/%D0%92%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0%BD/Desktop/H%C3%BCbriids%C3%B5japidamine+-+kaasaegsed+Gruusia+v%C3%A4lisjulgeoleku+kontseptsioonid.pdf>.
3. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. Стратегічні пріоритети. К.: НІСД, 2014. № 4. С. 5–12.
4. Darczewska J. The Devil is in the Details. Information Warfare in the Light of Russia's Military Doctrine, Point of View no. 50, Warsaw: Centre for Eastern Studies. 2015.
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
6. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
7. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.
8. Питання діяльності Міністерства інформаційної політики України: постанова Кабінету Міністрів України від 14.01.2015 р. № 2 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2-2015-%D0%BF>.
9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>.
10. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України: постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 492. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/492-2014-%D0%BF>.

АКТУАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РОЗМЕЖУВАНЬ СТ. РОККАНА ТА С. ЛІПСЕТА В КОНТЕКСТІ СЕЦЕСІЙНИХ ЗАГРОЗ

Попков Д. О.,

аспірант кафедри політології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті здійснено огляд ключових засад теорії соціальних розмежувань Ліпсета-Роккана з урахуванням основних напрямків сучасного дискурсу в цій сфері. Оцінено можливість застосування цієї концепції у дослідженні проблематики сецесійних загроз цілісності держави. Запропоновано з наведенням обґрунтування низку коригувальних застережень для підвищення наукової та практичної цінності теорії розмежувань поза межами дослідження партійної системи держави.

В статье осуществлен обзор ключевых положений теории социальных размежеваний Липсета – Роккана с учетом основных направлений современного дискурса в этой сфере. Оценена возможность применения этой концепции в исследовании проблематики сецессионных угроз целостности государства. Предложен с изложением обоснования ряд корректирующих оговорок для повышения научной и практической ценности теории размежеваний вне границ исследований партийной системы государства.

The article reviews the key provisions of the theory of social cleavages of Lipset – Rokkana, taking into account the main directions of modern discourse in this field. The possibility of applying this concept in the study of the problems of secession threats to the integrity of the state is assessed. A set of corrective clauses is proposed to outline the rationale for increasing the scientific and practical value of the theory of cleavages beyond the boundaries of the studies of the party system of the state.

Ключові слова: соціальний розкол, лінії розмежування, сецесійні загрози, партійна система, конфлікт, примордіальні ідентичності.

Постановка завдання. Попри вплив піввікового періоду з моменту появи, питанням дослідження, уточнення та коригування положень і підходів вже класичної теорії Ліпсета – Роккана приділяє увагу чимала кількість як зарубіжних дослідників (А. Рьоммеле, А. Шеворський, Р. Хербут, А. Лейпхарт, Д. Горовіц, А. Кнутсен, Д.-Л. Сейлс тощо), так і фахівців на пострадянському просторі (зокрема, Н. Паніна, Ю. Каплан, А. Куценко, Е. Мелешкіна, А. Ахременко, Е. Головаха, А. Гончарук, Е. Донова, О. Романюк, А. Анісімов). Проблематикою, що охоплюється розглядуваною теорією розмежувань, цікавиться і нова генерація вітчизняних дослідників, наприклад, С. Нуждін, Ю. Сокирка, С. Забродін.

Віддаючи належне напрацюванням вказаних та інших вчених як щодо захисту життєздатності теорії розмежувань, так і з приводу слушних зауважень її конструктивної критики, намагаючись утриматися від повторювання чужих тез (але без їх власної інтерпретації), вважаємо за можливе сформулювати **метою цієї статті** оцінку можливості застосування концепції Ліпсета-Роккана у контексті дослідження сецесійних загроз цілісності держави. Дійсно, події новітньої історії як відносної давнини (починаючи з розпаду Югославії та Радянського Союзу), так і сьогодення (Лівія, Сирія, Схід України тощо) дають підстави констатувати, що суверенітет над усією територією держави не може сприйматися як сама собою зумовлена і незмінювана реальність, для існування якої владі достатньо лише забезпечити наявність відповідного формулювання в конституції держави. Сучасність доволі жорстко (зважаючи на наслідки громадянських збройних протистоянь та розпад політич і утворення квазідержав) актуалізує науковий дискурс довкола феномену розколу у всіх його взаємопов'язаних аспектах, що очікувано породжує *дихотомію «щита та меча»* як засобу подолання розколу (усунення загроз цілісності держави та громадянському миру) та як технології його розпалювання, при-
рода яких діалектично єдина.

Виклад основного матеріалу. Коріння концепції соціальних розмежувань, викладеної Ст. Рокканом та С. Ліпсетом у праці «Структура розмежувань, партійні системи і уподобання виборців: попередні зауваження» [1], можна відстежити зі сформульованої під час дослідження електоральної поведінки групи американських вчених під керівництвом П. Лазарсфельта, присвяченого президентській

виборчій кампанії в США 1948р., де вивчалися закономірності впливу на формування електорального вибору не індивідуальних уподобань виборця, а його ідентифікації з певною соціальною групою: «Люди голосують не просто разом зі своєю соціальною групою, але й на її підтримку» [2, р. 148].

Модель Ліпсета-Роккана пов'язує виникнення партійних систем Західної Європи з наявними розмежуваннями між державою і церквою, містом і селом, центром і периферією, власниками і найманими робітниками, що набули інституційного закріплення на політичному рівні як політичні альтернативи під час двох критичних подій [3], якими автори називали революції.

Наступним аспектом теорії є встановлення проблем, які покладені в основу розколу та вирішуються під час революції.

Взаємозв'язок соціальних розколів, революцій з їх проблемами Ліпсет і Роккан продемонстрували у формі наочної таблиці [4, р. 37]:

Таблиця 1

Формування європейських партійних систем

Соціальний розкол	Революції, що здійснюють розкол	Проблеми, які лежать в основі розколу та вирішуються під час революції
Центр - периферія	Реформації і Контрреформації у Європі XVI-XVII століть	Релігія. Національна мова або латинь
Держава – церква	Національна революція. З 1789 р. і після введення загальної освіти	Влада держави або церкви
Місто – село	Промислова революція XIX століття	Тарифи на с/г продукцію; контроль над промисловими підприємствами або свобода їх дій
Власники – робітники	Революція 1917 р. в Росії	Інтернаціональний революційний рух

Коментуючи наведену таблицю, російські дослідники Б. Ісаєв та А. Власкіна відзначають, що, незважаючи на виокремлення за її змістом чотирьох типів революцій (релігійної, національної, промислової та комуністичної), Ліпсет та Роккан звели їх до двох (національна і промислова). У них соціальні розколи «центр-периферія» і «державо-церква» генеруються національною революцією, а «місто-село» і «власники-робітники» – промисловою революцією [5, с. 50].

Користуючись оглядом основних напрямків дискусій, що утворюють сучасний науковий дискурс довкола теорії соціальних розмежувань, приведений А. Ахременком [6], з яким узгоджуються і публікація С. Нурдіна [7], можна виокремити такі сфери докладання наукових зусиль: 1) визначення поняття розколу/розмежування, сутності його ознак та проблем тлумачення; 2) визначення підстав/причин виникнення політичного розколу; 3) оцінка здатності пояснення гіпотези «замерзання» і здатності теорії пояснити еволюцію партійних систем кінця XX – початку XXI століть; 4) проблеми застосування теорії до пострадянських держав (її універсалізації та обґрунтованості і для реалій поза межами Західної Європи); 5) з'ясування причинно-наслідкового зв'язку та його напрямку між виникненням/вирішенням розколів та виникненням/зникненням політичних партій (зокрема, визначення здатності останніх впливати на появу розколів).

На нашу думку, кожен з таких напрямків розвитку теорії розмежувань може бути перспективним з погляду дослідження взаємозв'язку суспільних розколів та сецесійних загроз, однак це вимагає подолання дискурсом власного самообмеження концепції розколів електорально-партійною сферою. Отже, ідеться про можливість подальшого розвитку теорії Ліпсета-Роккана у бік її більшої універсалізації, що потребує розробки відповідних коригувальних концептуальних застережень.

Спробуємо окреслити деякі з таких застережень.

Зміст приведеної таблиці 1 дає підстави для висновку, що лінійка наведених авторами соціальних розколів співвідноситься із основними засадами теорії модернізації суспільства (можна навіть визначити напрацювання Ліпсета – Роккана як партологічний вимір останньої) – виокремлення трьох стадій цивілізаційного розвитку: аграрну – індустріальну – постіндустріальну, філософським (суто у західному/євроцентричному розумінні) еквівалентом яких є Премодерн (архаїчне та традиційне суспільство) – Модерн – Постмодерн.

На нашу думку, темпоральна (парадигмальна) межа саме класичної теорії розколів окреслена Модерном, продуктом якого є секуляризована національна держава переважно індустріального типу економічного укладу. Ця «державо» в її територіальних межах сприймається як завершений «заморожений» феномен – зовнішній фон та локація, в якій відбувається динаміка партіями. Отже, критика гіпотези «заморожування» (згадуваний третій напрямок дискусії довкола теорії Ліпсета-Роккана) має бути продовжена і розповсюджена на імпліцитну тезу теорії про «заморожування» національних держав. Дійсно, якщо наслідки соціальних розколів оцінюються лише з погляду змін в партійній системі,

то це зумовлює масштаб застосування теорії і її прогностичної цінності тільки в контексті можливих загроз існування поточного режиму держави (циркуляція еліт, зміна ролей влада – опозиція).

Отже, сутність цього аспекту нашого застереження полягає в тому, що для оцінки і дослідження сецесійних загроз через фактори, які перебувають у сфері контролю політики розглядуваної держави безвідносно до їх можливої зовнішньої етимології (чинник іредентичної експансії сусідніх держав залишаємо поза межами нашого дослідження). Автор дотримується позиції, що в сучасних умовах саме соціальний розкол у державі за певними ознаками (про це – далі) може бути приводом/першопричиною для активізації та умовою успішної реалізації недружніх іредентичних намірів сусідньої держави, а не навпаки. Вважаємо, що є безперспективними (за співвідношенням витрата/ефект в довготривалому вимірі) ті територіальні претензії сусідів, які не мають внутрішньої підтримки вагомим сегментом населення спірної території через консолідованість політичної нації держави – адресата таких претензій, забезпечуваної добровільною інклюзивністю такого сегменту в «тіло» нації на прийнятних умовах.

Масштабування аналітичного охоплення має бути збільшено. Має бути зайнята проміжна позиція між сферою партійної системи класичної теорії Ліпсета – Роккана та лініями цивілізаційних розламів за О. Шпенглером, А. Тойнбі та С. Хантінгтоном.

Однак, висловлюючи власну позицію відносно парадигмального обмеження класичної теорії розмежувань Модерном, мусимо визнати, що її сучасні послідовники, серед яких слід особливо відзначити праці Д. Белла (соціоекономічний аспект проблематики), Р. Інґелхарта (соціокультурний зріз) та Р. Далтона (політичний вимір), в межах другого з вказаних вище напрямків дискусії розглядають ефекти посматеріалістичних цінностей, пристосовуючи у такий спосіб теорію до парадигми Постмодерну. Проте така парадигмальна універсалізація не передбачає обов'язкової зміни масштабу сфери застосування теорії розмежувань для дослідження сецесійних загроз, на необхідності чого ми наполягаємо. Крім того, С. Ліпсет вказує, що «старі проблеми і розмежування» індустріального суспільства «все ще залишаються важливим джерелом політичного поділу та електорального вибору, оскільки «матеріалістично орієнтовані» наймані робітники і самозайняте населення (включаючи селян) складають значно більшу групу, ніж інтелігенція» [8, с. 16].

Зважаючи на аналіз С. Забродіна сутності постматеріального виміру теорії розмежувань, останній полягає в акценті не на вітальних цінностях, спрямованих на вирішення питання виживання та задоволення фізіологічних потреб, а на потребах вищого рівня, пов'язаних з проявом індивідуальних особливостей кожної людини, її бажанням самореалізації, самовираження, самоактуалізації, вибору життєвого стилю [9, с. 349]. Хоча такий поділ потреб є коректним за ієрархією цінностей згідно з Маслоу, розмежованість рівнів означених цінностей так само не повинна сприйматися «замороженою» формою. Очевидно, питання самовираження і самореалізації особи безпосередньо стосується сфери культури та ідентичності як інструментів і форм такого вираження, а отже, має зачіпати питання мови та світогляду (зокрема, релігійності), які окремо або в сукупності із біологічною складовою становлять ознаки етнічної диференціації всередині політичної (громадянської) нації. Загроза знищення чи іншого утиску групи, до якої належить людина, цілком логічно інтерпретується нею як загроза власній безпеці. Тому етнічність включає в себе усвідомлення особистого виживання в рамках історичної безперервності (continuity) існування групи. На найглибшому психологічному рівні етнічність має сенс виживання [10, с. 244].

Наступне наше застереження пов'язане із першим напрямком дискусій послідовників докола теорії Ліпсета – Роккана – з'ясування та визначення самих термінів «розкол» / «розмежування» / «поділ» щодо їх тотожності або співвідношення. Мова не йде виключно про проблему перекладу оригінального авторського англійського терміна “cleavage”, який лексично ближче до українсько- та російськомовного еквіваленту «розмежування», адже термін «розкол» коректніше співвідноситься з англійським “split”. На наш погляд, ключовий (з погляду мети цієї статті) аспект спору стосовно семантичного наповнення терміна полягає у визнанні або запереченні обов'язковості конфліктної атрибутики феномену, який ним іменується.

Дійсно, трактування О. Кнутсена та Е. Скарбоу означеного терміна як структурно укоріненого конфлікту або визначення А. Рьоммеле як довготермінових структурних конфліктів не тільки більше співвідносяться з розколом, але й у повній мірі відповідають суті підходу Ліпсета – Роккана. Хоча засновники теорії безпосередньо текстуально не вказують точного визначення терміна “cleavage”, однак їх партологічна за своєю сутністю концепція, визначаючи партію агентом конфлікту і інструментом інтеграції (таку назву має перший параграф основної праці Ліпсета-Роккана), побудована саме на конфліктному акценті дихотомії соціальної функції партії «конфлікт – інтеграція».

З огляду на це підхід Я.-Є. Лайна та С. Ерссона на потенційності, але необов'язковості конфлікту радше треба сприймати не як спір по суті атрибутів досліджуваного феномену, а як аргумент на користь стадійності його розвитку, яку визначає і А. Романюк [11, с. 7], але в аспекті запропонованої нами динаміки розгортання політичної диференціації суспільства [12, с. 109–110].

Дозволимо собі висловити зауваження і до підходу, сформульованого співвітчизницею Ю. Сокиркою, яка серед причин неприйнятності застосування терміна «суспільний розкол» замість «поділ/розмежування», окрім проблеми перекладу, вказує саме на негативність контексту [13, с. 21]. Пере-

конані, що з огляду на оголошену тему та занадто істотної у вимірі людських доль ціни помилок політичної «діагностики і лікування», штучне «замовчування» у науковому дискурсі негативного аспекту розглядуваного феномену не тільки саме собою не має ані теоретичного, ані практичного ефекту, але й опосередковано знижує адекватність реагування на такі виклики.

Інший аспект цього застереження стосується місця/ролі констатованої окремими вченими інституалізації як атрибуту суспільного розколу – так званого організаційного підходу. Зокрема, як вказує Ю. Сокирка, такі дослідники, як М. Галахер, М. Левер, П. Меєр виділяють низку ознак розмежування: «По-перше, розкол передбачає наявність соціального поділу в межах таких ключових соціальних характеристик, як рід діяльності, статус, релігія, етнічна приналежність. По-друге, групи, яких стосується цей поділ, повинні усвідомлювати свою колективну ідентичність. По-третє, розмежування має бути організаційно оформлене (у діяльності політичної партій, церкви, профспілки, тощо)» [13, с. 22].

Підтримуючи включення вказаними авторами релігії та етнічної приналежності до ключових соціальних характеристик соціального поділу (хоча етнічна і релігійна належність згадується в працях багатьох прихильників і послідовників теорії Ліпсета – Роккана, на нашу думку, якщо звернутися до змісту приведені нами у таблиці 1 класичної моделі цих авторів, то виявиться, що безпосередньо вона не містить достатнього обґрунтування для виділення розколів за ознакою таких примордіальних ідентифікацій), заперечуємо проти покладання висновку про перебування суспільства в стані розколу, що загрожує територіальній цілісності політичної організації, в залежність від наявності організаційного оформлення розмежування. Таке теоретичне узалежнення, коріння якого обумовлене, вважаємо тиском імпліцитної партологічної логіки. Теорія розмежувань в сучасних інтерпретаціях є неприйнятною з таких міркувань:

- несе ризики занадто пізнього реагування щодо вжиття заходів подолання розколу. Користуючись медичною метафорою, інституалізацію організаційних структур, з якими можна асоціювати сегменти розколотого суспільства, можна сприймати як додатковий симптом важкої стадії вже наявної хвороби, що, звісно, підтверджує діагноз, але лікуватися потрібно і можливо було починати раніше – на попередніх стадіях. У такому разі концепція стадійності розколу, запропонована О. Романюком, видається коректною для мети нашого дослідження;

- зумовлює формування хибного уявлення про ефективні засоби подолання владою стану суспільного розколу, адже якщо владно-примусовими засобами унеможливити/знищити організаційні структури (наприклад, заборона легальних до цього партій чи переслідування релігійних організацій, які асоціюються чи дійсно виконують роль агрегаторів інтересів певного сегменту суспільства, лояльності якого до режиму викликає сумніви), то за відсутністю ознаки інституалізації можна переконати себе і в усуненні загрози цілісності держави. Отже, така боротьба лише з одним симптомом соціальної хвороби перемогою над останньою визнаватися не повинна – зовнішня форма консолідації у вигляді партіями (чи інших легальних інституцій), яка через запровадження і підтримання примусових бар'єрів не відображає всього спектру інтересів значних суспільних груп, не тільки не є консолідацією за змістом, але й буде «маслом у вогні» існування розколу, якщо зберігатимуться його дійсні причини.

Не можемо залишитися осторонь і визначення ліній розмежування. Так, розвиваючи теорію розмежувань в контексті четвертого з приведених вище напрямків дискусії довкола неї (актуалізації для країн Європи колишньої радянської сфери впливу), Л. Сейле запропонував доповнити чотири класичних розколи Ліпсета – Роккана ще двома: розмежування «посткомуністи – демократи» та «ультраліберали – соціал-ліберали» або «максималісти – мінімалісти». Результатом стала модель вже трьох революцій: національної, індустріальної та «міжнародної» (маються на увазі події в Центральній Європі після початку «Перестройки» (рос.) та краху Берлінської стіни) та шести розмежувань [14, с. 63].

Пристосовуючи пропозиції Л. Сейле і до країн колишнього Радянського Союзу, російська дослідниця Е. Мелешкіна запропонувала замість терміна «міжнародна революція» використовувати термін «демократична революція», яка охоплює і події в СРСР в серпні 1991р. [15, с. 24–25].

Враховуючи застереження Е. Мелешкіної (справедливим буде зауважити, що сфера дослідницьких інтересів Е. Мелешкіної, окрім партологічних аспектів соціальних розколів в межах дискурсу розглядуваної концепції Ліпсета – Роккана, охоплює також і проблематику виникнення, існування та інституційного розвитку квазідержав, що дуже тісно межує з окресленою метою нашого дослідження – Д. П.), модель Л. Сейле наочно має такий вигляд:

Таблиця 2

Модель шести розмежувань

Парагматичні вісі Синтагматичні вісі	Національна революція	Індустріальна революція	Демократична революція (відношення до ринкових реформ)
Територіальна	Центр – периферія	Місто – село	Демократи – посткомуністи
Функціональна	Держава – церква	Власники – робітники	Максималісти – мінімалісти

Визнаючи евристичну цінність такої модернізації теорії розмежувань саме в контексті аналізу партіями, все-таки наполягаємо на власній тезі, що в контексті сецесійних загроз визначальними є лише розмежування за трьома аскриптивними першоелементами, які уособлюють архаїчні складові культурного коду: мова, конфесійна (релігійна) належність та етнічне походження [12, с. 113]. Дійсно, попри наявність історичних прикладів жорстоких громадських протистоянь, зумовлених боротьбою лише за економічні чи політичні права пригніченого соціального класу, нові держави на території своїх попередників утворюються не за ознакою належності всіх своїх громадян до колись пригніченого соціального класу, що переміг або програв у революції, а тяжіють до відокремлення від політичних організацій інших суспільств саме через акцентування на іншій національній ідентифікації, яка виникає або відновлюється за названими примордіальними ознаками.

За цим застереженням перспективною вважаємо концентрацію на дослідженні класичної вісі розколу «центр – периферія», маючи на увазі як історичні обставини формування етнічного портрету певної частини території держави, так і виокремлення теорії периферій у системі соціальних розколів [16]. Згідно з цією теорією деякі периферії є буферними зонами, утвореними етнічно і культурно відокремленими анклавом. Свого часу такий погляд на культурні меншини та територіальні периферії був покликаний пояснити загальні контури політичного розвитку Західної Європи [17]: «Периферії були частиною єдиної реальності, їх складно завоювати та ними було важко управляти, тому вони відігравали роль зовнішнього захисту проти інших ворогів, але водночас несли загрозу розвитку шляхом автономізації або приєднання до сусідньої імперії» [18, с. 276].

Висновки. Розмірковуючи над подальшою долею теорії Липсета – Роккана, можна констатувати цілком природний для більшості політологічних побудов шлях від появи у статусі яскравого інтелектуального явища до постійних модернізацій і доповнень, кількість яких з часом перетне певну якісну межу критичної маси неадекватності старої теорії новим реаліям, внаслідок чого вона посяде місце вже серед історичних концепцій.

Однак вважаємо, що за умов подальшого теоретичного розвитку окреслених в цій статті цільових застережень потенціал концепції здатен вийти за межі проблематики дискурсу партіології та, отримавши у такий спосіб новизну, принести наукову та практичну цінність у сфері дослідження сецесійних загроз цілісності держави.

Література:

1. Липсет С., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей: предварительные замечания. Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. 2004. № 4. 210 с.
2. Lasarsfeld P., Berelson B., Guadet H. The People's Choice. How Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign. New York-London, 1969.
3. Neto O., Cox G. Electoral Institutions, Cleavage Structures and the Number of Parties. The American Journal of Political Science. 1997. № 1. P. 149–230
4. Lipset M., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignment. Party Systems and Voter Alignments. New York: Free Press, 1967. 64 p.
5. Исаев Б.А., Власкина А.С. Теория социальных расколов Липсета – Роккана и возможности ее применения для анализа первой, второй и третьей партийных систем России. Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. 2016. Т. 12. № 4. С. 43–64.
6. Ахременко А.С. Социальные размежевания и структуры электорального пространства России. Общественные науки и современность. 2007. № 4. С. 80–92.
7. Нуждин С.Е. Дискуссии вокруг содержания понятия «социальный раскол». Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2015. № 7–2. С. 164–169.
8. Липсет С.М. Неизбывность политических партий / пер. с англ. А.Н. Кулик. Политическая наука. 2006. № 1. С. 14–26.
9. Забродін С.І. Постматеріальний вимір партійно-ідеологічного поля у контексті теорії політичних розмежувань. Гілея: науковий вісник. 2015. № 95. С. 348–352.
10. Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / ред. А.А. Белик. М.: Смысл. 2001. С. 229–277.
11. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу. Людина і світ. 2003. № 5. С. 3–11.
12. Попков Д.О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXXIV Междунар. науч. конф. (Переяслав-Хмельницкий, 27.02.2018 г.). Переяслав-Хмельницкий, 2018. С. 108–117.

13. Сокирка Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу соціополітичного поділу: поняття і види. Освіта регіону. 2009. № 3. С. 20–24.
14. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? (Реферат). Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем: сб. науч. тр. / ред. и сост. Е.Ю. Мелешкина, А.Н. Кулик. М.: РАН; ИНИОН; Центр социал.научно-информ. исслед. отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки, 2004. 343 с.
15. Мелешкина Е.Ю. Концепция социально-политических размежеваний: проблема универсальности. Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем: сб. науч. тр. / ред. и сост. Е.Ю. Мелешкина, А.Н. Кулик. М.: РАН; ИНИОН; Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки, 2004. 343 с.
16. Rokkan S. Territories, Centres and Peripheries: Toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation Within Western Europe / ed. by J. Gottmann. Centre and Periphery. Spatial Variation in Politics, 1980. P. 163–204.
17. Ларсен Ст. У. Моделирование Европы в логике Роккана. Полис. 1995. № 1. С. 39–58.
18. Мункеева Т.А. Партийное измерение социальных расколов: социологический анализ. Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. «Психология. Социология. Педагогика». 2011. № 2. С. 275–283.

«ДАМОКЛІВ МЕЧ» ВЛАДИ: ЧИННИКИ ЛЕГІТИМНОСТІ В АНТИЧНИХ АФІНАХ

Яковлева Л. І.,

кандидат політичних наук, доцент,

докторант кафедри регіональної політики та публічного адміністрування

Одеського регіонального інституту державного управління

Національної академії державного управління

при Президентові України

Статтю присвячено дослідженню чинників легітимності влади у Стародавньому світі. Легітимність – це «Дамоклів меч» влади епохи Античності. Сумніви громадян щодо легітимності влади спричиняють її втрату. Обґрунтування авторитету влади, права на владу та чинників її визнання стає однією з центральних проблем для античної філософії та політики. Виокремлено чинники легітимності влади монархії (релігія, традиційне панування), аристократії (знатне походження, військові перемоги), тиранії (харизматична легітимність особистісної влади), демосу (колективна легітимність, раціоналізм). Інтерпретовано «остракізм» як наочний результат процесу делегітимації влади. Відзначено особливості реформ Перикла, в основі яких раціональна організація влади, введення оплати за працю задля суспільної користі («містофорія»), демократія.

Статья посвящена исследованию факторов легитимности власти в Древнем мире. Легитимность – это «Дамоклов меч» власти эпохи Античности. Сомнения граждан относительно легитимности ставят причиной ее потери. Именно поэтому обоснования авторитета власти, права на власть, факторов признания власти становятся одними из центральных задач для античной философии и политики. Выделены факторы легитимности власти монархии (религия, традиционное господство), аристократии (знатное происхождение, военные победы), тирании (харизматическая легитимность персональной власти), демоса (коллективная легитимность, рационализм). Интерпретирован «остракизм» как наглядный результат процесса делегитимации власти. Отмечены особенности реформ Перикла, в основе которых рациональная организация власти, введение оплаты за труд ради общественной пользы («мистофория»), демократия.

The article is devoted to the study of the factors of the legitimacy of power in the Ancient World. Legitimacy is the «the Sword of Damocles» of the era of antiquity; the doubts of citizens about the legitimacy of power is a direct way to its loss. That is why the rationale for the authority of power and the right to power become one of the central one for ancient philosophy and politics. The factors of the legitimacy of the power of the monarchy (religion, traditional domination), aristocracy (noble origin, military victories), tyranny (charismatic legitimacy of personal power), demos (collective legitimacy, rationalism) are singled out. «Ostracism» as an obvious result of the process of delegitimization of power is interpreted. The peculiarities of Pericles' reforms, which are based on rational organization of power, introduction of payment for work for the sake of public benefit («mystophoria»), democracy, are noted.

Ключові слова: легітимність влади, Перикл, авторитет, остракізм, делегітимація, демократія.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В епоху античності вперше в політичній історії світу була чітко артикульована необхідність влади бути визнаною, підтримуваною, легітимною. Політологічна реконструкція феномену легітимності влади в античних Афінах передбачає дослідження чинників легітимності, тобто тих сакральних та раціональних, індивідуальних та колективних, аристократичних та демократичних «джерел» влади, які забезпечили відкриття шляху для процесу легітимації влади на подальших етапах цивілізаційного розвитку.

У процесі дослідження чинників легітимності влади епохи античності слід виходити з досить широкого розуміння легітимності, як «законності влади», «права на владу», «авторитетності влади», «визнання влади». Адже на певних історичних етапах, задовго до кристалізації принципу розподілу влади, феномену сучасного права, легітимності, парламентаризму як невід'ємних складових частин політичних відносин між владою та громадянами в епоху модерну, легітимність влади вже можна

розуміти як «<...> такий суспільно-політичний устрій, що заслуговує на визнання. Легітимація як дія і є процесом визнання загальноприйнятої тієї чи іншої політичної організації суспільства» [4].

У традиційному суспільстві епохи античності було сформовано первісні уявлення щодо соціальної основи публічної влади, справедливості, а тогочасна філософська думка активно шукала відповіді на питання «Хто має право на владу?».

Більшість сучасних політичних ідей та феноменів зароджувалися в епоху античності, ще до початку їх словарного та понятійного тлумачення з кута зору політичної науки. Повною мірою це стосується феномену легітимності: фундаментальні засади його розуміння було сформовано у грецьких полісах, до появи визначення у веберіанській школі. Безпосередні інтерпретації легітимності влади та виокремлення її типів (традиційна, харизматична та раціонально-легальна легітимність) вперше були запропоновані Максом Вебером [5]. Він, зокрема, звертав увагу на те, що традиційний та харизматичний типи легітимності зароджуються на відповідних історичних етапах: в епоху античності та у середньовіччі.

У епоху розквіту середземноморських полісів та імперій кожний правитель чи елітна група намагались обґрунтувати право на владу та довести громадянам власну легітимність. У стародавніх Афінах легітимність влади була обумовлена полісним типом державності, і саме в афінському полісі найбільш рельєфно проявляється боротьба за легітимність між олігархічними, аристократичними та демократичними політичними лідерами та елітами. На думку І. Сурікова: «В історіографії античності цей фундаментальний фактор часто недооцінюється або приймається до уваги не повною мірою, натомість він принципово важливий для розуміння загального характеру політичних структур античного світу» [Суриков с. 5].

Від рівня легітимності влади залежали економічне благополуччя, політична стабільність, безпека полісу. Так сталося через цілком раціональне усвідомлення громадянами Афін, що влада належить «громаді», зборам громадян, а окремі групи чи індивіди лише є її «отримувачами» та «порядниками». Джованні Сарторі влучно зазначає: «Вирішальна відмінність у питаннях влади – це відмінність між номінальними держателями (titular holders) і реальними володарями (actual wielders)». Влада, зрештою, – *exercitium* (лат. – здійснення влади). Як може народ, хоч як його розуміти та визначати, ефективно утримувати владу?» [11, с. 33]. Еліти античних Афін на певних етапах розвитку полісу використовували різні методи досягнення та збереження політичного впливу, обґрунтування влади та її легітимності. На особливу увагу заслуговує етап формування полісного устрою в Афінах, зародження та функціонування афінської демократії (VII – V століття). Безумовний інтерес представляють й інші територіальні та хронологічні межі формування чинників легітимності влади епохи античності, але вони заслуговують на окремі дослідження. На обраному ж етапі можна простежити використання політичними елітами Афін різних типів легітимності влади: від формування механізмів панування аристократичних еліт до проведення демократичних реформ. Саме у цей період «Дамоклів меч» легітимності, як потреби у публічному обґрунтуванні претензій на панування для визнання з боку громадян, назажди навис над демократичними владою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Серед досліджень чинників легітимності влади епохи античності слід виокремити декілька напрямків. По-перше, праці античних авторів (Платон, Арістотель, Геродот, Гесіод, Аристофан, Ксенофонт, Демосфен, Діоген Лаєрський, Плутарх, Фулідід, Перикл та інші), які виступають першоджерелами щодо історії життєдіяльності полісів, формують уявлення сучасників щодо політики Афін, полісного устрою та легітимності влади. По-друге, сучасні історичні дослідження (І. Суріков, Дж. К. Девіс, Н. Дейвіс, В. Бузескул, М. Гаспаров, В. Дюрант, Х. Хабихт та інші). У них можна знайти аналіз розвитку полісу у широкому історичному контексті, виокремлення соціальних, політичних та безпекових умов формування чинників легітимності влади епохи античності. По-третє, міждисциплінарні дослідження, у яких акцент робиться безпосередньо на легітимність влади у стародавніх Афінах, демократії та охлократії, олігархії та аристократії, монархії та тиранії та чинниках їх легітимності на архаїчному, класичному та демократичному етапах політичного розвитку афінського полісу (Е. Фролов, Е. Вуд, І. Суріков, П. Дж. Родс, М. Хансен, В. Строгєцький, О. Гаспарішвілі, І. Пантелєєва, Н. Нижник, Т. Матвєєва, О. Сацюк та інші). З одного боку, у дослідженнях авторитету, легітимності влади та форм правління недостатньо уваги приділяється періоду античності, який тривав та визначив подальший розвиток феномену легітимності. З іншого боку, дослідники владних відносин у полісі часто залишають поза увагою такий важливий фактор, як легітимність влади та її делегітимація. На перехресті історичних досліджень античного полісу та політологічних візій чинників легітимності влади знаходиться проблема, якій присвячено дану статтю.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити чинники легітимності влади в античних Афінах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для епохи ранньої архаїки в Афінах характерним є визначальний вплив знатних родів (аристократії), яка базувалась на багатстві, економічній могутності. Також важливим джерелом легітимності влади аристократії стала релігія. Значення релі-

гійного фактору не треба перебільшувати, але й недооцінювати його роль у легітимізації аристократії також не слід. Багато аристократичних родів спирались на контроль над культовими центрами. Релігія, поруч із походженням (знатні роди зводили свій родовід до богів та епічних героїв), економічною могутністю й монополією аристократів практично на всі важливі посади у полісі (включно з участю у авторитетних панеллінських іграх) стала важливим фактором забезпечення легітимності аристократії у полісах. Афіньська аристократія поширювала свій вплив не лише на сусідні поліси, але й поза межі «грецького світу», завдяки ритуальній гостинності («ксенії»), яка була освячена авторитетом релігії.

Громадяни афінського полісу не тільки усвідомлювали, що вони є джерелом влади, а й шукали таке підґрунтя влади, яке б забезпечувало її легітимність. Головним у цих пошуках легітимності стала відмова від насильства, як складової підкорення, а не влади. Адже громадяни Афін відокремлювали себе від інших народів, у яких панування якраз ґрунтувалось на насильстві та виражалось у формі деспотичного правління. Феномен «гостинності» («ксенії») прямо вказує на вибір жителів полісу: замість насильства, страху та ненависті як основи влади, вони роблять наголос на «гуманітарній інтервенції» (М. Калдор [8]).

У сучасних умовах глобалізації необхідна реконструкція легітимності, яка б враховувала космополітизм, гуманізм, «гостинність» та відмову від насильства як важливі складові легітимності влади у полісі. В умовах легітимної влади насильство це «останній аргумент», а в умовах деспотії – єдиний. На думку М. Калдор, для протистояння новим війнам та конфліктам «...необхідна нова форма космополітичної політичної мобілізації, яка охоплювала б і так зване міжнародне співтовариство, і місцеве населення ...» [8, с. 240].

Головний вибір щодо чинників легітимності влади у полісних містах-державках було зроблено: влада має ґрунтуватись не на насильстві, а на легітимності. Як влучно зазначає Ганна Арендт: «Ніколи не існувало уряду, який ґрунтувався б виключно на засобах насильства <...> У окремих людей, ніким не підтримуваних, ніколи не буде достатньої влади, щоб успішно застосовувати насильство. Отже у внутрішніх справах насильство виконує функцію останнього засобу влади проти окремих індивідів, які, скажімо так, відмовляються підкоритися консенсусу більшості. Що ж стосується реальної війни <...>, то величезна перевага в засобах насильства може стати непотрібною, зіткнувшись з погано оснащеним, але добре організованим противником, який представляє набагато могутнішу силу» [8, 241].

У давньогрецькій політиці переважає розуміння справедливої влади, діяльність якої спрямовується на досягнення спільного блага. Арістотель вважає, що застосування влади з метою задоволення інтересів управляючих не є легітимним (призводить до появи неправильного режиму), «<...> Коли ж править більшість в інтересах загальної користі, то така форма відома під назвою, спільною для всіх форм державного устрою, – політія <...>» [3, с. 224]. Легітимною є лише така влада, яка слугує досягненню благого життя усіма громадянами (правильний політичний режим забезпечує загальне благо) [12, с. 113].

Під час правління базилеїв, які «<...> поєднували світську (економічну та політичну) владу та релігійні функції <...>» [6, с. 22], перед громадянами афінського полісу виникають перші виклики щодо здійснення влади. Мова йде про наявність такої альтернативи у тлумаченні легітимності влади: легітимність належить керуючим верствам чи особам, або вона належить керованим, передається ними правителям та може бути у будь-який час відібрана. Ці дві альтернативи у розумінні легітимності присутні протягом усього розвитку політичної теорії та знаходять своє вираження у творах Г. Арендт та П. Рікера у вигляді протиставлення влади та насильства [2; 14].

Досліджуючи проблему легітимності влади, слід також звернути увагу на дихотомію публічного (політичного) та приватного. Г. Арендт зазначає: «Становлення поліса, що повністю задавало тон грецькому розумінню політики, мало наслідком те, що усякий окрім свого приватного життя отримав свого роду друге життя, свій *bios politicos*. Кожний громадянин віднині належить двом порядкам співіснування, і його життя характерним чином строго ділилось на те, що він називав своїм власним, і те, що залишалось загальним» [1, с. 34]. Фактично, мова йде про протиставлення політичного та приватного життя у полісі. «Зрозуміло, що публічне та приватне є хоча і відмінними, проте дотичними і такими, що взаємодіють, регіонами людського досвіду <...>. Так, за античної доби вважали, що «публічна діяльність можлива лише тоді, коли вже потурбувались про значно загальніші життєві потреби» (Г. Арендт). <...> без попереднього забезпечення приватних (економічних, вітальних) потреб була немислима участь у просторі вільного самовизначення» [9, с. 355]. Безумовно, легітимність влади народжується саме у публічному просторі, у ньому виявляється у різноманітних формах та інтерпретаціях. Г. Арендт вважає ідеальним публічним простором грецьку агору або римський форум, тобто простори, де громадяни поліса збиралися для обговорення суспільних питань, дискусій та дебатів [2].

Ще одне протиріччя у легітимності полісної влади полягає у використанні двох джерел влади: раціонального та ірраціонального. Вибір в якості основи легітимного правління та права на владу однієї з цих альтернатив неодноразово загострював політичну ситуацію не лише в епоху античності, а й у середньовіччі. У результаті поділу влади на світську (політичну) та релігійну (сакральну) неминучими стали конфлікти між легітимністю, яка спирається на раціональну аргументацію та легіти-

мністю, яка використовує мову міфу та релігії, апелює до трансцендентності у владі. Окрім релігії, важливим чинником легітимності влади аристократії стали шлюбні зв'язки між родами та економічні, переважно торгівельні відносини.

Під час встановлення влади аристократії в Афінському полісі та відходу від моделі «<...> примітивної монархії на чолі з басилеєм <...>» [13, с. 70], виникло ще одне протиріччя, яке напругу стосувалось легітимності влади: це протиріччя між чинниками легітимності влади сильної особистості (індивідуалізм) та чинниками легітимності аристократичних груп (колективізм).

На початку VII ст. до н.е. у Афінах сформувалась унікальна політична система архаїчного полісу, як аристократичної форми правління. Влада належала колегії, колективному органу управління, який складався із дев'яти архонтів. Кожен із них обіймав посаду протягом року. Також існувало певне розмежування функцій між архонтами: перший архонт («епонім») вважався вищою цивільною посадовою особою полісу і навіть давав своє ім'я року [13, с. 71]. Другий архонт («басилей»), будучи представником царського роду мав повноваження верховного жерця полісу. Третій архонт («полемарх») був верховним головнокомандуючим афінського війська, а інші шість архонтів (фесмофети) контролювали дотримання громадянами норм неписаного права [13, с. 71].

Були в тогочасних Афінах і народні збори, але їх завданням було лише легітимізувати рішення аристократії. Від аристократії залежала решта громадян, передусім, економічно: «Багато громадян знаходились у прямій борговій залежності від аристократії. Це час від часу спричиняло кризи аристократичної форми правління та створювало умови для узурпації влади з боку тиранів. І якщо Афінам до певного часу вдавалось стримувати кризові явища, то у інших полісах (Мегари, Сіракузи, Сікіон та інших) правила тиранії» [13, с. 72].

Повертаючись до проблеми визначення чинників легітимності індивідуального правління та її відмінностей від легітимності колективного правління, можна побачити, що у Афінах вона виражалась у протистоянні між такими формами правління, як тиранія та аристократія. Так, від 636 р. до н.е. в Афінах починаються досить регулярні спроби встановити тиранічне правління; наприклад, аристократ Кілон, після перемоги на Олімпійських іграх захопив владу. Але довести своє право на владу, власну легітимність демосу йому не вдалось, заколот було придушено аристократією.

Натомість тиранія починає сприйматись громадянами Афін як одна із реальних альтернатив аристократичному правлінню, вона набуває спочатку прихованої, а згодом і публічної підтримки, яка активізується під час загострення соціально-політичної ситуації чи погіршення економічного стану громадян. До того ж, влада аристократії поступово втрачає легітимність. Дві причини цього: постійна боротьба всередині аристократії за владу та погіршення умов життя громадян, їх повне поневолення з боку аристократії.

Для збереження влади аристократії і недопущення тиранії в Афінах необхідно було провести реформи, спрямовані на повернення аристократії «права на владу», визначення чинників легітимності аристократії. По-перше, Солон, використовуючи власний авторитет (плюс знатне походження з царського роду Кодридів (Медонтидів) отримав надзвичайні повноваження, тобто легітимізував власну владу як серед аристократії, так і для демосу. По-друге, він оголосив амністію для аристократичних родів та громадян, які були вигнані з Афін, та/або позбавлені громадянських прав. Ця амністія дозволила розширити коло прихильників Солона, а також сприяла подоланню розколу серед громадян, досягненню єдності у полісі. По-третє, Солон політично позиціонував себе як компромісну фігуру, що також підвищувало його авторитет та дозволяло успішно маневрувати між різними групами інтересів. «Угрупування аристократів повинні були бачити у ньому «свого» з огляду на його надзвичайно знатне походження; маси рядового демосу пам'ятали про співчутливе відношення до бідняків, яке проявлялося в солонівських елегіях, про протести поета-політика проти надмірного пригноблення селян; торгово-ремісничий прошарок повинен був взяти до уваги ту обставину, що Солон сам займався торгівлею» [13, с. 76]. По-четверте, Солон провів реформи дуже швидко, фактично протягом року [13, с. 77]. Але вже після року реформ легітимність влади Солона було втрачено, а компромісність його поведінки перетворилась на головний недолік: аристократи критикували його за наступ на їх права, а демос вважав реформи недостатніми.

Один із важливих уроків реформ Солона для легітимності епохи античності полягає у тому, що авторитету політика-центриста, який виконував роль посередника та в якості архонта здійснював реформи, вистачило лише на один рік. Новації, які ввів Солон залишались дійсними в Афінах протягом наступних десятиліть, натомість проблему легітимності влади аристократії так і не було вирішено.

Делегітимація аристократії спричиняла нові конфлікти між аристократією і демосом, вирішити які виявились здатними лише режими особистісної влади, які спирались на індивідуальну легітимність. Точніше кажучи, індивідуальна легітимність тирана заповнювала прогалини у колективній легітимності аристократії. Водночас, тиранія не змінювала суті політики, як шляхетної справи знатних родів. Не дивно, що практично усі тирані за походженням належали до аристократії. Мовою теорії легітимності М. Вебера, харизматична легітимність тирана не здатна була перетворитись на традиційну легітимність

монархічного правління. Демос, віддаючи належне особистим якостям тирана, водночас не визнавав легітимними правителями його нащадків. Стратегія забезпечення легітимності влади тирана була спрямована на доведення власних переваг, зокрема, за допомогою перемоги на олімпійських іграх.

З яких чинників складалась легітимність влади тирана? По-перше, на шляху до влади майбутній тиран мав стати відомим завдяки своїм спортивним або військовим перемогам. Демос прихильно ставився до переможців, наділяючи їх героїчним, майже сакральним статусом. Індивідуальна легітимність тирана, яка дозволяла йому узурпувати владу, формувалась на сакральній основі, близькості до богів. В особі тирана у поліс повертається сакральний вимір легітимності влади. По-друге, треба було захопити владу у прямому сенсі – зайняти акрополь. Для цього в нагоді ставали загони відданих воїнів, які мали допомогти тирану. Після захоплення акрополь ставав резиденцією тирана, окрім нього самого там більше ніхто не жив. По-третє, політика тирана була націлена на утримання особистої влади. З цією метою тиран постійно здійснювали репресії, спрямовані на ослаблення конкурентів та знищення противників. Насильство переважно стосувалось аристократії, а от демос, навпаки, часто виявлявся цілком задоволений правлінням тирана.

Протягом досить значного часового відрізка у полісах постійно змінювались чинники легітимності влади: з віри у сакральність влади монарха на раціональне, аргументоване розуміння політики, як спільної справи усіх громадян, спрямованої на досягнення суспільного блага.

Справжню революцію у процесі демократизації управління полісом і збільшення ролі демосу у забезпеченні легітимності влади здійснив «перший громадянин Афін» Перикл [10]. По-перше, він відкрив доступ до державних посад для усіх громадян, незалежно від їх доходу, запровадивши «містофорію», оплату діяльності посадових осіб [13, с. 161]. Це позбавило аристократію монополії на державні посади. По-друге, Перикл запровадив заміщення вакантних посад шляхом жеребкування. По-третє, Перикл роз'єднав судові колегії, відправивши частину з них у сільську місцевість з метою безпосередньої присутності на місцях, де виникали конфлікти. Говорячи сучасною мовою, він провів децентралізацію влади, що також сприяло підризу влади аристократії та зростанню впливу демосу, створювало умови для підвищення легітимності центральної влади та, водночас, підривало владу місцевих аристократів. По-четверте, Перикл змінив умови громадянства, надавши право бути громадянами лише тим, хто підтвердив свою належність до спільноти полісу як по батьківській лінії, так і по материнській. За результатами реформ Перикла демос в Афінах перетворився на «правлячий клас», який здійснював легітимне правління. «У цілому, реформи Перикла привели до того, що з середини V ст. до н.е. афінська демократія набула свого класичного вигляду. Демос реально взяв владу у свої руки, поступово позбавляючись від опіки аристократів. Настало знамените «Периклове століття» [13, с. 162]. Перикл визначив засади легітимності нового, демократичного типу.

Він став зразком раціонального політика: розірвав відносини з родичами – Алкменідами, не спілкувався з іншими родичами та колишніми друзями. Його новим оточенням стали великі діячі культури неафінського походження. Це робило Перикла майже невразливим для звинувачень у політичних пристрастях, а його раціональність забезпечувала легітимність.

Відчайдушні, сміливі спроби Перикла запровадити правління, засноване на Розумі, як першоджерелі влади, без сумніву, були передчасними. Водночас раціональність виявилась найнадійнішим фундаментом легітимності, і не тільки для Перикла. Будь-які раціональні реформи в Афінах пильно охоронялись і зберігались протягом десятиліть. Згадаймо реформи Солона: новації, які він впровадив існували в Афінах навіть тоді, коли Солон позбувся влади і вирушив у мандри. «Таємниця» легітимності полягає у тому, що раціональність є чинником ефективності реформ, але не здатна забезпечити володарювання окремому політику, навіть такого масштабу, як Перикл. Для виконання мети щодо утримання влади політику краще підходять харизматична, релігійна, навіть військова легітимність. Відставка Перикла була обумовлена зміною покоління, втомою громадян від війни, а головне – тим, що Перикл так і не зміг залишитись вірним раціональній легітимності до самого кінця.

Становлення влади демосу в Афінах – це важливий період в історії легітимності. Адже демократична легітимність Стародавньої Греції шукає опертя у раціоналізмі та аристократизмі, в іншому випадку демократична політика перетворюється на охлократію (владу натовпу) або тиранію. Перша знаходить власну легітимність у популістичній демагогії, а друга – у особистісній владі харизматичного тирана.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Якщо використовувати типологію форм правління та легітимності, розроблену Максом Вебером, то можна побачити, що усі три типи легітимності влади були представлені на різних етапах розвитку афінського полісу. Зазначимо, що мова йде, за М. Вебером, про ідеальні типи легітимності, які використовуються для зручності аналізу, і в реальності можуть не існувати у «чистому» вигляді. Сам вчений рекомендував застосовувати ідеальні типи в історичному пізнанні з метою сприяти розумінню тих феноменів, які не були усвідомлені та інтерпретовані у певний період часу, виявити сенс історичних подій [5]. Слідуючи дороговказу видатного соціолога, ми спробуємо реконструювати типи прав-

ління (та відповідні типи легітимності), які формувались, досягали розквіту та занепадали на різних етапах розвитку афінського полісу.

Архаїчний етап характеризувався правлінням царів (басилеїв), легітимність яких спиралась на царське походження та знаходила свої основи у традиційному пануванні, релігії, військовій звитязі та перемогах у панеллінських іграх. Дуже важливими, навіть визначальними, складовими частинами легітимності була ідентичність греків, як вільних громадян на противагу персам, які вклонялись царю як богу та їх «гостинність», яка стала фундаментом космополітичної легітимності.

Класичний етап розвитку афінського полісу – це панування аристократії, яка час від часу поступалась владою тиранам. Правління останніх представляло собою опору на харизматичний тип легітимності, вони спирались на власний авторитет, а їх нащадки не могли претендувати на владу. Тирані, як харизматичні лідери, впроваджували реформи, а головне – вони активно боролись проти аристократії (вихідцями з якої, власне, й були), сприймали аристократів як конкурентів у боротьбі за владу та у такий спосіб підготували ґрунт для посилення влади демосу.

Демократичний етап, який розпочався у другій половині V реформами Кімона і досяг свого піку під час правління «першого громадянина» Перикла, можна назвати періодом домінування раціонально-легального типу легітимності. Адже сам Перикл був «великим раціоналістом», його влада не спиралась ані на родові зв'язки, ані на релігію, ані на традицію.

Цей перелік, звісно, не є вичерпним, але він дозволяє побачити, що в епоху античної Греції було сформовано граничні засади та фундаментальні уявлення щодо феномену легітимності влади, визначено її роль у політичному житті полісу. Усі ризики, недоліки та небезпеки кожного типу легітимності також проявились саме у полісі. Зрештою, саме афіняни розробили та втілили у життя крайню форму делегітимації політичного лідера – остракізм.

Література:

1. Арендт Х. *Vita Activa, или О деятельной жизни* / пер. с нем. и англ. В. Бибикина; под ред. Д. Носова. СПб.: Алетейя, 2000. 437 с.
2. Арендт Г. *Між минулим і майбутнім* / пер. з англ. Вілен Черняк. К.: Дух і Літера, 2002. 321 с.
3. Арістотель. *Природа людини і форми державного устрою Демократія: Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 220–230.
4. Бистрицький Є. *Державотворення: шляхи легітимації. Українська державність у XX столітті*. К.: Політична думка, 1996. С. 320–348. URL: <http://bystrytsky.org/derzhukr.htm>.
5. Вебер М. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. / пер. з нім. О. Погорілий. К.: Основи. К., 1998. 534 с. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm>.
6. Девис Дж. К. *Демократия и классическая Греция* / Дж. К. Девис. Пер. с англ. Н.Н. Трубниковой; под редакцией И.А. Оказова. «Российская политическая энциклопедия», 2004. 295 с.
7. Дейвіс Норман. *Європа: Історія* / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. 1464 с.
8. Калдор М. *Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху*. М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. 416 с.
9. Кобець Р.П. *Публічне та приватне в політичному дискурсі сучасної України*. Є Бистрицький, С. Пролєєв, О. Білий, С. Лозниця, Р. Зимовець, Р.Кобець *Національна ідентичність і громадянське суспільство*. К.: Дух і Літера. 2015. С. 353–432.
10. Перикл. *Афінська демократія. Перикл. Демократія: Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 220–230.
11. Сарторі Дж. *Основи теорії демократії: народ і врядування. Демократія: Антологія*. К.: Смолоскип, 2005. С. 25–40, С. 33.
12. Себайн Джордж Г. *Історія політичної думки. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.*: пер. з англ. К.: Основи, 1997. 838 с.
13. Суриков И.Е. *Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин*. Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 256 с.
14. Рікер П. *Право і справедливість*. Пер. із фр. К.: Дух і літера, 2002. 216 с.

UDC 316

THE DECLINE AND FALL OF BRITISH POWER: 1945 TO 1963

Chris Weston

*PhD, President at Weston Consulting,
Warsaw*

Using sources of social power by Mann, the article analyses the course and behavior of Great Britain in the political arena in the period from 1945 to 1963 when Britain's accession to the European Economic Community was honored by the President of France de Gaulle. Relying on the fifth source of social power as described by Mann, the analysis considers British political leaders in the determined period with a special emphasis on Attlee and Macmillan who significantly influenced British power during this period. As a consequence of the war, Great Britain was faced with decolonization processes, including India's independence struggles, and also sought to maintain its influence in the Middle East and South-East Asia. However, Great Britain fell into dependence on US aid under the Marshall Plan. Despite some success in establishing a security system and economic coordination with European countries, Great Britain failed to achieve the creation of a "close" project in Europe. This failure to demonstrate leadership had fatal consequences – the inability to play any role in the game set by other major economic forces. This article is the second in a series devoted to the study of the fall and decline of the power of Britain since 1945.

В статті проаналізовано за допомогою джерел соціальної влади Манна курс та поведінку на політичній арені Великої Британії в період з 1945 по 1963 роки, коли вступ Великої Британії до Європейської економічної спільноти був заветований Президентом Франції де Голем. Опираючись на п'яте джерело соціальної влади описане Манном, в аналізі розглядаються британські політичні лідери в зазначений період з особливим акцентом на Атлі та Макміллі, які суттєво вплинули на потугу Великої Британії в цей період. Як наслідок війни, Великобританія стикнулася із процесами деколонізації, зокрема змаганнями Індії за незалежність, а також намагалася підтримати свій вплив на Близькому Сході та у Південно-Східній Азії. Однак Великобританія потрапила у залежність від американської допомоги за планом Маршала. Не зважаючи на певні успіхи у створенні системи безпеки та економічної координації із європейськими країнами, Британії не вдалося досягти створення «близького» проекту Європи. Ця невдала спроба продемонструвати лідерство мала доленосні наслідки – нездатність грати будь-яку роль у грі, встановленій іншими великими економічними силами. Ця стаття є другою у серії, присвяченій вивченню падіння та занепаду влади Британії з 1945 року.

В статье проанализированы с помощью источников социальной власти Манна курс и поведение на политической арене Великобритании в период с 1945 по 1963 годы, когда вступление Великобритании в Европейское экономическое сообщество было ветоировано Президентом Франции де Голлем. Опираясь на пятый источник социальной власти, описанный Манном, в анализе рассматриваются британские политические лидеры в указанный период с особым акцентом на Аттли и Макмилли, которые существенно повлияли на мощь Великобритании в этот период. В результате войны, Великобритания столкнулась с процессами деколонизации, в частности соревнованиями Индии за независимость, а также пыталась поддержать свое влияние на Ближнем Востоке и в Юго-Восточной Азии. Однако Великобритания попала в зависимость от американской помощи по плану Маршалла. Несмотря на определенные успехи в создании системы безопасности и экономической координации с европейскими странами, Британии не удалось достичь создания «близкого» проекта Европы. Эта неудачная попытка продемонстрировать лидерство имела судьбоносные последствия – неспособность играть какую-либо роль в игре, установленной другими крупными экономическими силами. Эта статья является второй в серии, посвященной изучению падения и упадка власти / Британии с 1945 года.

Key words: Great Britain, social power sources, leadership, India.

Formulation of the problem. The purpose of this paper is to examine, with the aid of the Sources of Social Power, as noted by Mann, the conduct and course of Britain from 1945 up to 1963 when Britain's entry to the European project (at the time, the EEC) was vetoed by French President De Gaulle.

The sources of social power are as follows:

- Economic
- Political
- Military
- Ideological

Mann in the course of his four works on this has also outlined a fifth source of power – that of Leadership [16, p. 271]. The analysis therefore considers the British political leaders in the period in question with particular emphasis on Atlee and Macmillan who essentially bookend the period in question.

It will be noted that no preference is given to the leaders in question on political terms. All registered achievements of one form or another, although the Atlee administration probably achieved the most until Thatcher became premier in 1979 – a view endorsed by Lord Hennessey in his review of post war prime ministers.

But all of them essentially lacked a vision with respect to Europe and failed, in the paper's view, to fully take advantage of Britain's preeminent position in 1945 after Victory in Europe.

It is further argued that this was not the fault of inadequate intelligence available. Britain, by virtue of its intelligence services work during the war, particularly in signals intelligence, were fully apprised of the European project. Britain's political leaders all were dismissive of the project or thought it not a priority. Britain might have grasped the opportunity to exercise leadership of the project. It didn't and the paper seeks to convey that that almost led inevitably to poor leadership.

Further, it argues that a considerable amount of Britain's perceived sources of power – whether Military, Economic or Political – were illusory or essentially subsidised by the USA.

Thus, while not explicitly referring to Ideology, the reader is asked to digest the story in the paper and draw the inference that there was a belief in an imperial past that overlooked the fragile condition of its foundations. The game was up when India declared independence. Britain's search for stopgap financing from the USA and belief in wielding Military Power to retain its Economic Power was essential to fostering illusions and delusions of British power.

Those illusions and delusions still seem prevalent today.

Purpose of the article. To analyse through the sources of social power Manna course and behaviour in the political arena of Great Britain in the period from 1945 to 1963.

Basic material presentation.

Britain and Its Empire in 1945.

An important source of belief in Britain – and still prevalent today in the country post Brexit referendum – is the comforting sense that the country can “go it alone” as it appeared to do in May 1940 when Hitler had routed the allied forces in France and forced an evacuation of British and allied forces from Dunkirk. Thus, Britain stood alone and fought alone. The “Britain alone” myth – still embodied in films and books – was never quite supported by the reality given it could draw upon the full resources of men and material of the British Empire [10] – whether it be fighting men from Australia and New Zealand, oil from the Middle East, food from Australia and Canada as well as the full financial means and credit of this imperial enterprise. It should be noted, according to M Harrison [13, p.53], UK's overseas debts in middle 1945 for the Sterling area, i.e. British Empire, Eire and Middle East countries, amounted to £ 2.7 billion, of which £ 1.7 billion was owed to India, Burma and Middle East.

The “jewel in the crown” of the British Empire was India, which then encompassed what is now India, Pakistan and Bangladesh. India had provided a substantial amount of troops that had, in point of fact, substantially built the British Empire over the nineteenth century and fought its various colonial wars as well as the two world wars. At the time of its conquest by the British in the eighteenth century, the country is estimated to have accounted for almost 30 % of the world's economic output. This had been drained off by the British – it was estimated by Arrighi that Britain derived over fifty years after the Battle of Plassey in 1757 up to £ 1 billion from its possession of India [2, p. 53]. Sufficient to buy national debt back from the Dutch and leaving Britain free from international indebtedness ahead of the Napoleonic Wars. As per Findlay: “without the accumulated credits from Indian transfers since 1757, Britain's financing of land warfare during the French wars could have been compromised” [11, p.275].

This continued throughout the war years with Britain accessing supplies for itself from the country which were not paid for. Indeed, this had extended into geopolitical needs when Britain secured food supplies in 1943–1944 for meeting the food needs of Greece – in which the British government had become interested as part of securing its interests in the Mediterranean and supporting royalist forces in a civil war against Communist backed partisans – which contributed to a disastrous famine in Bengal which claimed in excess of a million lives [19].

The US Subsidy of Britain

India became vitally important to British economic and financial interests after the war came to a close in August 1945 and ever more so in the light of the US decision to end lend – lease in September 1945 by President Truman. To give a sense of the importance of this major contribution to the British war

effort, it should be noted that the high intensity (and expense) of modern war had led to the liquidation of British overseas investments by early 1940 (Britain had only declared war in September 1939) and this measure introduced by the then US President Roosevelt kept Britain fighting on with materials (including food and oil) that otherwise might have been denied to it. Lend lease amounted to US \$ 31.4 billion (or US \$ 427 billion in modern day terms). The final payment for amounts secured by Britain under this facility was only made in December 2006!

Furthermore, Britain's top economic advisor, John Maynard Keynes – who had played a key role in the 1944 Bretton Woods conference which led to the creation of the IMF and World Bank – had managed to secure a loan from the USA of US \$ 3.75 billion [18] which had largely gone towards maintaining the substantial British armed forces overseas in defense of its imperial interests.

The defense of British imperial interests was often tied to both perceived and actual vital economic interests, as much to maintaining military power and the intangible asset of imperial prestige. With the hasty decision to exit India – which might necessitate the commitment of a force greater than Britain possessed and the inevitability of being sucked into the communal clashes then engulfing India, which witnessed millions ethnically cleansed and at least one million killed, as the newly formed entities of India and Pakistan (West and East – the latter becoming Bangladesh in due course) emerged – British economic power lessened.

With this loss, Britain became ever more anxious to secure its remaining vital economic interests whether in Iran, Iraq and Kuwait, as represented by oil, or the tin mines and rubber plantations of Malaya [8, p. 56–57]. According to Curtis, citing official government documents: "Apart from rubber, the tin mining industry of Malaya is the biggest dollar earner in the British Commonwealth... 70% of the acreage of rubber estates was owned by European (primarily British) business interests. Malaya was the greatest material prize in South-East Asia." The UK needed dollar earnings from this source to pay for imports and maintain its financial position in the world.

We have noted in Iran the former grow in prominence in late 1950 and the coup jointly arranged by SIS/CIA in 1953 to remove the threat posed by nationalization of BP's oil interests.

The latter – the so called Malayan Emergency – was fought between 1948 and 1960 against largely Chinese inhabitants belonging to the Malayan Communist Party. Even with independence granted, Britain exercised considerable influence over the entities – Malaysia and Singapore – through its considerable economic interests.

Britain and its European neighbors

Britain and Europe as a whole were struggling at this time with Britain facing particularly strong headwinds of devoting considerable resources particularly of men to maintaining post war an empire (both formal and informal) upon which it relied on for foreign exchange to finance imports and staving off attacks on the value of sterling (whose high exchange rate would reduce the cost of imports); the tightening of rationing had not enamored the domestic electorate and had led to strikes; as well as contributing to securing interests in Europe i.e. occupation of a part of West Germany and West Berlin; assistance in the Greek civil war etc.

The provision by the USA at the beginning of April 1948 of US \$ 12 billion (in 2007 terms, US \$ 140 billion) under the European Recovery Plan (better known as the Marshall Plan) again helped provide an appropriate stopgap for Britain as well as the rest of Western Europe. The UK alone received the largest share of this aid – 26% – again a measure of the parlous conditions faced by the country [18, p.164]. Separate to this, the UK had received up to 1947 a further US \$ 3.75 billion from the USA. The country's Economic and Military Power was essentially being subsidized by the US over this period. And possibly its welfare state as well. According to A Cairncross, *The British Economy since 1945*, Blackwell, UK, 1995, p 80, the NHS was costing on average £ 460 million per annum in the last 3 years of the Labour government to 1951.

Of particular interest in the post war period is the British position vis a vis Europe, or at least the Western side given the emergence of what would later be termed the "Iron Curtain". British forces had been engaged in the Greek civil war; fought their way through Italy; and had fought alongside the US and indeed European allies in the liberation of Western Europe all the way to Berlin.

British maintained forces in occupation of Germany and indeed occupied a particular zone thereof. Britain had initiated tighter rationing at home to help parts of Western Europe to feed itself. Indeed, it had brought about a famine in its Indian "jewel" to help feed the European population to avoid a further collapse.

To add to this investment, it had brought together European counterparts to arrange the distribution of Marshall Aid to its neighbors; signed the Treaty of Brussels with a number of European countries – Belgium, the Netherlands, Luxembourg and France – which served as a precursor to the establishment of NATO [5]. Bevin was one of the true giants of 20th century Britain. A creator of one of Britain's largest trade unions and a Churchill appointed Minister of Labour during the Second World War. He has been rated as one of the better Foreign Secretaries (1945–1950) to have occupied this office.

Its Military, Economic and Political power were surely in the ascendant in Europe (or at least the western part) even if this was, in part, caused by German prostration following the war.

A number of these neighbours would, like the British, be facing the liquidation of their own imperial interests upon which their own wealth had been built and which had faced destruction during the war.

The Atlee Government: Opportunities missed

The Atlee government of 1945–1951 is generally viewed as one of the most transformative British governments since the war [15] and has earned many plaudits the construction of a welfare state and, of course, the National Health Service; its first steps in constructing a European security and defence architecture and, albeit tentatively through the establishment of the OECD to run the Marshall Plan, an important role in coordinating western European economies.

The history of the Atlee administration is of a mix of effecting a transformation but also of firefighting as it sought to extract itself from a number of conflicts: a withdrawal from India which might have caused led to mass casualties; from the conflict in Palestine; the Malayan emergency; and the Korean War.

Other European governments also faced their own mix of domestic and foreign crises – a number facing civil war, such as Greece and Italy; as well as the unravelling of colonial empires, (e.g. France, Italy and Holland. In due course, Belgium and its Congo) compounded by deep problems in feeding themselves. Britain had an interest in Europe both through its hard fought war to liberate it but also from its longstanding aversion to the Soviet regime for which it had already planned to go to war with if the need arose [6].

Indeed, Europe and the Soviet threat – and the concern over whether US support would be forthcoming would ultimately lead to two British actions with long-term consequences: the decision to secretly develop its own atomic weapons – with “a bloody Union Jack on it” to quote its then Foreign Minister, Ernest Bevin; and the above establishment of NATO famously spoken of as a means to “keep the Americans in, the Russians out and the Germans down” in Europe.

As noted in the first paper, Atlee was keen to obtain reassurance from Truman on the US commitment to Europe during the onset of the Korean War in 1950.

The question left unanswered from the Atlee years remains ultimately why did the government not move to take a leading role in the European project? On 18 April 1951, France, West Germany, Italy and the three Benelux countries (Belgium, Luxembourg, and the Netherlands) signed the Treaty of Paris establishing the European Coal and Steel Community (ECSC), which would be the first step towards the Treaty of Rome being signed in 1957 and the creation of what would later become the European Union.

Reading the several biographies of Atlee – and Atlee was one of the few constants throughout 1945–1951 given the deaths and retirement of many of the leading Cabinet ministers and remained the Leader of the Labour Party until 1955 – there is little sense of what might be termed “vision” or at least not of what Europe might become under British leadership. There was, however, a considerable amount of wishful thinking by Atlee and others that the British Empire might be transformed into a “Socialist commonwealth” [3, p. 44]. This would also be adopted by Atlee’s successor, Hugh Gaitskell who once said that joining the European project would mean “the end of Britain as an independent European state, the end of a thousand years of history!” [4, p.414].

One possible reason for this aversion to the European project was that the mining and steel sectors – which were to be regulated by the six founders – were major sources of employment in the UK and also of support for the Labour Party. In 1950, there were 693,000 mineworkers and around 350,000 steelworkers. It was Herbert Morrison, the deputy leader of the Labour Party and Foreign Secretary at the creation of the ECSC who famously remarked: “The Durham Miners will never wear it” [21, p. 64].

While the Labour Party dwelled on upsetting one of its interest groups or waxed over the latent promise of a Socialist Commonwealth, the Conservatives returned to power in December 1951 under the redoubtable Churchill.

The Churchill Intermission: Empire over Europe

Churchill has been feted as the “Greatest Englishman of the Twentieth Century” in regular polling and enjoys almost mythical status in the UK with books and films regularly released on his life and works. Churchill had also demonstrated an intense affinity for the Imperial project: as Minister for Air (and later for Colonial affairs,) he had ordered the suppression of a rising in Iraq in 1919 by the bombing of villages by the Royal Air Force and considered use of poison gas; and had sought the arrest of Gandhi and suppression of the Indian independence movement. “I have not become the King’s first minister”, Winston Churchill famously remarked in 1942, “in order to preside over the liquidation of the British Empire” [12].

Indeed, the future of the British Empire was to become a matter of friction between the British and the Americans in their wartime “special relationship”. Roosevelt was critical of the British refusal to face up to the demands for Indian independence. There was a view in Washington that the Atlantic Charter of August 1941 – the clarion call for asserting liberal values in the face of Nazism and fascism signed by both the US and the UK – was being honored more in the breach by British desires to maintain its imperial project. Rather than the smooth transition from one superpower to the other, there was a considerable measure of

co petition, where there was *co operation* in a number of critical areas such as defense and intelligence, as well as a common approach to shared enemies; in others: extreme competition, particularly when it came to markets and resources e. g oil in the Middle East – see later for Iran – and based on the influence wielded by important domestic lobbies [1].

Indeed, an example of the latter, given past issues of morality and guilt (the US under Roosevelt had sat on its hands in the 1930s with Jewish migrants denied access to the USA), Truman would push for the British to terminate its mandate in Palestine and quickly exit; thereby leaving the new state of Israel to emerge victorious in the wake of mass ethnic cleansing and much bloodletting.

The US would push to insert its oil majors in Saudi Arabia – essentially a British made construct for King Ibn Saud. We have noted the joint SIS/CIA operation to reverse the Mossadegh nationalization of British oil interests in Iran in 1953. The payback to the USA would encompass US oil companies receiving a 20% stake in the new consortium to develop Iran's oil concessions.

British options: Forewarned but forgone

It is often said that it is best to keep all one's options open. The argument is that it is often best not to take precipitate action, to rush to judgement. Far better is to wait on events and if matters come to pass then to take the best course of action. A "stitch in time saves nine" as the saying goes. Matters can reveal themselves and the costs / benefits of adopting one course of action or another become more obvious and "rational decision making" takes precedent over whim or whimsy.

That said, leaving your options open is in itself also an option. Harold Wilson, Prime Minister in 1964–1970 and again in 1974–1976, once said: "A decision delayed is a decision made". Keith Joseph – a Cabinet minister in the Thatcher government said, perhaps in a similar vein the same: "To not have an industrial policy is of itself a policy". Leaving options open is often a decision in itself and occasionally incurs its own costs.

Britain, by maintaining all its *perceived* options open was also delaying decisions – some of which it could barely imagine might present costs or benefits to it. This was a curiosity. Britain wished to maintain its empire (much as France wished to – its defeat in Dien Bien Phu would force it out of Vietnam in 1954 and the bloody Algerian conflict would only conclude in 1962); it sought to maintain the security and stability in Europe along with its fellow NATO members – France would leave the political side in 1964 but all knew if "the balloon truly went up", France would be part of the military alliance.

Britain possessed a considerable number of intelligence and defense arrangements with the USA. The close alliance had not precluded the UK from seeking its own nuclear deterrent in the wake of the US curtailing nuclear cooperation after the war. This was the McMahon Act of 1946 regulating atomic energy but also restricting transfer of data to UK and Canada, both participants in the wartime Manhattan Project. It was a member of 'Five Eyes' – a group comprising UK, USA, Canada, Australia and New Zealand which possessed the ability to harvest signals intelligence on a global basis. Henry Stimson, the US Secretary of State had terminated the US cryptography efforts after the First World War with the claim that: "Gentlemen don't read other people's letters". The British still preferred to be gentlemen but also to be of a wiser variety particularly by reading other people's letters.

The Bletchley Park establishment which had broken the German Enigma machine during the war and provided the British with the means to win the Battle of the Atlantic and monitor the Germans in almost real time, had been leveraged into a set of arrangements with the USA and others to listen to and break the codes of enemies, friends and allies, and all nations in between. The British – with American assistance – were able to read the diplomatic cables of their Western allies and monitor their plans for the European project. The official diplomatic presence, via ambassadors and embassy staff, as well as unofficial contacts through SIS would have ensured the UK was (and still is) familiar with the intentions of European friends and allies.

Knowledge may not always lead to enlightened decisions – this is the eternal curse of all good civil servants and espiocrats! There are, as the saying goes, those who don't know; and those who don't know they don't know. The British political leadership, with very few exceptions, would find themselves firmly in the camp of the second variety.

The events of the period from what became the Suez Crisis in 1956 to the veto of British proposed membership of the European Economic Community in January 1963 would provide no end of a lesson in how, contrary to the conventional wisdom, options can narrow the longer that they are kept open and that considerable costs can ensue as a result.

The Suez Crisis

According to Hemingway, in the matter of bankruptcy, it takes place "gradually and then suddenly" (*The Sun Also Rises*, 1926). By this it is understood that there is a slow protracted process followed by a quick cliff edge drop to oblivion.

States may not actually go bankrupt in strict financial and political terms but events can creep upon the unsuspecting state and, if not agile enough or able to deflect, then can face grave crises. The collapse

of the British military in France and the defeat and surrender of its principal ally, France, in May 1940, following the phoney war and an even more protracted “phoney peace” of appeasement which would narrow the options dramatically for Britain to one of Churchill becoming war premier or reaching an accommodation with Adolf Hitler. From political insolvency, a going concerns, albeit in diminished form, can still emerge.

Anthony Eden became Prime Minister in 1955 after Churchill completed four years of his last premiership. In Eden’s “Downing Street in-tray” was the increasingly complex issue of handling Egypt’s new leader, Gamal Nasser.

Britain had become increasingly invested in Egypt’s affairs over the nineteenth century and together with the French had taken control of the Suez Canal which had been built between 1859 and 1869 as a link between the Mediterranean and the Red Sea. It constituted a major strategic asset for the British as it straddled the then fast route to Britain’s prized colonial possession, India. British naval forces viewed the Mediterranean as a key theatre for operations and a number of installations ranging from Gibraltar on the southern tip of Spain at the narrowest point between Europe and Africa, to Cyprus in the east, as well as the island of Malta (just 80 km from Italy in the middle), served to underpin British power.

In the Red Sea region, Britain maintained installations in Aden (later part of Yemen) and the Gulf states as well as Kuwait. The latter being of importance in view of its proximity to Iran (where vital oil interests lay as well as Kuwait itself becoming a major oil producer).

The Middle East had become initially an important geo political area of vital interest to Britain as it evolved from an outgrowth of asserting naval power against France and Spain, to a pivot around which a vital sea route to India was secured to an integral source of Economic Power in view of the vast oil reserves contained therein. Indeed, Britain’s most important instrument of Military Power, the Royal Navy, was dependent on oil. In one of his former ministerial guises as its political heads – the First Lord of the Admiralty – it was Churchill in 1913 who had provided essential government financial support and backing to a certain William Knox D’Arcy then undertaking a major oil development in the then Persia – this entity, Anglo Persian Oil Company is the direct forbearer of British Petroleum. Churchill initiated the conversion of coal fueled ships to oil. We thus have a triad of Political, Economic and Military Power materializing in this way.

The British military base around Suez, was in its time one of the largest military bases in the world and thus a key instrument to project British power in the region to complement other forms present. Of interest is whether Britain’s interests in the Middle East in the initial period of the Second World War took precedence over European security by not using troops there to reinforce the position in France. British military dispositions in France in the run up to the invasion by Germans in 1940 were a mere fraction of what the UK deployed in 1914–1918 to ensure ultimate victory.

The military coup in July 1952 which later removed Egypt’s King Farouk would lead to the new regime following through in October 1954 on the 1951 decision to abrogate the Anglo – Egyptian Treaty of 1936 which had formalized the British military base for twenty years. British troops were accordingly withdrawn [7].

Tensions further increased between Egypt and both France and Britain. In the west, the Egyptians supported the Algerian fight for independence from France. Egypt’s principal leader, Nasser, was also highly critical of British continued influence in the Middle East with the establishment of the Baghdad Pact involving the then kingdom of Iraq – the Hashemite monarch had been installed on the throne following the First World War, as was the case with Jordan. Matters came to a head in Egypt with US–UK refusal to finance a major construction, the Aswan Dam, to provide irrigation. Nasser turned to the Soviet Union for aid.

Like the British, the Americans also saw Egypt as a pivot for projecting power in the Middle East. Indeed, the Americans had enjoyed close ties to Nasser and the military via the CIA. According to Curtis, *op cit*, 2018 edn, p 62–3, when UK / USA intelligence services got word of Nasser’s major arms deal with Czechoslovakia (essentially fronting for the USSR), the CIA/SIS reached out to the Muslim Brotherhood to overthrow Nasser.

The Americans hoped to create a Middle East version of NATO around Egypt to deny the Soviet Union access to the region. The Americans were also treading a fine line between avoiding a falling out with Nasser on one side and, on the other, wishing to maintain close relations with its two close NATO allies. Nasser’s outreach to the Soviet Union for arms purchases and then aid for the Aswan Dam would complicate an already impossible task of trying “to square that diplomatic circle” of conflicting geopolitical interests.

To achieve its own aims, France sought an alliance with Israel – itself an enemy of Egypt. The British were invited to join the Franco-Israeli alliance. In secret, the three agreed that Israel would launch an attack on Egypt through the Sinai and that the UK and France would then use this as a pretext for occupying the Suez Canal, which the Egyptians had nationalized as tensions rose.

When Israel invaded, the Anglo – French forces launched their invasion in October 1956. There was considerable uproar in Britain with the Labour opposition highly critical of the military action – at this juncture no one outside a very small circle in government were aware that the operation launched had been contrived in a secret agreement with France.

While the UK's Military Power combined with France and Israel would accomplish its objectives, its Economic Power would be severely undermined. The UK still viewed the strength of sterling as an important economic aim. The invasion sparked concerns and foreign holders of the currency moved to reduce their holdings. Between 30 October and 2 November, US \$ 50 million was sold and a perennial worry formed in government that the UK would exhaust its foreign reserves trying to maintain its value.

Britain's "lender of last resort" for foreign reserves was the IMF, which the UK had established with the USA at the 1944 Bretton Woods agreement and of which the UK was a significant shareholder (and still remains so).

The USA were furious that the invasion proceeded and would seek to employ all of its available instruments of power to ensure the withdrawal of the Anglo-French forces. It joined the Soviet Union in condemning the invasion in the UN Security Council – an irony not lost on many observers at the time given the Soviet invasion of Hungary to crush the popular uprising. More ominously for the British government, the USA was wielding the economic weapon of ensuring that the IMF – which it controlled – would not assist the UK in overcoming its difficulties but also would sell its own holding of UK government bonds to further exacerbate the financial crisis affecting the UK. The closing of the Suez Canal placed pressure on British oil supplies. Into this mix, Saudi Arabia announced an oil embargo against Britain and France. The US also declined to make up the difference from its own oil supplies.

We will return to the UK's propensity for financial crises in further papers but suffice to say, the then Chancellor of Exchequer (Minister of Finance), Harold Macmillan, placed further pressure on the government by alarmist talk of a possible economic collapse – with his initial gung-ho support for the Suez operation and his subsequent calls to withdraw-at-all-costs, he would be known by his moniker as "First-In-First Out". But Eden, a Conservative premier, appears to have been removed at the American's behest as part of Macmillan's political manoeuvrings, worthy of the *House of Cards* [20, p. 352]; Reynolds, *op cit*, p 192. "Treason doth never prosper: what's the reason? Why, if it prospers, none dare call it treason." A common fantasy peddled by Britain's left is of an American inspired coup against a prime minister of impeccable socialist credentials which would deny the country the "milk and honey" paradise it aspired to and voted for (C Mullin, *A Very British Coup*, 1987).

Indeed, it is worth noting that Macmillan would later acknowledge his personal failings in the crisis. He later advised Margaret Thatcher at the time of the Falklands War in 1982 not to appoint the then Chancellor as a member of the "war cabinet" being formed by the prime minister. It was advice that she followed.

Anthony Eden would resign as premier in January 1957 and be replaced by Macmillan. In the aftermath, much would be made of Britain's fall from great power status and the humiliation visited upon it by the USA. How true was this?

The withdrawal from the Suez base had already called time on such a large overt presence. In fact, fast forward to 1990s, the US itself would seek to curb such a substantial presence – consider the aftermath of the First Gulf War and, in particular, the US presence in Saudi Arabia. The US would largely turn to more "over-the-horizon" presence to projects its influence over such countries as well as prepositioning arms and materials.

Whilst the US had certainly displaced the UK as an arbiter of the Middle East, it would need to wait until the outcome of the October 1973 War before it moved to displace the Soviet involvement in the Middle East, and in particular, in Egypt, which had been facilitated by Nasser.

Judging by its interventions in the region – Jordan in 1958 alongside the US intervention in Lebanon, Kuwait in 1960, involvement in the Yemen conflict (with Saudi Arabia) fighting Egyptian troops sent by Nasser (and which killed thousands of Nasser's forces) and its intervention in the Arabian Gulf (Oman between 1962–1975), Britain still played an important role in the Middle East and would continue to do so by virtue of its arms sales to the region [9]. Thus, by 1964 i. e. two years after first intervening, the Egyptians had lost around 15,000 men (p 691). During this covert war, two hundred thousand people died – 4% of Yemen's population. In the light of current events unfolding in that country, one is reminded of the epigram: "**plus ça change, plus c'est la même chose**".

The problems with sterling would re occur again and again over the coming decades with again calling on the IMF for bailouts of varying sizes. The City of London would not be unduly affected as around this time it played host to the first stirrings of the Eurodollar market. Indeed, the first client for such holdings of dollars deposited outside the USA was the Soviet Union which wished to avoid the Americans impounding their dollar holdings following the Hungarian invasion and trusted British banks to avoid any US sanctions! By the end of 1970, 385 billion Eurodollars were booked offshore and thus a rich source of earnings, commissions and fees for UK banks and a contributing factor to the US' later decision to cut the dollar-gold link.

As far as can discerned, there were no lasting aftereffects on the significant US-UK intelligence relationship. Most probably as this was conducted by a transatlantic defence and security establishment safely cushioned from the whims and fancies of electoral cycles – particularly in the USA.

Macmillan as Prime Minister: Having his US cake and eating his European cake as well?

The problem would ultimately lay for the UK in its subsequent manoeuvrings. Macmillan's hankering for a strong UK–USA public relationship and being seen as the US's most loyal ally most assuredly blinded him to how this would be perceived by European allies, particularly the French. Here, the German Chancellor Adenauer saw an opportunity to pursue closer relations with the French. Indeed, Macmillan's attitude of the British playing "the Greeks to the 'Roman' Americans" as Britain supposedly handed over its leading role to the US was surely as poor an interpretation of history (the Romans conquered Greece in second century BC) as the poor conduct of diplomacy in Europe's chancelleries given French perceptions of "perfidious Albion" both in the midst and aftermath of Suez as the UK wilted under US power and, as a result, the UK faced a growing Franco-German rapprochement.

Eden had not dispatched a senior minister to sit in on the Messina Conference in 1955 and Macmillan had not engaged in the Treaty of Rome in 1957 which essentially created the European Economic Community. Options previously open to the UK were now starting to close [21].

Indeed, a constant theme arising particular in the establishment of the Coal and Steel Community, the Messina Conference and after, is British political leaders' firmly held mindset that all would come to naught from such European meetings and to be dismissive of the Europeans' moves to achieve their common project. This seems to have become a working assumption by all UK governments, even after European membership was achieved. This would apply at each step in the process of "an ever closer union" whether it be the setting up of the Exchange Rate Mechanism, the creation of the common currency and so on. This has even extended into the post Brexit referendum period. The Foreign Secretary airily enquired where would Italy be without British consuming their prosecco. The constant refrain is the EU needs the UK; thus German manufacturers will ensure Merkel provides the UK with what it wants. The list of self imposed illusions and delusions could go on. The only constant is that British politicians have underestimated their European colleagues and always appear surprised when the actual outcome was different from that expected. This surely constituted the triumph of hope over experience! To misquote Talleyrand, British politicians "had learned nothing, and forgotten everything".

A final contributing event was Britain's search for a viable nuclear deterrent. A nuclear deterrent deployed by plane was slowly losing its credibility in the face of being capable of penetrating heavy Soviet air defenses and the fact that the USSR had launched Sputnik into space in 1957 meant that a nuclear bomb delivered by missile was to be the wave of the future. Britain's attempts to devise its own missile system, Blue Streak, had been terminated in 1960 and increasingly it had turned to a US system, Skybolt, as its alternative. To stay in the nuclear race after the US decision to cancel Skybolt, Macmillan lobbied President Kennedy for Polaris missiles which could be based on submarines. An agreement to supply Polaris was reached between the UK and USA on 21 December 1962.

The optics of the increased nuclear cooperation between the US and UK were not lost on the French.

Macmillan would not be the first prime minister to misjudge the importance of personal relations with European leaders. John Major would misjudge his relationship with German Chancellor Helmut Kohl over the latter's ability to override his central bank head during the run-up to Black Wednesday when the UK left the ERM (see first paper). Tony Blair would misjudge his relations with both the French President Chirac and the German Chancellor Schroder in the run up to the fateful decision to invade Iraq. David Cameron would misjudge the extent of his relations with Angela Merkel to secure EU concessions ahead of the Brexit Referendum. Mrs. May also appears to follow in this long line.

Macmillan was inclined to believe that his wartime dealings with Eisenhower and De Gaulle would also secure favorable dealings. It is the curse of politicians to overestimate their personal qualities and abilities to secure agreements from other parties on the basis of "personal chemistry". Sometimes this might succeed but often there is just plain "personal alchemy" – the aspiration to turn base elements into gold. Similar rates of success are achieved.

On 25 January 1963, President De Gaulle vetoed the British application to join the EEC. The UK appeared marooned in "no-man's land" with respect to its European options for further advancement. It was surely a far more serious failure of British power than the Suez adventure. Within a period of less than 20 years after its victory in 1945, anointed as one of the "Big 3" powers with the USA and USSR, a key founder of European defense and security cooperation, a key player in the initial economic mechanism for distributing US aid to its fellow Europeans, and leadership of Europe well within its grasp as the two other contenders were mired in assorted government crises (France) or emerging shell-shocked from the rubble to slowly rebuild their lives and cities (Germany), Britain was "set adrift on past memories bliss".

Its European option had just closed.

Conclusion.

In the first paper, it was noted that, by comparing two episodes in recent British foreign policy, the Korean Peninsula in the 1950s with now; and the decision in the 1990s to ensure the territorial integrity of the Ukraine and the absence of the UK in recent years post Crimean annexation, that the trajectory of British power was in a downward direction.

An important cause of this was the considerable inattention by British political leaders (particularly of the Conservative Party, but not only) to involvement in the European project. This decision to not engage at the onset essentially depleted British power in all its forms and the formal exit from March 2019 will most assuredly exacerbate this trend.

This paper has sought to demonstrate that Britain's political leaders failed to grasp the opportunity to seek leadership as instead it sought to project its (diminishing) influence on the world stage essentially subsidised by the USA. The Atlee administration had engaged in constructing a European defence and security architecture – and leveraged its influence with the USA to engage them therein – as well as very initial steps in coordinating west European economies to maximise the funds from the Marshall Plan.

From this promising start, the political leaders became entranced with protecting economic interests with Military Power, as subsidised by the USA, and avoided decisions to engage with the European project until it has been closed to it. That was a fateful act and took place just eighteen years after emerging as one of the “Big 3” global powers. Britain played no role in the rules of the game being established by a major economic power on its doorstep.

The next article will examine the course of the UK and its attempts to reverse its decline in power. In particular, it will pay attention to a possible opportunity provided by the Vietnam War.

Література

1. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times. UK: Verso, 2009. 432 pp.
2. Arrighi G., Silver B. Chaos and Governance in the Modern World System. USA: Univ of Minnesota Press, 1999. 348 pp.
3. Bew J. Citizen Clem: A Biography of Atlee. UK: Riverrun, 2017. 688 pp.
4. Brivati B. Hugh Gaitskell. UK: Cohen Books, Limited, Richard, 1996. 492 pp.
5. Bullock A. Ernest Bevin. UK: Politicos, 2001. 650 pp.
6. Craddock P. Know Your Enemy: How the Joint Intelligence Committee Saw the World. UK: John Murra, 2002. 362 pp.
7. Curtis M. Secret Affairs. Serpents Tail. UK: Serpent's Tail, 2018. 512 p.
8. Curtis M. The Ambiguities of Power. UK: Zed, 1995. 256 p.
9. Dorril S. MI6: Fifty Years of Special Operations. UK: Fourth Estate, 2000. 928 p.
10. Edge D. Britain's War Machine. UK: Penguin, 2012. 480 p.
11. Findlay R., O'Rourke K. Power and Plenty: Trade, War and the World Economy in the Second Millennium. USA: PUP, 2007. 648 p.
12. Hari J. Not his finest hour: The dark side of Winston Churchill. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/not-his-finest-hour-the-dark-side-of-winston-churchill-2118317.html>.
13. Harrison M. The Economics of World War II. UK: CUP, 2000. 309 p.
14. Hennessy P. Never Again: Britain 1945–1951. UK: Jonathan Cape Ltd, 1992. 592 p.
15. Hennessy P. The Prime Minister: The Office and Its Holders Since 1945. UK: Penguin, 2001. 720 p.
16. Mann M. The Sources of Social Power Volume 2 / M. Mann. UK: CUP, 2012. 844 pp.
17. Mullin C. A Very British Coup. UK: Profile Books, 2010. 240 p.
18. Reynolds D. Britannia Overruled. UK: Pearson, 2000. 392 p.
19. Tharoor S. Inglorious Empire. UK: Penguin, 2017. 336 p.
20. Thorpe D. Supermac: The Life of Harold Macmillan. UK: Pimlico, 2010. 896 p.
21. Young H. This Blessed Plot: Britain and Europe from Churchill to Blair. UK: Macmillan, 1999. 528 p.

ДЕРЖАВА, ЩО СПРЯЄ РОЗВИТКУ: ЧИ МОЖЛИВА ПОДОРОЖ ЗІ СХІДНОЇ АЗІЇ ДО СХІДНОЇ ЄВРОПИ?

Кутуєв П. В.,

*доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Макаренко Д. В.,

*старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Северинчик О. П.,

*старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Стаття простежує генеалогію держави у рамках режимів пізнього ленінізму та постленінського періоду, задаючись питанням про релевантність досвіду східноазійської держави, що сприяє розвитку, умовам пострадянських соціумів. Стаття пропонує конденсовану історію держави, що сприяє розвитку, як інституційного феномена, так і історію соціологічного теоретизування про неї. У статті концептуалізується взаємовідношення поміж державою, що сприяє розвитку, та неолібералізмом. Ідентифікуються чинники кризи держави, що сприяє розвитку, у Східній Азії та оцінюється європейський досвід конструювання держави такого типу. Визначаються перешкоди на шляху розбудови держави, що сприяє розвитку, в Україні.

Статья прослеживает генеалогию государства в рамках позднего ленинизма и постленинского периода, задаваясь вопросом о релевантности опыта восточноазиатского государства, способствующего развитию, условиям постсоветских обществ. Статья предлагает конденсированную историю государства, способствующего развитию, как институционального феномена, так и историю социологического теоретизирования о ней. В статье концептуализируются взаимоотношения между государством, способствующим развитию, и неолиберализмом. Идентифицируются причины кризиса государства, способствующему развитию, в Восточной Азии и оценивается европейский опыт конструирования государства такого типа. Определяются препятствия на пути создания государства, способствующего развитию, в Украине.

The article traces the genealogy of the state within the framework of the late Leninist regimes and post-Leninist period, asking a question about the relevance of the East-Asian developmental state experience to the conditions of post-Soviet societies. The article comes up with a condensed narrative of the history of the developmental state both as an institutional arrangement and sociological discourse. The article conceptualizes the relations between the developmental state and neoliberalism. It identifies the causes of the developmental state crisis and evaluates the Easter-European experience with constructing such a state. The article defines the stumbling blocks on the way of building the developmental state in Ukraine.

Ключові слова: ленінізм, розвиток, модернізація, держава, що сприяє розвитку, Східна Азія, Україна.

Постановка проблеми. Під час одного зі своїх виступів у КПІ імені Ігоря Сікорського Георгій Дерлуг'ян закликав вивчати режими державного соціалізму як ключ до розуміння динаміки постленінських суспільств. У цьому контексті важливим є питання про постання раціональної бюрократії та її здатності формулювати й реалізовувати ефективну політику розвитку / модернізації. Вочевидь, інституціоналізація раціональної веберівської бюрократії могла бути вписаною у реєстр досягнень радянського ленінізму лише за умов тотальної теоретико-методологічної засліпленості дослідника, схильного послуговуватися Парсонсовою схемою еволюційних універсалій (яка хоч і передбачала

постання бюрократії на певному етапі розвитку людського суспільства, але коректно уникала надавати апіорну відповідь на питання про її природу) у дусі вульгарного соціологізму з його наголосом на економічно-детермінованому та лінійному характері соціальних, політичних та культурних процесів. Недарма, такі проникливі аналітики ленінських режимів, як К. Джавіт, С. Хенсон та Г. Дерлуг'ян погоджуються, що суттю цих режимів була безособова харизма, або як дотепно висловлюється Г. Дерлуг'ян: «харизматична бюрократія». Але всі ці дефініції описують ленінський режим доби консолідації, яка хронологічно збігається з правлінням Й. Сталіна, відтак – з періодом сталінізму. Пострадянський істеблішмент гуртувався у надрах правлячих прошарків ленінських соціумів, які за діагнозом К. Джавіта переживали неотрадиціоналістський занепад, що, своєю чергою, уможливило ліквідацію двох принципових приписів з боку режиму відносно до своїх агентів – заборону персонального накопичення та залучення до націоналістичної політики. Відтак, дослідники постленінських систем мусять задатися питанням про передумови розвитку раціональної бюрократії, яка спрямована на модернізацію, а також про релевантність досвіду інших країн, яким вдалося здійснити перехід до модерного соціуму.

Мета статті. Простежити генеалогію держави у рамках режимів пізнього ленінізму та постленінського періоду, враховуючи питання про релевантність досвіду східноазійської держави, що сприяє розвитку, умовам пострадянських соціумів. Запропонувати конденсовану історію держави, що сприяє розвитку, як інституційного феномена, та історію соціологічного теоретизування про неї. Концептуалізувати взаємовідношення поміж державою, що сприяє розвитку, та неолібералізмом. Ідентифікувати чинники кризи держави, що сприяє розвитку, у Східній Азії та оцінити європейський досвід конструювання держави такого типу. Визначити перешкоди на шляху розбудови держави, що сприяє розвитку, в Україні.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що раціональна бюрократія є функціональною лише за певних соціально-історичних, політичних та культурних умов. Висока ефективність інституцій, структурованих за принципами, що є протилежними раціонально-бюрократичним, засвідчують хибність тези про універсальну природу бюрократії. Так, здатність податкової системи Пруського королівства за часів Фрідріха Великого ефективно вилучати ресурси була безпосередньо узалежнена від змішаного устрою податкової служби, яка поєднувала бюрократичні та патримоніальні елементи [31]. Ленінізм, як особливий тип безособової харизматичної організації, генерував інституції, форма та структура яких здавалася аналогічною з феноменами модерного суспільства у його ідеально-типовій західній інкарнації. Водночас зміст політики та спрямованість ленінських режимів підривали модерну візію та суспільні практики.

Як ленінізм, так і нацизм надихалися ідеєю безперервної революції (термін М. Манна), яка мала не лише реструктурувати «старий порядок» за новим зразком, але й передусім переслідувала мету забезпечити режим соціокультурним середовищем. Політика безперервної революції ленінських режимів доби консолідації чинила перепони формуванню легально-раціонального типу панування, зорієнтованого на безособові норми, легітимність яких перевіряється конкуренцією світоглядів та ідеологій у рамках автономної публічної сфери й структурованого політичного суспільства. Прийнятна для ленінських режимів формула зв'язку ідей та інтересів спонукала відтворення станового суспільства на чолі з партійною «аристократією», націленою на «бойові завдання» соціальних перетворень (архетипний список досягнень Й. Сталіна, який мав беззаперечно санкціонувати його статус як харизматичного лідера, так і «державного діяча» квазімодерного штабу, включав колективізацію, індустріалізацію, перемогу над зовнішньою агресією та створення соціалістичного «табору» під егідою «Московського центру»). Зміцнення ролі бюрократичного панування у межах ленінських режимів передбачало досягнення суто прагматичних цілей, не торкаючись природи режиму, лише посилюючи патримоніалізацію, ба навіть султанізацію державного апарату. За проникливим спостереженням Г. Рота, патримоніальні правителі послуговуються широким спектром методів рекрутування управлінського персоналу. Ці методи є остеронь чисто патримоніальних принципів і, хоча зберігають видимість патримоніалізму, насправді опираються на феодално-контрактні, бюрократично-контрактні або просто персональні взаємини [47].

Зникнення ленінізму та дезінтеграція «Московського центру» (спершу відпад східно-європейських сателітів, а згодом й розкладання радянського «ядра» системи) трансформували радянські республіки із суто теоретичним суверенітетом (публічне наполягання на реальності якого завжди мало трагічні наслідки для індивідів, які серйозно сприймали відповідні статті радянської Конституції) у квазінаціональні держави. Правлячі кола цих новітніх політичних утворень, які в Україні пройшли шлях від агентів пізнього ленінського режиму, що переживав неотрадиціоналістську дегенерацію, до опортуністичних прибічників ідеї політичної незалежності, легітимізували своє рішення у термінах теорії раціонального вибору, наполягаючи на необхідності існування національної держави задля успішного економічного розвитку та досягнення суспільного добробуту.

За умов постленінізму українські державні менеджери зіткнулися із проблемами, що нагадували виклики, які поставали перед елітами нових країн третього світу – а саме, модернізація та розвиток. Втім, попри всю типологічну схожість завдань, що виринали і виринають перед країнами, що розвиваються, та постленінськими державами, було б помилковим недооцінювати ґрунтовно відмінні стартові умови двох типів суспільств – наприклад, відсутність індустріалізації у більшості випадків третього світу *versus* тотальна індустріалізація радянського ґатунку. Для нашого аналізу важливішими є не відмінності у матеріальній інфраструктурі, а паралелі в інституційній будові та панівних культурних зразках відповідних суспільств. До цих паралелей в економіці «спізно індустріалізованих» та постленінських країн долучаються, на думку А. Амсден, певні спільні структурні риси, а саме: складності із доступом до зовнішніх ринків, проблеми із дизайном продукції та доволі відстала технологія. Жодну з цих проблем, за переконанням цієї авторитетної дослідниці розвою, неможливо розв'язати, покладаючись виключно на «невидиму» руку ринку та дотримуючись приписів неоліберальної ортодоксії. Позаяк мінімізація ролі держави в економіці є шиболетом неолібералізму, доцільно схарактеризувати цей світогляд детальніше.

За парадигматичним формулюванням А. Сміта, функції держави обмежуються лише кількома завданнями: обов'язком захищати суспільство від насильства та захвату іншими державами; обов'язком захищати настільки, наскільки це є можливим кожного члена суспільства від несправедливості та пригноблення з боку всіх інших членів суспільства шляхом встановлення справедливої системи правосуддя; обов'язком створювати й підтримувати ті громадські роботи та ті громадські інституції, створення та підтримка яких ніколи не зацікавить індивіда або невелику групу індивідів через неможливість отримання прибутку, який би відшкодував витрати цих індивідів від такої діяльності. Водночас Сміт вважав, що подібне інвестування у громадське благо приносить суспільству набагато більше, аніж просте повернення витрат [54].

Неолібералізм, який історично пов'язаний із критикою марксизму австрійською економічною школою, монетаризмом М. Фрідмана та Гайєковою консервативною візією соціальної еволюції як процесу, що самоорганізується, сьогодні фактично зняв гостроту протиріч між консерватизмом та соціал-демократією, перетворюючи ці рухи із самостійних світоглядів на дві схожі версії однієї ідеології. У пригоді стає слушне спостереження А. Ренд про вплив «метафізичних» рефлексій на формування політики, згідно з якими ідеалізм правих та матеріалізм лівих диктує, які саме сфери людської діяльності мають контролюватися: «кожен табір прагне контролювати сферу, яку він розглядає як метафізично важливу; кожен надає свободу лише тим видам діяльності, до яких він ставиться із презирством»[46]. За такого концептуального бачення, суть неолібералізму є у десоціалізації суспільного відтворення за рівночасного надання переваги ринковим імперативам над суспільними. Як вислід, формується більш атомізована та приватизована система, необхідним компонентом якої є перехід від держави загального добробуту (*welfare state*) до держави загальної праці (*workfare state*).

Скорочення бюджетних витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення легітимізується за допомогою нового визначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач та / або інвестор, що діє у рамках ринку. Ідеологія неолібералізму стала впливовою в політичних колах через посилення конкуренції на світовому рівні та загострення боротьби за інвестиції. Відповідно, мобільний транснаціональний капітал постійно чинить тиск на національні держави, маючи на меті дерегулювання їхніх економік, зниження податків та надання пільг корпоративним діячам [20]. Треба зауважити, що Б. Джессоп пропонує традиційно новаторський аналіз занепаду кейнсіанської національної держави загального добробуту та процесу її заміщення шумпетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці мається на увазі відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили й системній конкурентоспроможності [27].

У площині неоліберального мислення держава дискредитується та сприймається не як засіб вирішення проблеми, а як складова частина проблеми, а відтак, «утопічна віра у ринок залишається привабливою основою для оптимістичної політичної риторики. Неоліберальні політичні рецепти зберігають легітимність та харизму, незважаючи на очевидність проблем» [17].

Критика на адресу претензій неолібералізму на універсальність часто трансформується у науковців лівої орієнтації у монологічну інвективу. П. Еванс пропонує набагато виражену оцінку доробку прибічників неоліберальної візії, ніж деякі з його колег. На думку американського соціолога, після елегантної критики наївної віри у природно компетентну та просвітницьку державу теоретиками неоліберального підходу прихильникам концепції держави, що сприяє розвитку, стало легше обґрунтовувати необхідність прискіпливого аналізу конкретних кроків держав у реальному житті та їхніх чинників [17].

Власне, реалізація неоліберальної програми на практиці стала найсерйознішим аргументом проти цієї теорії, позаяк вона розглядала державу як сукупність атомізованих індивідів, які прагнуть здобути максимальної вигоди, а відтак, створюють сприятливі можливості для отримання ренти своїм прибічникам; тоді як дії, спрямовані на мінімізацію держави та перетворення її на нейтрального арбітра Смітового стибу, вимагають цілеспрямованих зусиль саме з боку державного апарату.

А. Гіршман, який був піонером студіювання розвитку суспільств, розташованих поза географічним ареалом Заходу, також пріоритезував здатність націй та їхніх громадян організовуватися з метою досягнення розвитку. Він справедливо відзначав, що за допомогою подібної зосередженості та беззастережної вмотивованості «ми фокусуємося на специфічних процесах розвитку в сучасних слаборозвинених країнах, а саме на факті, що вони є спізними. Ця умова робить їхній розвиток менш спонтанним та більш контрольованим процесом порівняно з тими країнами, де цей процес розпочався раніше» [24].

Втім, важливо, що обидві позиції ігнорують роль суспільства – соціальної спільноти – яке під впливом політичного суспільства здатне надати підтримку, а з нею й легітимність «командам змін» (Дж. Ватебурі), які радикально реформують апарат держави та її політики розвитку, часто послугуючись утопічною вірою у ринок як своїм дороговказом.

Не можна не погодитися із висновком відомого британського дослідника радянського «реального соціалізму» А. Нове, який стверджує, що постленінські країни успадкували від попереднього режиму викривлену структуру промисловості, яка, окрім того, є екологічно небезпечною та позбавленою засобів комунікації та інфраструктури. Адекватність неоліберальної моделі за рецептами рейганоміки та тетчеризму умовам постленінізму є більш, ніж сумнівною, позаяк навіть в умовах західних держав ядра капіталістичної світ-системи, висліди політики «нових правих» були далекими від економічного успіху: «Рейгану вдалося за вісім років перетворити Сполучені Штати з найбільшого у світі кредитора у найбільшого в світі боржника...» [41]. А проте важливою частиною виборчої програми Р. Рейгана була обіцянка збалансованого бюджету.

Відданість (дуже часто кон'юнктурна) постленінських еліт антиплановій ідеології спонукає їх запозичувати моделі розвитку з підручників з вільної ринкової економіки, але за умов, коли існує гостра нестача приватного капіталу, нехтуючи уроками Японії та Південної Кореї [41].

Для прибічників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є очевидним, що зростання вимагає «систематичного, дисциплінованого (курсів наш. – Автори.) втручання держави на всіх стадіях розвитку, щоб допомогти певним фірмам покращити донедавна доволі низьку якість їхньої продукції» [2].

Переважній більшості країн третього світу було необхідно розбудувати нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після вивільнення від колоніальної влади. Натомість, постленінські суспільства загалом і Україна зокрема потребують не стільки *розбудови* абсолютно нової держави, скільки *реструктуризації* розгалуженої системи залишених у спадок попереднім режимом інституцій, які мають адаптуватися відповідно з вимогами нових імперативів – політичної демократії, ринку та безпосередньої взаємодії із капіталістичною світ-економікою (глобалізацією, якщо скористатися популярним у наш час термінологічним жаргоном).

Постленінські політичні утворення – як свого часу постколоніальні режими третього світу – повинні забезпечити політичну стабільність (за Г. Ротом, вона, *політична* стабільність, є першочерговим завданням, позаяк за її відсутності досягнення у всіх інших сферах, таких як соціальний та економічний розвиток, є хисткими), аби закоренити нові зразки влади та нові політичні механізми розв'язання конфліктів поміж різними сегментами суспільства [47].

Щільно пов'язаним із цим є завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям приналежності до одного цілого. Врешті, від правлячих кіл нових держав в обох випадках очікується розробка та втілення програми економічного розвитку, обіцянка якого, разом із іншим принциповим фактором прагнення незалежності – боротьбою за визнання (як окреслив цей феномен А. Гонет), була одним із мотиваторів масової (у випадках певних країн) мобілізації та колективної дії задля досягнення незалежності. Потрібно зауважити, А. Гонет зазначав, що поняття боротьби за визнання долає обмеженість суто утилітаристської парадигми в поясненні суспільних феноменів та інтерпретується як «життєва людська потреба», реалізація якої є ключовою для обґрунтування й прийняття іншими цінності спільнот та індивідів, культура та спосіб життя яких, є відмінними, але водночас не є панівними / гегемоністичними у політико-економічному та ідеологічному сенсі, а отже – дискримінуються

Варто відзначити, що успадкування державного апарату постленінськими політичними утвореннями є водночас і перевагою, і ганджем порівняно з постколоніальними суспільствами третього світу. Це є перевагою, позаяк останні повинні створювати політичний порядок, фактично не маючи майже ніяких професійних кадрових та інституційних ресурсів. Це є недоліком через специфічну структуру пізнього ленінського режиму, який втратив автономію від суспільства та єдину домінуючу логіку, що скеровувала його дії в усіх підсистемах соціуму за шляхом делегування через узурпування, та перетворився на патерналістський устрій неотрадиціоналістського стибу.

Такий устрій, поза сумнівом, не передбачав самостійного представництва та озвучення інтересів соціальними групами. Саме цей вимір ленінізму робить правомірним незадіяння концепції авторитарної соціалістичної держави загального добробуту, яка начебто ґрунтувалася на квазісуспільному

договорі. Ленінські режими на будь-якій стадії свого розвитку / занепаду принципово відмовлялися санкціонувати організаційне оформлення груп захисту інтересів. Рівночасно ленінці проголошували, що інтереси суспільства враховуються агентами режиму, які, хоч і не виступали *від імені* суспільних груп (як це мало б місце за умов корпоративної системи), проте мали змогу говорити *про* певні сегменти соціального простору, легітимізуючи у такий спосіб існування специфічних «доменів» соціальної та політичної систем. Як вислід, партія, що розглядалася в термінах військової організації станом нового типу (приміром, як релігійний лицарський орден) та мала відгороджуватися від суспільства, стає інституцією, засадничою метою якої є інкорпорація (але не репрезентація, як це трапилося з авторитарними однопартійними режимами Іспанії за часів Ф. Франко та Мексики під владою інституційної революційної партії). Ці зміни зумовили розклад унітарної домінантної логіки, яка мала бути універсальною для всіх соціальних сфер, та сприяли виникненню автономних логік окремих полів суспільства. Режим пізнього ленінізму, за влучним висловом Л. Бруста і Д. Старка, перетворюється на Гулівера, якого зв'язали ліліпути – держава, попри свою колосальну владу примусу, втрачає інфраструктурну владу, розпорошуючи свої зусилля на реалізацію численних партикулярних інтересів. Партія-держава епохи традиціоналістської дегенерації не є «закоріненою (embedded) у своєму соціальному середовищі, вона розчиняється в ньому» [55].

Беручи до уваги такий спадок, нагально-актуальним завданням правлячих «еліт» постленінських суспільств стає конструювання держави, що сприяє розвитку. Водночас на постленінські суспільства покладається – у відповідності до вимог неоліберального консенсусу – усунення держави із суспільно-економічного життя, навіть попри те, що лише держава спроможна створити інституційну систему координат, у межах якої може функціонувати ринок, здійснюватися накопичення капіталу та розбудовуватися мережа соціального захисту. Домінування державної власності за умов ленінізму унеможлиблює виникнення ринку як еволюційної універсалії у процесі постання диференціації. Ринкові реформи можуть лише проектуватися: «Такий спроектований капіталізм (або капіталізм без капіталістів як активних захисників своїх класових інтересів), твердить німецький соціолог К. Оффе, цілком залежить від рішень, які є видимими, а відтак, вимагають обґрунтування. Розвиток цього капіталізму не може спиратися на стихійну емерджентну еволюцію, яка переважала в історії західних капіталізмів-першопроходців. Новий клас підприємців (а, відповідно, і новий клас найманої робочої сили, на яку перетворюються вчорашні «робітники-громадяни») витворюється згідно з проектом, що розроблявся політичними елітами» [42].

Успішне формулювання та втілення політики розбудови держави, що сприяє розвитку, є можливим лише за умови дослідження аналогічних процесів в інших суспільствах, врахування неповторності кожного «історичного індивідуума» та детального аналізу розмаїтих моделей і стратегій досягнення модерного суспільного порядку та стабільного розвитку. За такого підходу зверхній свідомий та підсвідомий апіорізм, закорінений у євроцентричній інтелектуальній традиції, втрачає свою легітимність. Розвиток за умов відсталості робить імперативом пошук не стільки відповідників, скільки заміників інституційного профілю піонерів. Відомо, що категорію замітника (substitute) розробив А. Гершенкрон з метою обґрунтування критики Марксової формули, яку німецький мислитель висунув у «Капіталі»: індустріально розвиненіша країна пропонує менш розвинену картину її прийдешнього. Через свою відсталість розвиток країн, що модернізуються, фундаментально відрізняється від модерних суспільств, і, радше за все, ці відмінності великою мірою «є наслідком застосування інституційних інструментів, які не мають аналогу в розвинених індустріальних суспільствах» [19]. С. Кузнец так само вказує на ускладненість виникнення системи координат сучасного економічного зростання, оскільки пошук заміника елементів притаманних лідерам, тобто європейській цивілізації, є нелегким [36].

На витоки концепції держави, що сприяє розвитку, натрапляємо вже у Гоббса, який вважав, що фізично здорових людей треба «примушувати працювати; щоб вони не могли відмовлятися через брак роботи, необхідно заохочувати всілякі промисли, такі як судноплавство, землеробство, рибальство та всі галузі промисловості, які потребують робочих рук» [59].

У XVIII столітті втручання держави до економічного розвитку обґрунтовував А. Гамільтон, наполягаючи на тому, що «капітал є самовільний та несміливий тоді, коли йдеться про започаткування чогось нового. Державі варто підвищувати рівень упевненості капіталістів, які завжди є обережними та далекосяжними, допомагаючи їм долати перепони, що трапляються на шляху кожного експерименту» [58]. У XIX столітті ідеї, суголосні з принципами парадигми держави, що сприяє розвитку, формували Ф. Ліст та Г. Кері. Б. Каммінгс вважає, що Японія завдячує своїм піднесенням не А. Сміту, а теоріям саме цих мислителів [16].

Втім, практичні дії, що асоціюються з політикою держави, що сприяє розвитку, поширюються ще задовго до того, як вони стали предметом теоретичної рефлексії. Наприклад, за свідченням Аррігі, який висуває власну версію світ-системного аналізу, витриману у Веберовому ключі, правлячі кола Англії XVI століття не були пасивними отримувачами дарів історії: «...Ретроспективний погляд

на дії Єлизавети I дають підстави твердити, що інвестування нею здобичі, отриманої у війні з Іспанією, в стабілізацію фунту стерлінгу та створення акціонерних компаній задля розвитку зовнішньої комерційної та територіальної експансії стало найкращою інвестицією, яку вона могла б зробити» [4]. Подальша колонізація Індії, хоч і не стала вирішальним фактором індустріальної революції, допомогла Британії викупити свій національний борг у голландців.

Попри те, що роль держави в ініціації розвитку була предметом рефлексій мислителів з репутацією класиків від А. Сен-Сімона та Ф. Ліста до А. Гершенкрона та Дж. Нетла, на початку другої половини XX століття концепція держави поступилася своїм місцем у дискурсі соціологів альтернативної візії. Послідовник Парсонса й творець неофункціоналізму Дж. Александер слушно зауважив, що соціологічні традиції (парадигми, школи або дослідницькі програми; вибір термінології залежить від філософсько-методологічної орієнтації дослідника) засновуються науковцями-харизматиками [1].

Рутинізація Парсонсової теорії дії та соціальних систем перетворила концептуальний інструментарій, який розроблявся на основі методологічних засад аналітичного реалізму («конкретне застосування теорії дії варто відрізнити від її аналітичного значення» [42], – таким був лапідарний вердикт Парсонса ще у «Структурі соціальної дії»), на універсальну систему координат, яка механістично застосовувалася прихильниками цього напрямку для інтерпретації процесів соціальних змін у конкретних суспільствах. Аналогічну рутинізацію та вульгаризацію свого часу пережило вчення Маркса, вся багатоманітність якого послідовники на кшталт Поля Лафарга зводили до принципу економічного детермінізму, легітимізуючи у такий спосіб Парсонсову інтерпретацію марксизму як переформулювання утилітаризму класичної політекономії з позиції радикальної політики. Отже цілком адекватною є критика Р. Дарендорфа на адресу ультраортодоксальних парсонсіанців, які зосереджувалися на безконфліктних, безпроблемних аспектах соціального розвитку.

Парсонсові епігони дуже часто схилилися до абсолютизації твердження фундатора теорії соціальної дії та соціальних систем, що «проблема пояснення походження зразка культурної та соціальної організації засадничо відрізняється від проблеми пояснення його поширення за допомогою вже існуючих прикладів. *Те, що модерне індустріальне суспільство стало первинною моделлю для світу в цілому, навряд чи може піддаватися сумніву*» [43]. Остання теза, своєю чергою, спиралася на Парсонсову інтерпретацію веберівських ідей про унікальний характер модерного соціального порядку Заходу: «Вебер витлумачував розвиток сучасного західного світу, зокрема тієї його частини, що перебувала під впливом аскетичного протестантизму, як *авангард* [25] найважливішої еволюційної тенденції. <...> Вирішальне значення в нестабільному сучасному світі економічного розвитку на рівні промисловості та модернішої політичної організації не може розумітися окремо від цього ширшого еволюційного контексту» [42]. Із такої теоретичної системи координат цілком логічно випливав висновок, якого дійшли А. Інкелес та Д. Сміт у своєму дослідженні переходу від традиції соціальної організації до модерного суспільства. Для обох соціологів цей процес був одним із вимірів лінійного, універсального процесу раціоналізації культури, який, своєю чергою, визначається раціоналізацією матеріального життя, тобто технологічними змінами, спричиненими індустріалізацією [26]. Щобільше, акцентація на функціоналістському підході до суспільства, тобто концептуалізація його як соціальної системи, що диференціюється на чотири підсистеми, кожна зі своєю функцією (економіка у цій схемі виконує функцію адаптації, політика – ціледосягнення, соцієтальна спільнота – інтеграції, соціокультурна – латентної підтримки зразка) розчинила державу як одиницю аналізу в політичній системі та колективній поведінці. Держава не потрактовувалася як автономний діяч, здатний пришвидшити або загальмувати соціальний розвиток та суттєво вплинути на констеляцію сил у суспільстві. Дослідники, за словами американського вченого С. Краснера, «писали про уряд, політичний розвиток, групи захисту інтересів, голосування, законодавчу поведінку, лідерство та бюрократичну політику, тобто майже про що завгодно, за винятком «держави» [31].

Вже наприкінці 1960-х років Дж. Неттл звернув увагу на неспівмірність масштабу функцій держави та мінімальним обсягом уваги до неї з боку академічної спільноти [39]. Окрім теоретичних передумов такого стану речей – панування системного мислення у суспільних науках, яке, розглядаючи сферу політичного, зводило його до притаманній кожній підсистемі функції концентрації та збільшення влади – нехтування державою як концептуальною змінною мало своїм опертям концептуалізовану А. де Токвілем відносну «бездержавність» американської політичної традиції. Одним із найяскравіших виявів Токвілево-Парсонсового стилю мислення у соціології стала розвідка С. Ліпсета «Перша нова нація» [38]. Водночас було б помилковим розглядати французького мислителя виключно як фундатора інтелектуальної традиції, що пріоритезує громадянське суспільство. Токвілевий далекосяжний умовивід зі «Старого порядку та революції» про те, що Французька революція зміцнила державу (положення, узагальнене Марксом у «18 брюмері Луї Бонапарта»), також паралельно закладає підвалини аналізу в термінах центральності держави. Вельми симптоматично, що один із провідних дослідників соціальних змін з позиції системного підходу Ч. Джонсон, який у своїй монографії «Революційні зміни» підміняв державу соціальною системою, у 1980-ті роки став автором трактату

про роль міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості Японії у народженні японського дива, витриманого у дусі «державоцентристського» підходу, й запропонував поняття «держава, що сприяє розвитку» [28].

Теоретизування представників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, переслідуючись відбувається у рамках Веберової системи координат. Але це своєрідний Вебер, Вебер чимось подібний до Маркса структураліста: у теоретизуванні «державоцентристів» німецький мислитель постає як аналітик динаміки об'єктивних економічних та політичних структур, натомість, ідеативний вимір його дискурсу переважно ігнорується (не дивно, що серед поборників цієї школи популярним є роботи історика О. Гінце, які розглядали міждержавні конфлікти як рушійну силу розвитку інституцій модерної європейської держави). Попри свою пильну увагу до Східної Азії, яка впродовж останнього століття була основним «постачальником» держав, що сприяють розвитку, прихильники однойменної дослідницької програми навіть побіжно не згадують про цивілізаційну специфіку цього регіону. Природно, що інтелектуальний рух на захист центральності держави, з одного боку, протиставляє свою емпіричну, порівняльно-соціологічну орієнтацію «великій теорії» Парсонсового ґатунку, з іншого – пориває із соціологічним нормативізмом на користь послідовно структурного ухилу. Найпослідовніше ці теоретико-методологічні принципи знайшли свій відбиток у програмовій праці Т. Скочпол «Держави і соціальні революції», у якій американська дослідниця спонукує пояснювати суспільні трансформації, одним із різновидів яких є соціальні революції, проблематизуючи виникнення (але не творення ідеологічним авангардом) революційної ситуації всередині режиму. Наступним кроком має стати ідентифікація об'єктивно детермінованих та комплексних переплетінь різноманітних дій груп, що є відмінно розташованими. Саме ці переплетіння та обопільні дії визначають форму революційного процесу та дозволяють новому режиму набирати силу. Таку комплексну взаємодію факторів можна досягнути виключно шляхом виняткової зосередженості на інституційно детермінованих ситуаціях та відносинах груп всередині суспільства за рівночасного аналізу взаємодії поміж суспільствами у рамках міжнародних структур, що постійно розвиваються у всесвітньо-історичному контексті.

«Прийнявши такий безособовий та несуб'єктивний погляд, який наголошує на типових відносинах між групами та суспільствами, – робить умовивід Скочпол, – ми пристаємо на позицію, яку можна узагальнено називати структурним поглядом на соціокультурну реальність» [52]. Скочполів підхід, хоч і був своєрідним «запереченням заперечення» важливості ролі держави структурно-функціоналістськими та плюралістичними теоріями, водночас був неспроможний взяти до уваги вплив динаміки ідей на структурні зміни. Власне цей гандж – а радше засліпленість, яка є логічним вислідом такої теоретичної орієнтації – переслідує усіх прихильників розташування держави у центрі соціологічного аналізу. Як засвідчила полеміка поміж Т. Скочпол та В. Сьюелом, виключно структурний аналіз залишає «за дужками» дуальну природу структури, а відтак, нездатний досягнути роль ідеологій у конституюванні та інституціоналізації соціального порядку. З плином часу Скочпол пом'якшує свої формулювання щодо первинної ролі структур у детермінації соціально-політичних змін, але запровадження нею ідеологічних факторів до свого аналізу має ситуативний характер та не проходить на рівні синтезу [51]. Обговорюючи чинники іранської революції, яка потопила режим шаха Реза Пехлеві, Скочпол оперує таким фактором, як моральна упевненість, та формулює несподіваний і необґрунтований висновок про логічну суголосність пояснення успішної революційної розбудови держави, посиляючись на роль духовних лідерів, з одного боку, та її «державоцентристською» системою координат – з іншого.

Відтак, у межах дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, завжди залишається відкритим питання про критерії відокремлення необхідних та достатніх передумов радикальних суспільних змін.

Не можна оминати увагою існування зв'язку між теоріями держави, з одного боку, та політичними традиціями територій, які вони концептуалізують – з іншого. Адже американська держава інтерпретувалася переважно за допомогою концепції плюралізму, латиноамериканська – теорій залежності, а для країн Східної Азії було розпропаговано категорію держави, що сприяє розвитку. Попри всю свою умовність, така типологія фіксує ключові відмінності як у структурі, так і культурі бюрократичних машин вказаних регіонів. Хоч у випадку Латинської Америки держава, яку можна було б схарактеризувати як ініціатора розвитку, й існувала, її інституційний профіль суттєво відрізнявся від східноазійської [10].

Латиноамериканські держави були так само авторитарними та активно заохочували практики політичного капіталізму як і їхні східноазійські «колеги». Але загалом латиноамериканські держави виявилися нездатними втілити у життя доктрини розвитку, які вони реально сповідували або риторично провіщали, що вони їх сповідають. Перепони на шляху реалізації таких програм поставали через патримоніальну природу бюрократії, яка була вкрай нестабільною через свої щільні зв'язки з політикою. Відповідно, призначення на ту або іншу посаду в державному апараті визначалося не стільки меритократичними міркуваннями, скільки політичною кон'юктурою, що значно звужувало

основу довготривалої влади бюрократії, унеможливлючи проведення стабільної політики. Натомість, в Японії ми маємо класичний приклад правління меритократичної бюрократії, що, власне, і не може дивувати, враховуючи культурну «традицію», яка опиралася на типову змінну партикуляризму за рівночасного акцентування на принципі досягнення. За свідченням Ч. Джонсона, у країні вранішнього сонця бюрократія «рекрутується з найкращих випускників правничих факультетів провідних університетів країни, а призначення здійснюються на основі обов'язкових, з точки зору закону, національних іспитів – прем'єр міністр може особисто призначити тільки приблизно двадцять міністрів та керівників агентств – і на цих призначеннях не позначаються результати виборів. Бюрократія розробляє фактично всі проекти законів, постанов, розпоряджень, правил та ліцензій, які керують життям суспільства» [27].

Безперечно, така система має свої вади – її стабільність та захищеність від тиску політичного й громадянського суспільств унеможлиблює зміну засад її функціонування, про що засвідчила тривала криза японської моделі. За відсутності глибокої інтерналізації конфуціанських цінностей, які наголошують на первинності громадського блага, відсутність механізмів стримувань та балансів стосовно бюрократії зумовлює втрату нею спромоги приймати раціональні рішення, з одного боку, та підважує практики політичного бізнесу [7] – з іншого. Р. Белла у своєму класичному трактаті про релігію Японії доби Токугава вбачає ключ до розуміння відносно успішної відповіді японського суспільства на виклики модерну у впливі традиційних цінностей, які були найбільш наближеними до західних серед не західних суспільств. Без сумніву, студії Белли 1950–1960-х витримані в оптимістично-євроцентристському дусі та ігнорують інший, темніший бік спадку сьогунату, який спричинився до авторитарно-мілітаристської спроби «подолання модерну» японськими правлячими верствами та інтелектуалами. Успішна держава, що сприяє розвитку, повинна знати міру власного втручання та воліти зупинити його у разі потреби. Вельми повчальним є зіставлення досвіду індійської та південнокорейської політики розбудови держави, що сприяє розвитку. Поразка Індії та успіх Південної Кореї стали вислідом відмінностей у способі розподілу влади поміж урядовими агенціями. Стосовно Кореї, рада з економічного планування (основний орган прийняття рішень у сфері економічної політики) мала достатньо повноважень, щоб оминати, ба більше – навіть долати опір з боку бюрократії, змушуючи окремі міністерства пристосовуватися до вимог економічного планування, натомість, плановій комісії Індії самій довелося пристосовуватися до влади та прерогатив міністерств [12]. Це пояснення, поза сумнівом, не може інтерпретуватися як негативний вплив демократії на розвиток, який нібито унеможлиблює впровадження цілеспрямованої та послідовної політики через плюралістичний характер індійського політичного суспільства. Індія пережила період надзвичайного стану, який, втім, не сприяв раціоналізації структури прийняття бюрократичних рішень, натомість, східноазійські держави дотримувалися складної діалектики залежності та автономії *vis-à-vis* суспільство.

Обговорюючи інституції держави, що сприяє розвитку, вкрай недоцільно нехтувати тим фактом, що численні лідери країн третього світу надихалися радянською стратегією розвитку (достатньо лише згадати індійську комісію з планування та південнокорейські п'ятирічні плани), ґрунтовними рисами якої були: центральне всеохоплююче планування, державна власність на засоби виробництва, масовані державні інвестиції на підтримку індустріалізації та пріоритетний розвиток важкої промисловості. Досвід спізнитого розвитку яскраво засвідчив, що ефективні результати приносило сполучення державного втручання з використанням ринкових механізмів. Ще одним потужним імпульсом діям держави, що сприяє розвитку, став досвід піднесення Східної Азії. До японського «вундеркінда» у 1960–1980-ті роки прилучилися так звані «азійські тигри» або «банда чотирьох» – Гонконг, Сінгапур, Південна Корея й Тайвань. Успіх цих країн, які на початковій стадії розвитку можна було зарахувати до напівпериферії (Японія) та периферії («тигри»), піддав сумніву жорстко-детерміновану бінарну диференціацію світу, що висувалася теоретиками залежності та розвитку недорозвитку, а також став викликом світ-системному аналізу з його наполяганням на тому, що розвиток є лише грою з нульовою сумою. Вельми промовистим є такий показник, як відношення валового національного продукту на душу населення цих країн до середнього світового валового національного продукту на душу населення. У 1960 році цей показник для Японії становив 281,9%, Гонконгу – 103,8%, Сінгапуру – 105,9%, Південної Кореї – 45,4%, а Тайваню – лише 20,9%. Як бачимо, за винятком Японії, стартові показники цих країн були або на рівні середньосвітових, або навіть набагато нижче. Натомість, протягом 40 років (тобто у 1999 році) східноазійські держави досягли вражаючого прогресу: японський ВВП на душу населення дорівнював 703,8% від загальносвітового, Гонконгу – 372,9%, Сінгапуру – 461,7%, Південної Кореї – 196,7%, а Тайваню – 211,3% [5].

Далеко не усі країни, що стали на шлях розвитку із запізненням – переважно через індустріалізацію – були пасивними одержувачами «дарів» від розвинених країн, які передавали їм застарілі технології, що загалом вимагають екстенсивних витрат праці. Деякі з цих «спізнитих» держав виявилися надзвичайно проактивними з огляду на свою здатність до інституційних та політичних інновацій. За допомогою державних субсидій індустріалізовані країни Півдня трансформували приватний сектор своїх економік, наближаючи його до високотехнологічних зразків Півночі.

Втім, історико-соціологічне вивчення генезису західноєвропейського капіталізму засвідчує важливу роль, яку держава займала у становленні модерного економічного і соціального порядку, розвіюючи міф про західноєвропейську індустріальну революцію як процес, що ініціювався виключно приватними інтересами [44. 6]. Покладання винятково на сили ринку, який саморегулюється, не спрацьовує, і втручання держави є необхідним для стимулювання та дисциплінування підприємницької поведінки капіталістичного класу. Роль держави є засадничою як за умов, що відповідають ідеально-типовій моделі ринку, коригуючи притаманну йому атомізовану раціональність, так і в ситуації, в якій структури ринку відхиляються від ідеальних стандартів, а саме така ситуація поширена у країнах периферії та напівпериферії. За проникливим спостереженням Еванса і Рюшемейера, у країнах третього світу, до яких сьогодні прилучаються суспільства колишнього другого світу, «існує висока вірогідність, що панівний клас охоплює тісно пов'язаних між собою власників олігополій, щоби́льше, інтереси деяких з них є не локальними, а транснаціональними. До панівного класу також долучається не менш тісно пов'язана між собою аграрна еліта, чий інтереси є одночасно патримоніальними та зорієнтованими на прибуток»[47].

Водночас представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, всіляко уникають апріорної ідентифікації держави з легально-раціональним типом панування, а відтак, відмовляються від формулювання універсальних рецептів для розв'язання проблем у кожній окремій історичній ситуації. Вочевидь правий Д. Сейер, який нагадує, що такі країни як «Тайвань та Корея навряд чи можуть розглядатися як зразки раціонально-легальної адміністрації або буржуазної демократії, а найбільш вражаючого успіху капіталізму в ХХ столітті досягла острівна держава, якій властива тривала політична стабільність і патерналістський соціальний етос, та в якій компанія Міцубісі була заснована за допомогою держави» [50]. Держава, що сприяє розвитку, активно вдавалася до примусу: дослідниця корейського досвіду М. Ву-Каммінгс погоджується з Мао Цзедунем, що влада виростає з дула гвинтівки; рівночасно вона звертає увагу, що конфігурація політичної й економічної влади в східноазійському регіоні суттєво відрізнялася від ідеально-типової візії капіталізму та соціалізму: «Достоту, так само, як Кім Ір Сен, під впливом конфуціанства розбудував спадкову родину-державу у Північній Кореї та назвав це комунізмом, корейські чеболи розбудували великі, керовані родинами, спадкові корпорації у Південній Кореї та назвали це капіталізмом»[57]. Треба зазначити, що вплив конфуціанства є певною мірою «double-edged sword», а відтак, не піддається універсалізації. По-перше, конфуціанство пройшло кілька стадій у своєму розвитку: класичне конфуціанство (з моменту свого виникнення до III століття), неоконфуціанство (X-XIX століття), нове конфуціанство, яке є феноменом ХХ століття. По-друге, властива для конфуціанства акцентація на взаєминах персональної залежності шляхом безособового «легалізму» значно прискорювало поширення капіталізму за умов сприятливої кон'юнктури; водночас відсутність або недорозвиненість інституціоналізації правових засад економіки ускладнюють розв'язання проблемних ситуацій у кризову добу.

Попри те, що, за К. Шмідтом, війна власне не є завданням або метою політики, вона, тим не менш, «як постійно присутня можливість, є головним припущенням, що визначає у специфічний спосіб людські дії, а отже творить політичну поведінку. <...> Політичне само по собі не знаходиться на полі битви, яке має власні технічні, психологічні та військові закони, воно знаходиться у способі поведінки, який визначається цією можливістю через чітку оцінку конкретної ситуації та здатності правильно відокремити реальних друзів від реальних ворогів» [63]. Пояснення постання східноазійських держав, що сприяють розвитку, неможливе без включення до аналізу масової мобілізації, спричиненої націоналізмом та війнами. Показово, що як Тайвань, так і Південна Корея виникли за умов громадянських воєн, які і досі не скінчилися, а соціальні, політичні та економічні інституції цих суспільств розвивалися вже у ситуації холодної війни, коли дії національних держав визначалися імперативами виживання та геополітичними калькуляціями надпотуг. Окрім того, абсолютизація трансформативного потенціалу держави безвідносно до світ-системного контексту є недоречною. Приміром, цілі доктрини Трумена були набагато масштабніші за план Маршала, а відтак, навряд чи могли розраховувати на ухвалу у фіскально-консервативному американському конгресі. Легітимація масового переозброєння Заходу, яка б забезпечила світ-економіку необхідною ліквідністю, стала можливою лише через війну в Кореї. Ба більше – війна у Кореї виконала функцію плану Маршала для Японії, позаяк військові замовлення пожвавили економіку цієї країни [4].

Не заперечуючи очевидного факту, що будь-яка держава є інструментом класового панування, прибічники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, звертають свій погляд до іншого виміру функціонування цієї інституції – її ролі корпоративного діяча. За влучною формулою Кардозо, ми не можемо розглядати державу «виключно як прояв класових інтересів, не усвідомлюючи, що такий прояв вимагає організації. Позаяк така організація не може бути нічим іншим як соціальною мережею індивідів, то вона існує сама по собі й має власні інтереси»[10]. Держава цілком здатна здобувати підтримку своїм цілям та програмам та протистояти інтересам домінантних класів.

Водночас будь-яка держава – навіть тоталітарні партії-держави не є винятком – не може осягатися як моноліт. Отже завжди є загроза перетворення її на арену соціальних конфліктів між панівними та підкореними класами, які воліють перетворити державу на засіб досягнення своїх партікуляристських інтересів. «Такі зусилля, – зауважують Еванс і Рюшемейер, – у разі доведення до екстремуму можуть спричинити фрагментацію та параліч держави (класичним прикладом цих тенденцій є веймарівська Німеччина. – П.К.) як корпоративного діяча...» [47]. Одним із ключових вимірів держави, спроможної стимулювати розвиток, є її здатність формулювати та захищати універсальні інтереси суспільства, виходячи у такий спосіб поза одномірне марксистське бачення сучасної держави, яке у парадигматичному формулюванні В.І. Леніна постулювало, що «будь-яка бюрократія і за своїм історичним походженням, і за своїм призначенням являє собою чисто і виключно буржуазну установу...» [63]. У своєму реальному функціонуванні держава реалізує цілий спектр протилежних за змістом цілей, будучи водночас інструментом панування, захисником універсальних інтересів (громадянського) суспільства, проте зберігаючи свою корпоративну ідентичність, яка є основою автономії держави *vis-à-vis* суспільства. Конкретно-історична комбінація перерахованих попередньо характеристик держави не може визначатися а *priori* в рамках есенціалістської соціальної теорії і має контингентний характер, найбільш евристичною стратегією концептуалізації якої є веберівське поняття вибіркової спорідненості [60].

Варто також зважити на те, що державний інтервенціоналізм не є панацеєю та повним заміником Смітового «нічного вартового». Наслідки втручання держави до сфери суспільного та економічного розвитку є завжди двозначними. Держави, що переймаються розвитком, часто маніпулюють фінансовою структурою, щоб підтримати пріоритетні сектори економіки. Соціалізація ризиків досягається у таких випадках або інфляційним фінансуванням так званих «поганих» позик, через що фірми-боржники уникають банкрутства, або збільшенням державної долі акцій банків для повного списання боргів. Обидві стратегії є формами оподаткування населення: перше – опосередкованого, друге – безпосереднього [57].

За відсутності інституцій, які знижують вартість економічних операцій, гарантують права власності та забезпечують широкий доступ до інформації у економіці, у поєднанні з «недорозвитком» бюрократичної традиції та корумпованістю політичного класу знецінюється роль такої переваги, як дешевизна робочої сили або навіть інвестиції до «людського капіталу». Прикладом подібної тенденції є Південна Італія, де збільшення обсягів фінансування освіти не має позитивного впливу на економічний розвиток, а відставання цього регіону від решти членів Європейського Союзу лише поглиблювалося [13]. Тому одним із найважливіших чинників успішної реалізації проекту розвитку є створення бюрократичного апарату [34].

Завдання розбудови бюрократичного апарату не вичерпується витворенням відповідної матеріальної інфраструктури: як і у будь-якому процесі, для зведення нових інституцій є необхідне подолання мікрораціональностей (вираз Г. Одонела) та заміщення їх цінностями, які можуть бути засадами спільної раціональності менеджерів держави. Інакше кажучи, конструювання професійного етосу державної служби необхідне [35], але довершеність цього процесу може тривати десятиріччями – розкіш, яку більшість держав як третього, так і другого світів не можуть собі дозволити. Відтак, справедливим залишається висновок Еванса і Рюшемейера, що «існування адекватної бюрократичної машини є залежним від більш тонких, тривалих процесів розбудови інституцій, що значно зменшує вірогідність присутності бюрократії саме у той момент, коли вона потрібна державі найбільше» [47].

Однією з ключових характеристик держави, яка налаштована на стимулювання розвитку, є її відносна автономія, тобто спромога формулювати та втілювати політику, яка конфліктує з інтересами впливових соціальних груп. Водночас зміцнення держави як корпоративного діяча може загрожувати її автономії, натомість, її ефективно втручання до економічної сфери часто робить з держави арену соціальних конфліктів. Держава справляє неабиякий вплив на процеси розвитку, використовуючи стратегічно важливі підприємства, що знаходяться у державній власності. Така політика є класичною і виправдовує себе за умов, коли є потреба подолати перепони приватним інвестиціям, які створюються зовнішніми факторами. Втручання держави до певної галузі економіки виконує функцію запрошення приватним діячам; воно також допомагає визначати пріоритетні напрями економічної трансформації. За обставин ринку, що контролюється олігополіями, саме державні підприємства сприяють відновленню конкуренції. Зазвичай, державні підприємства оперують у тих секторах економіки, яким потрібні великі капіталовкладення та висока технологічна дисципліна (таких, приміром, як енергетика, переробка нафтопродуктів, видобувні галузі). Водночас неуспіх активного втручання держави до сільського господарства виявляє межі її дій – сільське господарство є розпорошеним порівняно з промисловістю, і безпосередній контроль за ним є проблематичним навіть для ленінських режимів (зауважимо, що реформи у Китаї почалися із пом'якшення контролю за аграрним сектором) та загалом недосяжним для капіталістичних країн периферії / напівпериферії. Держава, натомість,

може займати активну роль у маркетингу сільськогосподарської продукції, зокрема на міжнародному рівні, та впливати на структуру земельної власності, провівши земельну реформу.

З-поміж пострадянських дослідників є широко розповсюдженою думка про беззаперечну перевагу приватної власності з огляду ефективності функціонування економіки над державною власністю.

Так, Є. Головаха, коментуючи українську приватизацію доби незалежності, порівнює її із розкраданням колгоспної «соціалістичної» власності, метафорично зауважуючи, що «от таку купу «моркви» ми мали у славнозвісний рік здобуття незалежності, і, гадаю, якби цю купу не порозносили «зłodії-прихвизатори», вона б спочатку довго загнивала, а потім по ній проїхав би який-небудь «політичний трактор»[60]. Т. Біерстекер, своєю чергою, вважав, що, обраховуючи ефективність підприємств державної власності, ми маємо зважати на фактори, які виходять за межі економічної ефективності, а саме: соціальний добробут та політична стабільність. Окрім того, ефективність приватних компаній часто завдячує державній підтримці. Натомість, послідовники дослідницької програми держави, яка сприяє розвитку, піддають сумніву акцент на приватній власності як найважливішому елементі ринкової економіки, позаяк конкуренція та регулювання є важливішими чинниками, що визначають економічні показники, ніж тип власності. Ба більше, сфокусованість на питанні власності, яка відволікає від фундаментальніших проблем (приміром лібералізації економіки) є шкідливим.

Успіх втручання держави до соціально-економічного життя є можливий за умови збереження її автономії за одночасної капіталістичної орієнтації; зведення держави до інструменту досягнення персональних цілей її менеджерів зумовлює формування клептократичної держави, що гальмує розвиток, породжуючи не стільки «колективне благо», скільки «колективне лихо». Відтак, зменшення ступеню автономії клептократичної держави позитивно впливає на соціально-економічний розвиток. Попри всю можливу автономію, держава, що сприяє розвитку, не ігнорує інтереси панівних класів. Автономія держави зростає за умови, що панівні класи знаходяться у стані конфлікту поміж собою (таким прикладом може бути зіткнення традиційних латиноамериканських еліт, чий вплив був обумовлений земельною власністю, із промисловцями), або у разі потреби втручання держави з боку панівних класів для подолання опору, який чинять експлуатовані класи. Так, перуанські військові, придушивши селянські заворушення, взяли державний апарат під свій контроль та використали його проти землевласницької еліти.

Автономія держави справджується не лише у виборі певних стратегій накопичення капіталу, але й у державній політиці з розподілу та перерозподілу економічних ресурсів. Тайвань слугує зразком покращання розподілу доходів, яке було вислідом не лише земельної реформи 1950-х років, але й стимулюванням тих галузей промисловості, які посилюють експортний потенціал економіки. Результатом такої політики стало примноження реальних заробітків населення за рівночасного зменшення нерівності.

Для держави, що стимулює розвиток, є доконечно важливий відхід від економічної ортодоксії неоліберального ґатунку, яка вимагає встановлення «правильних цін» через виключно ринкові механізми. Натомість, держава має сфокусуватися на творенні «правильних інституцій», навіть дозволяючи тимчасове викривлення цінової структури ринку.

Оригінальним внеском до соціології розвитку та модернізації з боку дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є переосмислення нею наслідків взаємодії між національною державою та транснаціональними корпораціями (ТНК). Дискурс неоліберальної глобалізації вимагає від національних держав створення найсприятливішого клімату для ТНК, погрожуючи, у протилежному випадку, «втечею» капіталу. Теоретики лівого спрямування з підозрою ставляться до діяльності ТНК, розуміючи їхню повсюдність як шкідливу для економік країн-реципієнтів. Адепти дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, вдаються до більш аналітично-індуктивної методології оцінки взаємодії між ТНК та національними урядами. Поза сумнівом, ТНК є не лише глобальними економічними гравцями, але й «національними корпоративними громадянами», які включені до політико-економічного життя країни свого розташування, а відтак, чинять тиск на національну державу так само, як і будь-який інший лобіст. Від локальних груп захисту інтересів ТНК відрізняються обсягом своїх ресурсів, отже їхня присутність суттєво змінює політичний баланс сил у суспільстві. Однак апіорної відповіді на питання про вплив ТНК на національні економіки не може бути, позаяк граничний результат залежить від ефективності політичних заходів, що реалізуються державою-реципієнтом іноземних інвестицій. Аналізуючи різні сектори економіки в країнах третього світу (предметом вивчення стають видобувні галузі, промисловість та позики капіталу), Еванс формулює скептичну позицію щодо наслідків проникнення ТНК, яка долає однобічність як оптимістів, так і песимістів. Усупереч своїм опонентам, він потверджує, що ТНК не лише зацікавлені в експлуатації природних ресурсів країн свого розташування, використовують місцевих робітників виключно як некваліфіковану робочу силу та переважно експортують усю видобуту сировину за межі країни. За таких умов компраторська держава отримує лише символічні податкові надходження та незначну частку прибутків корпорацій. Адекватна політика держави, що стимулює розвиток, радикально змінює традиційну картину: після

надходження першої хвилі інвестицій ТНК стають зацікавленішими у продовженні своїх операцій; і щобільше, із поступовим зниженням цін виробництва локальні компанії заступають ТНК. Держава отримує важелі впливу на ТНК та збільшує надходження до бюджету, підвищуючи податки й залучаючи вітчизняні компанії до виробництва. Це, своєю чергою, уможливорює державу активніше розбудовувати свою інституційну інфраструктуру, використовувати кваліфікованих менеджерів та вдаватися до таких інструментів регулювання економіки як інвестування та націоналізація. Держава, яка на початкових стадіях є занадто бідною для експлуатації власних природних ресурсів, збагачується за допомогою ТНК, які розробляють ці ресурси, та може «шантажувати» ТНК, які вклали свій капітал в інвестиції, а тому стають чутливими до пресингу з боку держави. Без сумніву, що загроза націоналізації не є «смертельною» зброєю в руках держави у її змаганні з ТНК. Останні можуть перенести свою діяльність до інших країн і конкурувати із зоною своїх первинних інвестицій, але за таких обставин не варто переоцінювати ступінь мобільності капіталу.

Коли йдеться про промислове виробництво, що належить ТНК, та позики капіталу, держава, яка реалізує власний проект розвитку, потрапляє у скрутнішу ситуацію порівняно зі своєю позицією *vis-à-vis* ТНК, які контролюють видобувні галузі. Промисловість переживає цикли технологічного оновлення набагато регулярніше, ніж це має місце у видобувних галузях, що ускладнює завдання держави перебрати на себе функції ТНК. Корпорації, які оперують у галузі промисловості, зазвичай, мають тісніші контакти з локальною буржуазією, що ускладнює менеджерам держави посилення свого контролю над ТНК. Окрім того, атака держави на ТНК зміцнює цей зв'язок, позаяк локальний капіталістичний клас, реалістично переймається загрозою власній автономії у випадку консолідації держави *vis-à-vis* ТНК, а відтак, стає на бік останніх. Проте навіть у такій ситуації, за умов зростання інфраструктурної влади держави, стають реальними такі форми партнерства з ТНК, які є економічно вигідними як державі, так і місцевим виробникам.

Не заперечуючи очевидного факту, що позики капіталу суттєво обмежують автономію держави-боржника та набір політичних інструментів здійснення впливу на ключових економічних діячів, що знаходяться в її розпорядженні, представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, наголошують на неможливості однозначної оцінки наслідків діяльності транснаціонального капіталу. Більшість кредитів надаються під гарантії держави і слугують розвитку інфраструктури, отож вправне користування ними суттєво посилює позицію держави як агента розвитку. За Евансом, «закордонні позики суттєво зміцнюють владу держави у протистоянні з місцевою буржуазією: держава вже не мусить покладатися на локальні еліти як єдине джерело ресурсів. Це особливо важливо для режимів, чий трансформативний проект передбачає усунення певних сегментів традиційних еліт» [18].

Лівозорієнтовані соціологи невідомо продукують безапеляційні інвективи на адресу програм структурної перебудови економіки, які спонукають до більшої відкритості економік, відповідно стимулюючи діяльність ТНК. Але успіх держави, що сприяє розвитку, позбавляє цю критику універсальності. Безумовно, власники міжнародних грошей та локальний політичний істеблішмент об'єднуються та консоліднуються в урядових структурах країн-боржників. Це, своєю чергою, посилює владу нових еліт із міжнародними зв'язками, які керують великими компаніями та урядовими агенціями країн третього світу. Зрештою, доступ до міжнародних грошей стає власне фактором, який впливає на структуру суспільства, забезпечуючи нові моделі культурних орієнтацій. Структурна перебудова підважує владу банків, великих компаній та локальних еліт, тобто усіх тих, хто допомагає концентрації транснаціональних інвестицій [8]. Але за умов, що держава здобуває ефективні підйоми впливу на ТНК, позбавляючи останні монопольного права визначати рішення держави, кооперація між ними може стати взаємовигідною.

Держава, що стимулює розвиток, повинна бути носієм специфічних характеристик. Апарат такої держави повинен не лише незалежно і безсторонньо формулювати свої цілі (тобто мати автономію), але й володіти ресурсами, необхідними для їхнього втілення, попри опір впливових інтересів. «Там, де держава є слабкою та / або контролюється партикулярними інтересами, – пишуть Рюшмейєр і Путерман, – ми дуже часто є свідками глибокої політики, безпосереднім результатом якої стає збагачення впливових діячів та / або підтримка хисткої влади держави» [48].

Водночас автономія держави та баланс влади, який дає державі шанс домінувати над партикуляристською опозицією, повинні доповнюватися тісним зв'язком між тими, хто виробляє політику держави, та діловою елітою. Це тонке поєднання незалежності та кооперації – або «закорінена автономія держави» (*embedded state autonomy*), як називає це явище П. Еванс, – забезпечує надходження необхідної інформації менеджерам держави та гарантує співпрацю обох сторін. За таких умов спроба держави трансформувати соціально-економічні відносини значною мірою посилюється.

Поза сумнівом, не всі заходи, застосовані такими зразковими, з точки зору розвитку, державами як Південна Корея і Тайвань, варті копіювання. Держава в цих країнах щільно співпрацювала з капіталістичним класом (хоча й була спроможною дисциплінувати окремі його сегменти) та, зазвичай, жорстко придушувала робітничий рух, водночас використовуючи політику репресій і матеріаль-

них заохочень. Так, тайванський уряд пріоритезував стабільність цін, щоб уникнути різкого погіршення фінансового стану працівників розгалуженої бюджетної сфери. Здебільшого, низка держав, що виступали як каталізатор розвитку в країнах третього світу, були однопартійними авторитарними режимами. Але автономія держави не є еквівалентом авторитарної диктатури та бюрократичної зарегульованості, про що свідчить приклад ірландської демократичної (на відміну від авторитарної) держави, що стимулює розвиток. На одного успішного з огляду розвитку А. Піночета, який успішно впроваджував на першому етапі свого правління ідеї Чикагської економічної школи («економічна рівновага на вістрії багнета» – так А.Г. Франк дошкульно схарактеризував досягнення диктатури), а на другому – Вірджінської школи політичної економії, припадають десятки не менш жорстоких диктаторів, чиє правління залишило після себе економічну руїну, відновлення якої потребує не одне десятиліття (блискучим прикладом є Аргентина) [50]. Тому орієнтація на українського Піночета, імпліцитно присутня у дослідях такого автора як П. Кубічек, є хибною теоретично і небезпечною практично [32]. Окрім того, Піночетове Чилі, як взірць економічного успіху, не витримує зіставлення з дійсністю: зіставлення із так само авторитарним Тайванем свідчить, що у 1973 році (рік військового перевороту під проводом Піночета) ВВП на душу населення у Тайвані становив лише 73% від чилійського, натомість у 1995 році це відношення змінилося на протилежне і чилійський показник ВВП на душу населення став нижчим за тайванський, дорівнюючи 68% від нього. Ба більше – спеціалізація Чилі на видобувних галузях та експорті сільськогосподарської продукції до розвинених країн мала своїм вислідом зниження долі промислових товарів в експорті до 14% у 1995 році, натомість, у випадку Тайваню цей показник сягав 93% [3].

Досвід країн Східної Азії яскраво свідчить, що, попри факт запозичення західних технологій та наукового знання, спосіб у який ці країни модернізувалися та розвивалися відбивав локальні ціннісні та інституційні переваги, наслідком чого стала активна роль держави в ініціації та підтримці цих процесів. Рівночасно ми повинні усвідомлювати обмеженість цього досвіду з його наголосом на «керуванні ринком» з огляду на економічну кризу 1997 року – так званого азійського «грипу» – який відновив репутацію західного, радше американського, індивідуалістичного капіталізму, засадою якого є вільна конкуренція. Не можна не погодитися із твердженням Дж. Квон, що «навіть підбір найкращих заходів не може гарантувати успіх <...> Ефективність є залежною від інших факторів, таких як людський капітал, властивості організації ринку та структура політичних інституцій» [37].

До цього списку ми повинні долучити ціннісні переваги діячів, вплив яких дозволяє говорити не про одну універсальну модель капіталізму, а про *капіталізми*, що функціонують у відмінних соціокультурних середовищах.

Власне саме цей останній фактор дає можливість досягнути чинники відмінної *якості* державного втручання у суспільно-економічний розвиток. У цьому контексті доцільно детальніше розглянути траєкторію південнокорейської держави, що сприяє розвитку, успіх якої є надзвичайно повчальним. Усупереч багатьом державам третього світу, де субсидії учасникам ринку й досі сприймаються як подарунки, корейська держава вправно використала їх як важіль впливу на економічний розвиток, та дисциплінувала клас капіталістів (зокрема, великий бізнес). Останнє твердження не повинно абсолютизуватися, оскільки корейська держава мала беззаперечний вплив на *деякі* фірми, тоді як капіталістичний клас загалом часто виявляв непокору та самостійність.

Південнокорейська держава, яка була клієнталістською за своєю природою, суттєво трансформувалася із приходом до влади (як вислід військового перевороту 1961 року) генерала Пак Чан Хі, режим якого подолав інституційні перепони на шляху реалізації ефективної політики та переформулював правила взаємодії держави з капіталом. Першими кроками нового військового уряду стали націоналізація банківської системи країни (це надало більшої ваги державі в обопільних діях із капіталістами, хоча, поза сумнівом, не забезпечило їй імунітет від впливу приватних інтересів), створення ради економічного планування, якій були надані широкі права щодо формулювання економічної політики, та «чистка» бюрократичного апарату, який отримав сигнал, що корупційні практики не толеруватимуться (з 40 тисяч держслужбовців, які обіймали відповідальні посади, та діяльність яких ретельно перевірялася після перевороту, 2 тисячі було звільнено). Врешті, військовий уряд розпочав кампанію проти «нечесних» капіталістів, заарештовуючи найвпливовіших із них. Така політика не мала виключно карного спрямування: президент Пак досяг угоди з впливовими представниками бізнесу, за якою вони могли уникнути конфіскації свого майна, сплативши цілу низку штрафів, які, своєю чергою, інвестувалися у створення нових підприємств. Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, засвідчила, що її нова політико-економічна формула не піддає сумніву принцип приватної власності, водночас капіталістичний клас мав визнати гегемонію держави. Втім, насправді представниками бізнесу було сплачено лише невеликий відсоток штрафів через те, що в руках капіталістів залишався контроль над інвестиційними рішеннями – важливий важіль впливу на державу. У Південній Кореї мало місце не домінування держави над капіталом, а радше «історичний блок» (під останнім А. Грамші розумів єдність базису та надбудови, а універсальнішою мовою – єдність протилежностей та відмінних явищ) [21].

Наступним кроком південнокорейської держави на чолі з Паком стала відмова від політики імпортозамінної індустріалізації на користь індустріалізації, стимульованої експортом (саме ця стратегія стала основою другого п'ятирічного плану, запровадженого у 1966 році). На тлі невдалих спроб урядів багатьох інших країн третього світу провести індустріалізацію, що стимулюється експортом, успіх південнокорейської держави, що сприяє розвитку, є вражаючим. Закликом єгипетського уряду в 1970-ті роки до локальних капіталістів було: «експорт або смерть». Попри весь свій пафос, це звернення залишилося без відгуку. Натомість, південнокорейський бізнес, який виграв від нормалізації політичних взаємин з Японією (співпраця з Японією надала безпрецедентну перевагу з точки зору доступу до зовнішніх ринків), був одним з ініціаторів індустріалізації, стимульованої експортом. У такий спосіб отримує підтвердження загальне положення теорії держави, що сприяє розвитку, яке постулює необхідність *взаємодії* між державою та елітою бізнесу: у випадку Південної Кореї прийняття економічних рішень було своєрідною вулицею з двостороннім рухом. Не можна також ігнорувати важливу роль політики США того періоду, яка передбачала зменшення допомоги Південній Кореї, а це, своєю чергою, змобілізувало корейський уряд накопичувати валютні резерви. Американські урядовці (в особі посла США) були посередниками між режимом Пака й бізнесом, сприяючи покращенню клімату довіри між обома сторонами.

Війна у Кореї 1950–1953 років зумовила перегляд обмеженої політики стримання, архітектором якої був Дж. Кеннан, та стимулювала США до активнішого втручання в економічне життя регіону. Упродовж 1946–1978 років загальний обсяг американської допомоги Південній Кореї дорівнював 13 млрд. доларів США, а Тайваню – 5,6 млрд. доларів США. Лише протягом одного 1964 року американський уряд витратив 7,2 млрд. доларів США на розвиток військової інфраструктури в Японії [14]. Фактично, у цьому регіоні трапилося повторення генуезького досвіду XVI століття з переміщення «ренти захисту» назовні. Руйнація японського імперіалізму, милітаризму та націоналізму як результат поразки у Другій світовій війні та відновлення світової економіки, здійснене США, виявилось набагато ефективнішим засобом досягнення вищих щаблів всередині «органічного ядра» капіталістичної світ-системи за військовою експансією.

Впливовий теоретик та практик політики модернізації В.В. Ростоу з самого початку своєї роботи в адміністрації Дж. Кеннеді (тобто з 1961 року) вимагав від Південної Кореї та Тайваню – а ці держави у той час розглядалися співробітниками агенції з міжнародного розвитку США як «непотріб» – впровадження таких економічних заходів: по-перше, від цих країн очікувалося проведення послідовної політики індустріалізації, стимульованої експортом; по-друге, вони мали поновити інтеграцію з японською економікою, що бурхливо розвивалася. Невластиві для США умови торговельного дефіциту змусили адміністрацію Кеннеді відмовитися від дорогих програм забезпечення безпеки Ейзенхауєрової доби, які назагал були грантами, та підштовхували до переходу до політики заохочення більшої самодостатності союзників США на кшталт Південної Кореї та Тайваню [14]. Як зауважує Дж. Аррігі, впродовж 50-х років минулого століття США вітали окрему інтеграцію Японії та її колишніх колоній до американської мережі торгівлі, влади та патронажу. Протягом наступного десятиліття під впливом посилення дії фінансових обмежень на американську економіку США розпочали політику взаємної інтеграції східноазійських торговельних мереж, зосереджуючи їх на Японії. США також активно сприяли приборканню урядами Південної Кореї та Тайваню націоналістичних антияпонських почуттів, спричинених минулим колоніальним пануванням Японії, та запрошували ці країни відкрити двері для японських інвестицій та торгівлі. Отже «під егідою американської гегемонії Японія безкоштовно отримала території, які вона так тяжко виборювала через механізми військової експансії...» [4].

Стратегія індустріалізації, стимульованої експортом, забезпечили південнокорейську державу додатковою підмогою впливу на колективні дії капіталістичного класу, який потребував підтримки держави задля збереження свого доступу та конкурентоспроможності на ринках західних країн. Південнокорейська економічна політика з її акцентацією на експорті як *основі розвитку* відрізнялася від популярних тоді конвенцій про просте *заохочення* експорту. Стратегія уряду Південної Кореї уможливила використання експортних показників компаній як критерій для надання їм державних субсидій; у разі неспіху на зовнішніх ринках, південнокорейські підприємці позбавлялися такої допомоги.

Висновки. Отже Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, була авторитарним політичним утворенням: управлінський апарат підкорявся жорсткій ієрархії милітарного штибу, військові тривалий час домінували в політиці, а політичне суспільство зазнавало суворих обмежень у своїй діяльності. За таких умов режим нехтував політичною опозицією та придушував організований робітничий рух. Авторитарна держава, що сприяє розвитку, зазвичай, закорінена у локальному капіталі та тяжіє до протекціонізму й субсидіювання місцевої промисловості. Демократична держава, що сприяє розвитку, зорієнтована на високоосвічених професіоналів як свою соціальну базу та на залучення «глобального» капіталу.

Скориставшись перевагами ситуації (як внутрішньої, так і міжнародної), південнокорейська держава ініціювала індустріалізацію, стимульовану експортом, успіх якої, своєю чергою, зміцнював

та консолідував державу. Тим не менш, притаманний авторитарній державі, що сприяє розвитку, патерналізм (який у корейському випадку знаходив легітимацію у конфуціанській традиції, що заохочувала правління впливових людей (big men) шляхом правління верховенства права (rule of law), а відповідно, і корупції) так само, як і перехід від фордизму до постфордизму з наголосом останнього на гнучкості, децентралізації та адаптивності робочої сили, капіталу та держави, призвів до занепаду цієї форми держави [9].

Починаючи з другої половини 1990-х років (тобто Азійської кризи 1997 року та японської рецесії / повільного зростання), держава, що сприяє розвитку, демонструє ознаки кризи. Втім, демократична держава, що сприяє розвитку, також засвідчувала свою дієздатність: прикладами інституції такого ґатунку були Ірландія та Угорщина. Водночас було б фундаментально помилковим дійти висновку, що східноазійські держави, які сприяють розвитку, є допасованими до стандартів західних держав загального добробуту. У дійсності ми є свідками протилежного процесу: не стільки Японія американізується, скільки США починають відтворювати східноазійські моделі у рамках шумпетеріанського постнаціонального робочого режиму. Східна Азія завжди була і залишається «раєм» для великого бізнесу, а регіональні держави, що сприяють розвитку, спрямовують свої зусилля не стільки на захист соціально вразливих верств населення, скільки на допомогу масштабному бізнесу ще енергійніше конкурувати у глобальному масштабі. До того ж дії східноазійських держав стали радикальнішим потвердженням теорії просочування благ згори донизу (так званого trickle-down effect), ніж це міг би передбачити найпалкіший послідовник рейганоміки та тетчеризму, позаяк ці суспільства є відносно егалітарними порівняно з США. Сьогодні західні уряди відмовляються від політики соціальних послуг громадянам, місце якої заступають послуги бізнесу.

З історичної перспективи авторитаризм «азійських тигрів» знаходив часткове виправдання як в очах громадян цих країн, так і Заходу у супроводі США, позаяк останній проповідував стратегію стримування комунізму, у якій Південній Кореї і Тайваню було відведено місце форпостів. Втім, щодо цього визнання не було беззастережного консенсусу. Південна Корея часів військових хунт є прикладом нестабільності та політизації класових відносин; водночас потенціал інфраструктурної влади південнокорейської держави, що сприяла розвитку, не міг конкурувати з ленінським Бегемотом консолідаційної доби, інколи перетворюючись на виконавця волі впливових чеболів.

Україна завжди знаходилася у засадничо відмінній ситуації. З набуттям політики євроінтеграції панівного статусу легітимація будь-якої форми авторитаризму (навіть такого, що стимулює розвиток), є вкрай неможливою. Саме це пояснює той факт, що риторика «демократії» набула майже універсального характеру серед політичних сил України. Водночас досвід постленінської Центральної та Східної Європи й «кельтського тигру» – Ірландії – засвідчує, що хоча демократична держава, яка сприяє розвитку, здатна реалізовувати успішну економічну політику, функціонуючи у середовищі плюралістичного політичного суспільства (цілком розкриваючи творчий потенціал соціальної дії), таке поєднання демократії та «сильної» держави є недовготривалим. Для авторитарної держави, що сприяє розвитку, зв'язок із суспільством часто обмежується зв'язками із промисловим капіталом [17], а відтак, держава починає переслідувати не стільки цілі національного розвитку, скільки боронити партикуляристські інтереси коштом самого розвитку. Загрозу, що криється у такій ситуації, відчув ще Ф.Д. Рузвельт, закликавши у своєму посланні до конгресу у 1938 році розслідувати концентрацію економічної влади в США, вмотивувавши це тим, що «свобода, забезпечена демократією, не є у безпеці, якщо люди толерують зростання приватної власності до такого ступеню, коли вона стає сильнішою за демократичну державу» [22].

В Україні розбудова демократичної держави, що сприяє розвитку, яка використовувала б увесь спектр методів, притаманних владі як феномену (від примусу до кооперації, позаяк, за переконанням М. Гаугарда, «реальна» влада, як емпіричний феномен, існує у континуумі, екстремумами якого є конфлікт та консенсус) [23], ускладнюється пануванням успадкованої від ленінського режиму патримоніальною бюрократичною культурою та поглибленими практиками організаційної корупції. У 1990-ті – на початку 2000-х років Центральна та Східна Європа доволі успішно торувала шлях розбудови капіталістичних інституцій за відсутності локальних капіталістів – роль останніх займали ТНК – що відкривало можливості для залежного розвитку, натомість, соціальні зміни в Україні – так само як і в Росії – достоту мали своїм вислідом постання потужного класу капіталістів, етос якого спонукає до дій, що підривають інституції «раціонального» капіталізму, та скеровує країну дорогою прогресивного недорозвитку. Але і залежний розвиток продемонстрував свої обмеження, спричинивши нативістську та популістську реакцію на поступ неолібералізму Європейського Союзу. Патримоніалізація держави та консолідація персонального правління (personal rulership) (під цим явищем Г. Рот розумів детрадиціоналізований, персоніфікований патримоніалізм) [46], які коливаються поміж олігархічно-суперпрезиденталістськими та олігархічно-парламентськими формами із акцентацією на клієнталізмі, уможлиблюють поступ клептократичної держави, яка можливо і не є ідеальним типом «держави, що спрямована проти розвитку» (термін Н. Моузеліса), симбіонтом якої є політичний капіталізм, але, водночас не спроможна стати на рейки політики розвитку й модернізації.

Література:

1. Alexander J.C. Formal and Substantive Voluntarism in the Work of Talcott Parsons: A Theoretical and Ideological Reinterpretation. *American Sociological Review*. 1978. Vol. 43. № 2. P. 77
2. Amsden A. Can Eastern Europe Compete by "Getting the Prices Right"? Rebuilding Capitalism: Alternative Roads after Socialism and Dirigisme. Ed. by A.Solimano, O.Sunkel, M.I.Blejer. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. P. 103–104
3. Amsden A.H. The Rise of "The Rest": Challenges to the West from Late-Industrializing Economies. N.Y.: Oxford University Press, 2001. P. 291
4. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. L.: Verso, 1994. P. 316–317
5. Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West'. The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives. Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. L.; N.Y.: Routledge, 2003. P. 305.
6. Block F., Somers M. In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law. *Politics and Society*. 2003. Vol. 31. № 2. P. 283–323.
7. Bellah R. Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia. *The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View*. Ed. by S.N. Eisenstadt. N.Y.: Basic Book, 1968. P. 243–251
8. Bracking S. Structural Adjustment: Why it Was Not Necessary and Why It Did Work? *Review of African Political Economy*. 1999. № 80. P. 209
9. Callahan W.A. Comparing the Discourse of Popular Politics in Korea and China. *Korea Journal*. 1998. Vol. 38. № 1. P. 277–322;
10. Cardoso F.E., Faletto E. Dependency and Development in Latin America. Berkeley: University of California Press, 1979. P. 143–148
11. Cardoso F.H. On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America. *The New Authoritarianism in Latin America*. Ed. by D. Collier. Princeton: Princeton University Press, 1979. P. 51
12. Chibber V. Bureaucratic Rationality and the Developmental State. *American Journal of Sociology*. 2002. Vol. 107. № 4. P. 983
13. Chirot D. Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for its Diagnosis. *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System*. Ed. by G.M. Derlugian, S.L. Greer. Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 83
14. Cumings B. The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences. *The Political Economy of New Asian Industrialism*. Ed. by F.C.Deyo. Ithaca: Cornell University Press, 1987. P. 67
15. Cumings B. The Political Economy of the Pacific Rim. *Pacific-Asia and the Future of the World-System*. Ed. R.A. Palat. N.Y.: Greenwood Press, 1993. P. 31
16. Cumings B. Webs with No Spiders, Spiders with No Webs: The Genealogy of the Developmental State. *The Developmental State*. Ed. by M. Woo-Cumings. Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. P. 61–92
17. Evans P. Embedded Autonomy. *States and Industrial Transformation*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
18. Evans P. Transnational Linkages and the Economic Role of the State: An Analysis of Developing and Industrialized Nations in the Post-World War II Period. *Bringing the State Back In*. Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 205
19. Gerschenkron A. Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays. Cambridge: The Belknap Press, 1962. P. 7
20. Gill S. Globalization of Capital and Political Agency in the Twenty-first Century. *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System*. Ed. by G.M. Derlugian, S.L. Greer. Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 24
21. Gramsci A. Selections from the Prison Notebooks. London: Lawrence, 1971. P. 137
22. Hadley E. Antitrust in Japan. Princeton: Princeton University Press, 1970. P. 155–156
23. Haugaard M. The Constitution of Power: A Theoretical Analysis of Power, Knowledge and Structure. Manchester: University of Manchester Press, 1997.
24. Hirshman A. The Strategy of Economic Development. New Haven: Yale University Press, 1958.
25. Hofung H. Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East-West Differences from 1600 to 1900. *Sociological Theory*. 2003. Vol. 21. № 3. P. 254–280
26. Inkeles A., Smith D.H. Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1974. P. 160
27. Jessop B. The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Function, Scale, and Modes of Coordination. *Social Policy and Administration Review*. 1999. Vol. 33. № 4. P. 348–359

28. Johnson C. Japan, Who Governs? The Rise of the Developmental State. N.Y.: Norton, 1995. P. 13
29. Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. Stanford: Stanford University Press, 1982
30. Kim Dae Hwan. Rush-To Growth, Economic Crisis, Limping Modernization, and a Dual-Risk Society. Korea Journal. 1998. Vol. 38. № 1. P. 28–69
31. Kiser E., Schneider J. Bureaucracy and Efficiency: Analysis of Taxation in Early Modern Prussia. American Sociological Review. 1994. Vol. 59. № 2. P. 187–204
32. Krasner S. Approaches to the State. Comparative Politics. 1984. Vol. 16. № 2. P. 223
33. Kubicek P. Post-Soviet Ukraine: In Search of a Constituency for Reform. Journal of Communist Studies and Transition Politics. 1997. Vol. 13. № 3. P. 111–112
34. Kutuev P.V. Cultural Tradition and Socio-economic Dynamics: Weberian Perspective on Capitalism and Modernity in Ukraine. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія. Серія: соціологічні науки. 2000. Т.18. С. 4–10
35. Kutuev P.V. Democracy, State and Development: The Case of the Post-Leninist Ukraine. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія. Серія: соціологія. 1999. Т. 11. С. 4–12
36. Kutuev P.V. Public Service Ethos in Ukraine. Professionalization of Public Servants in Central and Eastern Europe. Edited by J.Jabes. Bratislava; Tallinn: NISPAcee, 1997. P. 94–100
37. Kuznets S. Modern Economic Growth: Findings and Reflections. American Economic Review. 1973. Vol. 63. № 3. P. 254
38. Kwon J. The East Asia Challenge to Neoclassical Orthodoxy. World Development. 1994. Vol. 22. № 4. P. 642
39. Lipset S.M. The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective. Garden City: Anchor Books, 1967
40. Nettl J.P. The State as a Conceptual Variable. World Politics. 1968. Vol. 20. № 4. P. 561
41. Nove A. Some Thoughts on Plan and Market. State and Market in Development: Synergy or Rivalry? Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. P. 44
42. Offe C. Varieties of Transition: The East European and East German Perspective. Cambridge: MIT Press, 1997. P. 39
43. Parsons T. Introduction. Weber M. Sociology of Religion. Boston: Beacon, 1963. P. LXX.
44. Polanyi K. The Great Transformation. Boston: Beacon Press, 1957.
45. Pye L.W. «Asian Values»: From Dynamos to Dominoes. Culture Matters: How Values Shape Human Progress. Ed. by S. Huntington, L. Harrison. N.Y.: Basic Books, 2000. P. 244–255
46. Rand A. Philosophy: Who Needs It? Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1982. P. 229
47. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States. World Politics. 1968. Vol. 20. № 2. P. 195
48. Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention. Bringing the State Back In. Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer and T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 45
49. Rueschemeyer D., Putterman L. Synergy or Rivalry? State and Market in Development: Synergy or Rivalry? Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. P. 256
50. Rock D. Racking Argentina. New Left Review. 2002. № 17. P. 55–86
51. Sayer D. A Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism. American Journal of Sociology. 1992. Vol. 97. № 5. P. 1411
52. Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. P. 18
53. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 18
54. Sperling V. Introduction: The Domestic and International Obstacles to State-Building in Russia. Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance. Boulder: Westview Press, 2000. P. 4
55. Stark D., Bruszt L. Post socialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 115
56. Taylor C. The Politics of Recognition. Multiculturalism and the Politics of Recognition. Ed. by A. Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 1992. P. 26
57. Tu Weiming. Implications of the Rise of «Confucian» East Asia. Daedalus. 2000. Vol. 129. № 1. P. 195–218
58. Woo-Cumings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development. Developmental State. Ed. by M. Woo-Cumings. Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. P. 19
59. Гоббс Т. Левиафан. Гоббс Т. Соч.: В 2-х т. М.: Мысль, 1991. Т. 2. С. 270

60. Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба плисти проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації). Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2003. № 4. С. 87
61. Кутуєв П.В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1999. № 3. С. 136–148
62. Кутуєв П.В. Пролегомени до політичної соціології ленінізму/ Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 4. С. 32–68
63. Кутуєв П.В. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 1. С. 41–60
64. Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве. Избр. соч.: В 10 т. М.: Политиздат, 1984. Т.1. С. 272–273.

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ МОЛОДІЖНОГО ЛІДЕРСТВА

Грищенко Н. І.,
*старший викладач кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету*

У статті розкриваються проблеми становлення волонтерського руху в сучасній Україні, наводяться його принципи, аналізуються шляхи розвитку молодіжного волонтерства та розкривається стратегія розвитку молодіжного лідерства через участь молоді у волонтерському русі сучасної України.

В статье раскрываются проблемы становления волонтерского движения в современной Украине, приводятся его принципы, анализируются пути развития молодежного волонтерства и раскрывается стратегия развития молодежного лидерства через участие молодежи в волонтерском движении современной Украины.

In the article the problems of volunteering in modern Ukraine, given its principles, examines ways of developing youth volunteering and disclosed strategy of youth leadership development through participation in youth volunteer movement of modern Ukraine.

Ключові слова: лідерство, волонтер, волонтерський рух, молодіжні організації, молодіжний лідер, соціальна активність молоді, соціальний рух.

Постановка проблеми. У всіх міжнародних документах, що стосуються волонтерства, відзначається особлива роль молодіжного волонтерства в реалізації молодіжної політики і сприянні освіті. Системний розвиток молодіжного волонтерства – це ефективний спосіб залучення молоді до соціальної практики через створення для молодого покоління умов вільного доступу до волонтерської соціальної діяльності.

Молодіжне волонтерство сприяє отриманню та розвитку нових знань і навичок, формуванню лідерських якостей, вихованню молоді інтелігентними, чесними, високоосвіченими і соціально відповідальними особистостями.

Концепція волонтерства, як стратегія розвитку лідерства виходить з того, що волонтерство і лідерство перебувають у тісній взаємодії (кореляції). Це може означати, що реалізація завдань розвитку волонтерства вирішує завдання розвитку лідерства в молодіжному середовищі.

Найефективнішою формою соціальної активності молоді в будь-якій державі є участь її у молодіжному русі, що є дієвим механізмом взаємодії з суспільством. В межах молодіжного руху відбувається певний етап соціалізації молоді, утворюються нові локальні субкультури, об'єднуються та створюються цікаві і соціально затребувані проекти, які в подальшому можуть змінити спосіб життя суспільства в цілому, розробляються стратегії розвитку громадських молодіжних організацій.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемам дослідження волонтерства як соціального феномену присвятили свої роботи такі європейські вчені, як: Дж. Девіс Сміт, М. Харріс, Р. Хедлі, Л. Ремрайк, Л. Графф, С. Маккарлі, Р. Лінч, С. Вінйард, Б. Стайлінгс, К. Бідерман, Дж. Нобл, Л. Роджерс, С. Елліс, К. Кемпбел, К. Вейсман, А. Вейсборд, К. Нойс, Б. Вітіч.

На теренах колишнього СРСР найпершими вченими, які почали досліджувати волонтерство були російські вчені О. Веліканова, В. Гараніна, В. Кочеткова, Н. Черепанова, Г. Бодренкова, Л. Кудринська та ін.

Що стосується дослідження волонтерського руху в Україні, то даній проблематиці присвятили свої роботи А. Аніщенко, О. Беспалько, Р. Вайнола, Н. Заверіко, І. Зверева, Р. Ілейжер, Є. Ільїн, А. Капська, Г. Крапівіна, Г. Лактіонова, Л. Логачова, Т. Лях, В. Петрович, С. Савченко, Ю. Семенова, С. Харченко, М. Чухрай, О. Шумакова, І. Юрченко. Хоча їх праці орієнтовані перш за все на реалізацію проектів у галузі соціальної роботи. Цікавим видається дослідження української вченої І. Юрченко, яке розкриває проблеми інституціоналізації волонтерського руху в Україні, визначає подальші шляхи його розвитку.

Аналізуючи останні зарубіжні дослідження, присвячені проблемам лідерства, можна виділити вчених, які ґрунтовно досліджували дану проблематику, а саме У. Бенніс, Р. Ділтс, Дж. Максвел, Г. Мінсберг, С. Сайман, Г. Юкл та ін. В Україні проблемам лідерства присвячені праці Е. Афонін, В. Біленко, Р. Войтович, В. Гошовська, Т. Загородній, М. Логунова, О. Нестуля, Т. Підлісна, М. Пірен та ін.

Аналізу формування і розвитку молодіжного руху в Україні присвятили свої праці Т. Голобуцька, О. Голобуцький, І. Коляка, Д. Кравченко, В. Кулик, І. Мартинюк, Я. Немирівський, В. Леник та ін.

Заслужують на увагу праці В. Барабаша, В. Головенька, О. Корнієвського, В. Якушика та інших науковців, які досліджують джерела, ґенезу, сучасний розвиток молодіжного руху України, взаємини між молодіжними організаціями, їх відносини з інституціями громадянського суспільства та державою.

Постановка завдання: розглянути та дослідити стратегію розвитку молодіжного лідерства через участь молоді у волонтерському русі в сучасній Україні.

Основна частина. У загальному розумінні волонтерство – це той внесок, який робиться фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, без просування по службі, для добробуту і процвітання спільнот та суспільства в цілому. Волонтерський рух також є основою діяльності недержавних та громадських організацій, професіональних організацій та профспілок [1].

Термін «волонтер» (від лат. voluntarius, voluntas – добра воля) за радянських часів сприймався та вживався виключно на позначення тих осіб, які з власної волі – добровільно вступили на військову службу. І лише наприкінці ХХ ст., у зв'язку з стрімким поширенням світового волонтерського руху та розповсюдженням даного руху на пострадянському просторі у 90-х рр., завдяки діяльності благодійних організацій, програм обміну, у суспільній свідомості термін «волонтерство» починає сприйматися як різновид безкоштовної та безоплатної суспільно-корисної діяльності, що надається добровольцями з власної ініціативи.

До найважливіших документів міжнародної правової бази волонтерства, на яких ґрунтуються базові принципи та цінності волонтерства, відносяться: Загальна декларація прав людини (1948) [2]; Конвенція про права дитини (1989) [3]; резолюції та рекомендації ООН, які присвячені волонтерству (55/57, 2000, A/RES/56/38, 2 001, A57ДД +2002); Загальна декларація волонтерства, прийнята на XVI Всесвітній конференції Міжнародної асоціації волонтерських зусиль (Амстердам, січень, 2001) [4].

Через рік, а саме в 2019 році, в усьому світі буде відзначатися 160-річчя з дня виникнення волонтерського руху, засновником якого по праву вважають відомого швейцарського підприємця Жана Анрі Дюнан, якому вперше було присвоєно Нобелівську премію миру за підтримку цього руху. Завдяки Дюнану, утворилася і на сьогодні налічує понад 97 мільйонів активних добровольців по всьому світі Міжнародна організація Червоного хреста, що надає допомогу постраждалим внаслідок будь-яких чи то природних катаклізм, чи то людських насильницьких дій незалежно від віросповідання, расової та політичної приналежності.

Офіційно волонтерство в Україні було визнано постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року за №1895, де затверджувалися також і положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг [5]. Але тільки через вісім років (19 квітня 2011 року) Верховна Рада України прийняла Закон «Про волонтерську діяльність» [6]. Закон визначає волонтерську діяльність як: «добровільну, безкорисливу, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги». Під волонтерською допомогою тут розуміється виконання волонтерами або волонтерськими організаціями будь-якої роботи чи надання послуг на безоплатній основі. Також у Законі визначається волонтерська діяльність як форма благодійництва. Але надання одноразової допомоги законом не визначається як волонтерська діяльність [6].

Постановою Верховної Ради України № 22 від 2015 року були внесені зміни до Закону України щодо волонтерської діяльності, а саме визначається, що «волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які є дієздатними. Особи віком від 14 до 18 років здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника».

Закон України «Про волонтерську діяльність» (зі змінами від 5 березня 2015 року) визначає, що молодь, а саме особи віком від 14 до 18 років не можуть надавати волонтерську допомогу Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, а також не можуть здійснювати нагляд за засудженими та проводити з ними соціально-виховну роботу і не можуть надавати волонтерську допомогу у медичних закладах. Хоча треба зазначити, що саме молодь у віці 16-18 років була однією із перших, хто надавав волонтерську допомогу, як на початку проведення антитерористичної операції, так і в медичних закладах (куди направляли військових після отримання ними поранень у зоні проведення антитерористичної операції).

Що стосується іноземців, то перші іноземні волонтери з «Корпусу миру» з'являються в Україні у 1992 році завдяки підписаній двосторонній угоді між Україною та США. Станом на 2012 рік Україна мала найбільшу кількість американських учасників-волонтерів серед всіх країн світу, які приймали волонтерів «Корпусу». Згодом українці подібну діяльність підтримали і вона набула статусу національної. Так, в Україні було зареєстровано перший Всеукраїнський суспільний центр "Волонтер", найактивнішими учасниками якого стали студенти та старшокласники. Одна з українських волонтерських організацій "Альтернатива В", була заснована ще у 1992 році. Основними напрямками її діяльності є: організація та проведення міжнародних волонтерських таборів на території України, координація міжнародних волонтерських обмінів.

Найчисельнішою групою в Україні, яка на сьогодні займається волонтерством, є переважно студентська молодь, хоча, через політичне становище та антитерористичну операцію, яка відбувається на сході України, протягом 2014–2018 років значно зросла частка участі у волонтерській діяльності людей віком від 36 і до 60 років (хоча на початок 2016 року можна побачити спад волонтерської активності в цьому напрямку).

Участь молоді у волонтерському русі дає їм змогу перш за все, спробувати себе і випробувати свої можливості, беручи участь у різних програмах соціальної спрямованості. Через події, які відбуваються на сході України, участь молоді у волонтерському русі значно поживалася. Це сприяло тому, що, якщо до 2013 року волонтерський рух в Україні мав переважно стихійний характер або зосереджувався в різних соціальних установах при міських, районних та інших центрах та нараховував малочисельні групи перш за все тих, хто опікувався малозабезпеченими сім'ями, дітьми сиротами, дітьми позбавленими батьківського піклування, жінками, що зазнали насильства в сім'ї, то після подій, які змінили хід історії незалежної України, волонтерський рух на підтримку українського війська та єдності української держави став дійсним осередком об'єднання різних волонтерських самоорганізованих груп. Гнучкі форми волонтерської діяльності на практиці виявилися найбільш продуктивними, адже обхід бюрократичних процедур за екстраординарних обставин призводить до економії часу та допомагає швидше реагувати на надання допомоги тим чи іншим чином. В Україні волонтерський рух на сучасному етапі розвивається в силу як внутрішніх ресурсів, так і зовнішніх добровільних допомог.

У восьмому виданні «Світового рейтингу благодійності» – дослідженні, що проводиться британською благодійною організацією Charities Aid Foundation на підставі даних всесвітнього опитування компанії Gallup World View, які були зібрані протягом одного місяця 2016 року (як зазначається методологією) та включала дані опитування 146 тисяч респондентів у 139 країнах світу, Україна посідає 90 місце.

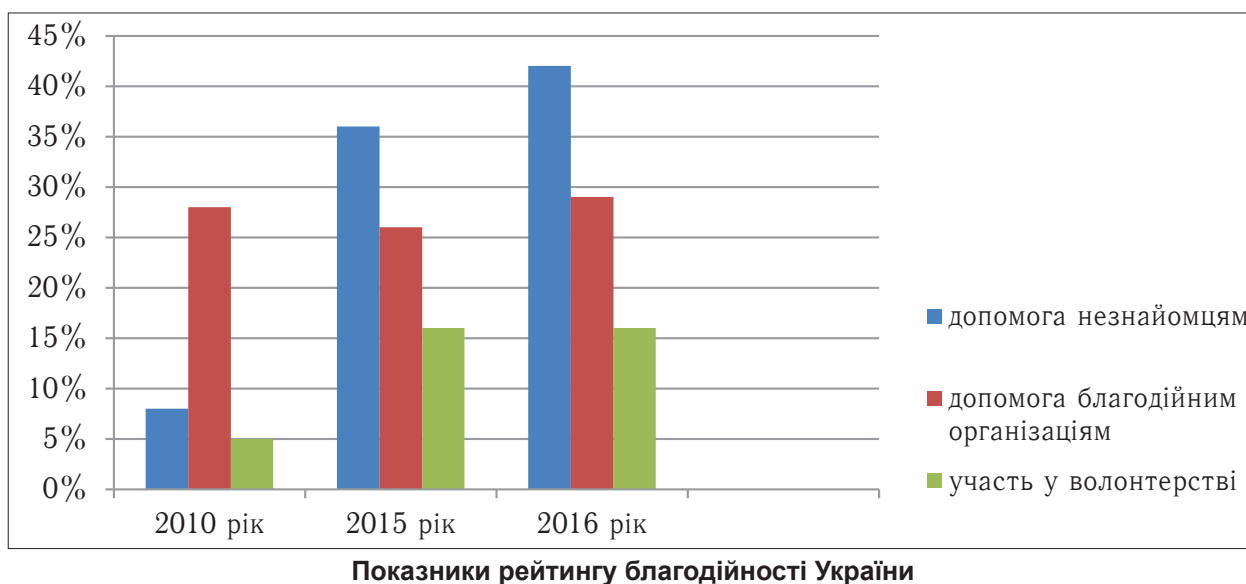
Дане дослідження проводиться з 2010 року і є єдиним на сьогодні міжнародним дослідженням, яке фіксує та аналізує показники у сфері благодійності, а також надає рекомендації для поліпшення стану та рівня благодійності у конкретній країні та регіоні. Всесвітній індекс благодійності (World Giving Index) – комбінований показник, який вимірює досягнення країн світу з точки зору ставлення їх населення до благодійності.

Рейтинг рахується у відсотках та включає дані по основним трьом показникам:

- допомога потребуючим незнайомцям;
- пожертва приватними особами коштів для благодійних організацій;
- участь у волонтерському русі.

Якщо суспільство готове брати на себе відповідальність за механізми, що не можуть контролюватися державними установами, то і рівень підтримки доброчинності у такій країні буде зростати з кожним роком. Держава в сучасному світі не може бути єдиним гарантом забезпечення рівня благодійності. Якщо розглядати те, що тільки державні органи мають допомагати найбільш вразливим верствам населення, то і показники розвитку благодійності будуть від'ємними або нульовими.

Починаючи з 2010 року Україна посідала в даному рейтингу 153 місце. Найкращий показник благодійності нашої країни був за даними 2015 року (89 місце). Велику роль тут зіграв показник учасників волонтерського руху та пожертв незнайомцям – постраждалим внаслідок проведення військових дій на сході країни.

Завдяки добровільним пожертвам (основну частку яких складає пожертва монахам), четвертий рік поспіль рейтинг благодійності очолює М'янма. Тут можна побачити, що рівень благодійності не корелює з рівнем добробуту тієї чи іншої країни.

Чисельність населення, яке робило благодійні пожертви в Україні протягом 2016 року, склала 29%.

Більшість дослідників волонтерського руху вважають, що він існуватиме доти, доки держава не буде спроможна сама створити такі установи, що будуть задовольняти соціальні потреби громадян за умови, що вони (установи) матимуть для цього достатні фінансові можливості [7, с.157].

Найкращу мотивацію для волонтера дає комбінація альтруїстичних та егоїстичних мотивів. Тобто, допомагаючи іншим, не варто забувати про саморозвиток, працювати над самовдосконаленням. Молодіжне лідерство, яке виникає у цей час на фоні військового протистояння надзвичайно швидко набирає обертів. Молодіжні активісти, які вбачали свою подальшу діяльність тільки у сфері політики, починають переорієнтовуватися на дещо інші умови входження в дану сферу. При цьому переважна більшість розглядає очолення волонтерського руху перш за все як ще один із можливих каналів мобільності для досягнення політичного зростання та політичного становлення в подальшому.

Лідерство – це складний соціальний феномен, який проявляється у здатності людини виділитися із групи і стати першим, проявляючи свої особистісні якості, впливати на інших членів групи та визначати цілі та напрями діяльності.

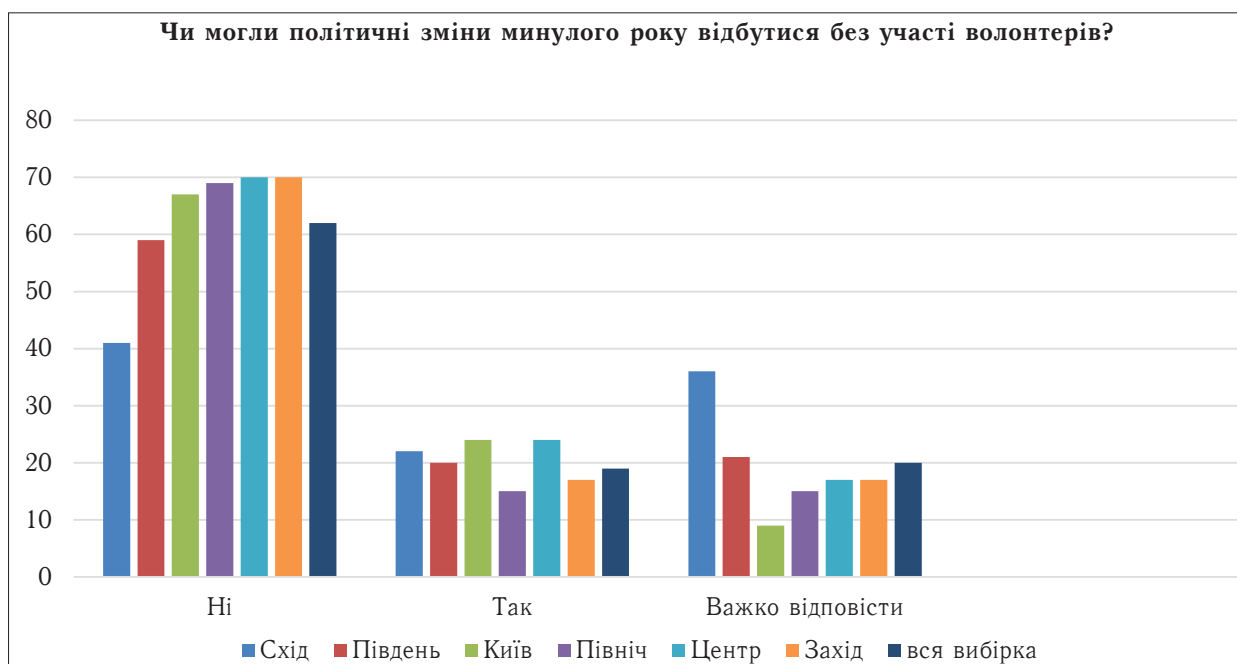
Лідерство включає вплив на постановку цілей і визначення стратегії розвитку; на узгодження поведінки для досягнення цілей; на групову підтримку; на організаційну культуру з метою створення сприятливих соціально-економічних, морально-психологічних та інтелектуальних умов як для розвитку організації в цілому, так і для її членів.

Проблема лідерства у волонтерській організації полягає в тому, щоб знайти такий об'єднуючий початок, навколо якого можна було б згуртувати представників різних соціальних молодіжних груп та прошарків, які визнають значущість ідей і програмних цілей, які проголошуються конкретним лідером.

Згідно результатів загальнонаціонального дослідження стану волонтерства в Україні, яке з 20 по 26 листопада 2014 року методом телефонного інтерв'ю проводила компанія GfK Ukraine на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні українці визнають велику роль волонтерського руху в суспільних процесах. Вибірка репрезентативна населенню України (за винятком Криму) за регіоном, розміром населеного пункту, статтю та віком згідно даних Державної служби статистики станом на 01.01.2013 р.

Вибірка складала 1000 респондентів у віці 16 років і старше [8].

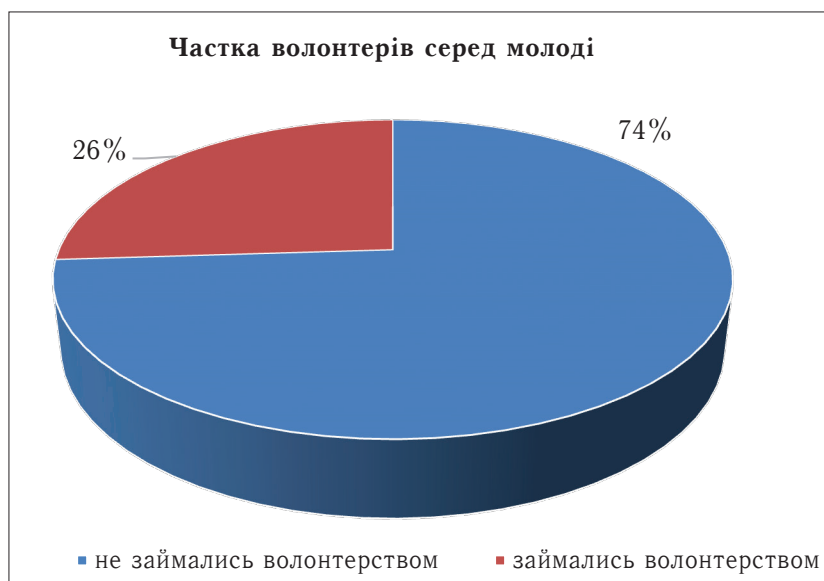
На запитання «Чи могли політичні зміни минулого року (2013 р.) відбутися без участі волонтерів?» були отримані такі відповіді: 62% респондентів визнали роль волонтерів у політичних змінах останнього року, 85% вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, а 81% схильні вважати волонтерський рух є обов'язковим складником громадянського суспільства [8].

Із наступного запитання анкети можна зробити висновок, що майже чверть українців (23%) мали досвід волонтерства, із них 9% українців почали займатись волонтерством протягом останнього року [3]

З наступного запитання можна побачити частку волонтерів, яку становила молодь 16-35 років [8].

Із відповідей на запитання: «У чому полягала Ваша волонтерська діяльність?» можна побачити, що основним напрямком діяльності волонтерів у 2014 році стала допомога українській армії та пораненим – цим займалися 70% волонтерів [8].

До подій Майдану найбільш актуальними напрямками діяльності були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору. На сьогодні волонтерство як вид діяльності вимагає від молоді не лише одного бажання брати участь у будь-якій безоплатній діяльності та наявності вільного часу, а насамперед, знань з соціальної роботи, психології, соціології, медицини тощо.

Дане дослідження показало, що волонтерська діяльність в Україні найвагоміший механізм, який існує в межах громадянського суспільства і здатен в будь-який момент брати на себе ініціативу в певних кризових ситуаціях.

Активна волонтерська діяльність розвиває у молоді необхідні життєві навички і професійний досвід, вміння зацікавити та організувати інших волонтерів, навчитися взаємодіяти з іншими людьми та організаціями, знаходити підтримку партнерів і спонсорів, державних та комерційних структур і так далі.

У процесі волонтерської діяльності молодь розширює своє бачення, розвиває свій інтелектуальний рівень, реалізує можливість втілення своїх творчих планів та лідерського потенціалу. Особлива роль у формуванні лідерських якостей належить соціальному проектуванню, а саме через отримання навичок розробки свого волонтерського проекту, об'єднання зусиль з однодумцями для спільної розробки та реалізації проекту, що сприяє підвищенню соціальних компетенцій та розвитку навичок і умінь волонтера. Знову ж таки переосмислення сутності та фундаментальної ролі волонтерства, що відбувається протягом декількох десятиліть призвело до розуміння і визнання на глобальному рівні того, що волонтерство – це основа для розбудови громадянського суспільства, інструмент, що сприяє нарощуванню соціального капіталу, економічного зростання та соціального добробуту суспільства.

Висновки. Волонтерство – це ефективний спосіб об'єднання зусиль і ресурсів суспільства і держави у вирішенні соціальних завдань, мобілізації громадської ініціативи, соціальної консолідації суспільства, метод впливу на підвищення ефективності соціальної політики і в цілому – досягнення благополуччя суспільства.

Державна політика України повинна більше спрямовувати увагу на підтримку молодіжного руху, надавати підтримку різноманітним молодіжним ініціативам. Від цього буде залежати спрямованість молодіжного руху, розширення і виникнення нових молодіжних радикальних рухів, утворення субкультур, привносити в традиційну культуру як нові віяння, так і нові, можливо, навіть негативні форми боротьби за своє місце в суспільному просторі держави.

Для успішної діяльності лідеру потрібно володіти високою потребою в досягненнях. І цю потребу можна і потрібно реалізувати як на рівні сім'ї, так і на рівні школи, держави загалом. Лідерство, яке виникає в середині волонтерського руху має можливості стати вагомою підтримкою держави у розбудові інститутів громадянського суспільства.

Системний розвиток та підтримка волонтерства як суспільної цінності і, одночасно, унікальної системи знань та технологій у сфері розвитку людських ресурсів є одним з дієвих інструментів вирішення завдань щодо створення умов для активної відповідальної участі молоді у вирішенні соціальних проблем суспільства, формування інституту активного громадянства.

Література:

1. Вайнола Р., Капська А., Комарова Н. та ін. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. К.: Академпрес, 1999. 112 с.
2. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // База даних «Законодавство України». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 23.05.2018).
3. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. / Верховна Рада України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 23.05.2018).
4. Загальна декларація волонтерів. URL: http://www.volunteer.kiev.ua/pages/70-zagalna_deklaracya_volonterv (дата звернення: 23.05.2018).
5. Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року № 1895. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF> (дата звернення: 23.05.2018).
6. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення 23.05.2018).
7. Авуєва І. Інституціоналізація соціальних рухів. Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: наукові доповіді і повідомлення III Всеукр. соціол. конф. (Київ, 18 квітня 2003 р.). Київ: Інститут соціології НАН України. 2003. С. 156–158.
8. Волонтерський рух в Україні. Звіт дослідження. URL: http://www.gfk.com/ua/news-and-events/press-room/press-releases/pages/pr_volunteer_day_2014.aspx (дата звернення: 15.03.2018).
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності: Закон України від 05.03.2015 №246-VIII /Верховна Рада України. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/246-19> (дата звернення: 23.05.2018).

THE AMERICAN COMMUNIST PARTY AND FEMINISM AT THE BEGINNING OF THE COLD WAR (1945-1960)

Ievgeniia Zasoba

MA Sociology Student

San Jose State University

In this paper I offer an inquiry into American Marxist feminist activism at the beginning of the Cold War and its connection to the American Communist Party. Contemporary scholars of critical theory have expressed concern that worldwide progress made in gender equality in the 20th century has not translated into similar advances in economic equality. Those looking for the historical roots of this phenomenon sometimes fault the American women's liberation movement of the 1960's and 1970's for not challenging fundamental capitalist structures. This inquiry extends the scholarly discussion on work done in the area of women's rights to the early years of the Cold War, arguing that the American Communist Party assumed the Soviet Union's position that the Woman's Question would be solved as a result of a workers' revolution. Based on the accounts of American Marxist feminists, and with a look at the American Government's Cold War stance, it could be argued that the American Communist Party's mismanagement of the Woman Question at the beginning of the Cold War, combined with US McCarthy era anti-Soviet policy, helped to ensure that "second-wave" feminism, (while adopting revolutionary rhetoric) would achieve mostly "bourgeois" goals.

В этой статье предлагается к рассмотрению американский марксистско-феминистский активизм периода начала Холодной Войны в контексте его связи с Американской Коммунистической Партией. Современные представители критической теории обеспокоены тем, что мировой прогресс, достигнутый в области гендерного равенства в XX веке, не привел к аналогичным достижениям в области экономического равенства. Те, кто ищет исторические корни этого феномена, иногда обвиняют американский феминизм 1960-х и 1970-х годов в том, что он не оспаривал ключевые капиталистические институты. Этот обзор предлагает расширить научную дискуссию о проделанной работе в области женских прав в США в первые годы Холодной Войны, обращая внимание на то, что Американская Коммунистическая Партия разделяла позицию Советского Союза касательно "женского вопроса". Основываясь на свидетельствах американских марксистских феминисток и учитывая позицию американского правительства в годы Холодной Войны, можно предполагать, что ошибки Американской Коммунистической Партии в области борьбы за женские права, допущенные в начале Холодной Войны, в сочетании с политикой Маккартизма, послужили залогом того, что феминизм «второй волны» хотя и перенял революционную риторику, достиг, в основном, «буржуазных» целей.

Ця публікація пропонує до розгляду американський марксистсько-феміністський активізм періоду початку Холодної Війни в контексті його зв'язку з Американською Комуністичною Партією. Сучасні представники критичної теорії стурбовані тим, що світовий прогрес, досягнутий в області гендерної рівності в XX сторіччі, не призвів до аналогічних досягнень в області економічної рівності. Ті, хто шукає історичні корені цього феномену, іноді звинувачують американський фемінізм 1960-х і 1970-х років в тому, що він не заперечував ключові капіталістичні інститути. Цей огляд пропонує розширити наукову дискусію про роботу в області жіночих прав в США в перші роки Холодної Війни, звертаючи увагу на те, що Американська Комуністична Партія поділяла позицію Радянського Союзу щодо «жіночого питання». Ґрунтуючись на свідченнях американських марксистських феміністок і з огляду на позицію американського уряду часів Холодної Війни, стає очевидно, що помилки Американської Комуністичної Партії в галузі боротьби за жіночі права, яких припустилися на початку Холодної Війни, у поєднанні з політикою Маккартизму, призвели до того, що фемінізм «другої хвилі», використовуючи революційну риторику, досяг, загалом, «буржуазних» цілей.

Key words: Marxist feminists, Cold War, Communist Party, Woman's Question, "Second Wave" feminism.

Some say that systemic patriarchy keeps all women back, that it long preceded both capitalist and communist social formations, and that it threatens to outlive them. Others argue that capitalist structures are the main denominator in the inequality equation, that exploiting people for profit is not really bound to the male sex. Yet

others try to pinpoint the configurations in which existing capitalist and patriarchal structures interact to reproduce gender and economic inequality. Researching the history of 20th century American feminist movements is akin to entering a maze, where the initial confusion is rewarded by a non-linear narrative at the end.

The ongoing academic debate regarding the influence and relevance of Marxist feminists who were active in the U.S. during the post-war period, set the context of this inquiry into the relationships between communism and feminism, and in particular between the American Communist Party (CPUSA) and feminist activism in the post-war decades. This paper will attempt to demonstrate how the marginalization of women's issues by American Marxists may have contributed to the fact that the "second-wave" feminism of the 1960s and 1970s achieved mostly capitalist goals. Although the women's liberation movement adopted Marxist-inspired revolutionary language, the movement's demands were focused on giving middle and upper class women greater opportunities within the existing capitalist system.

In her book Weigand [44] argued that there is a continuous thread that connects the work of communist party affiliated women activists of the 1940's and 1950's to the "second-wave" feminist movement of the 1960's and 1970's. While Weigand stressed this connection to recognize women who she views as pioneers of the ongoing feminist movement, others have pointed to the communist pasts of feminist leaders and organizations to discredit the entire feminist movement as a Soviet-sponsored conspiracy [32; 13]. A preliminary review of primary and secondary sources on post-war feminism reveals a more complicated story. Although, the following quote refers to the state of U.S. feminism in the late 1960's, it could easily have been written to describe feminism in the immediate post-war era: "A great deal of confusion exists today about the role of women's liberation in a revolutionary movement. Hundreds of women's groups have sprung up within the last year or two, but among them, a number of very different and often conflicting ideologies have developed. The growth of these movements has demonstrated the desperate need that many women feel to escape their own oppression, but it has also shown that organization around women's issues need not lead to revolutionary consciousness, or even to an identification with the left. (Some groups mobilize middle class women to fight for equal privileges as businesswomen and academics; others maintain that the overthrow of capitalism is irrelevant for women.)" [30, pg. 1].

The sociologist Vogel has written extensively about theoretical deficiencies of traditional Marxist theory on women's rights [40], and she led a 2002 symposium to discuss Weigand's book. Articles produced from this symposium are instructive, as they contain some of the recollections of women who were Marxist feminists in the 1940's and 1950's. For example, the activist Aptheker [4] points out that she and other post-war feminists felt little support from the CPUSA and that some of the female leaders of CPUSA chapters (for example, Betty Gannett, who Weigand [44] mentioned as an example of the party's enlightened approach to female empowerment) were actually openly hostile to feminist goals.

There is much recent critique of the "second-wave" feminism because its achievements appear to have been limited to the advancement of women within the capitalist power structure. The integration of women into the American workforce has certainly been aligned with the evolving needs of the capitalism and consumerism (e.g. the need for low-wage workers in the service industries). The fears of progressives like Eleanor Roosevelt have been realized with the decline of the labor movement. Therefore, it is reasonable to assume that if Marxism had an influence on the "second-wave" feminism, this influence may have been limited to the women's liberation movement's adoption of revolutionary rhetoric. The mismanagement of the Woman Question within the CPUSA, as detailed in Inman's critique [20] may have helped to ensure that "bourgeois feminism" ultimately prevailed.

Literature review

As Rupp and Taylor [37] mention, there is a widespread perception that there was virtually no feminist movement in the U.S. during the period between the end of World War II and the sudden appearance of "second-wave" feminism at the beginning of the 1960's. Many researchers describe two waves of feminism separated by a forty-year gap between 1920 and 1959. Popular culture paints the American 1940s and 1950s as a highly prosperous time when women were freed from their war-time production duties, happy to return to their roles as housewives and mothers while enjoying the labor-saving benefits of newly accessible domestic technologies like refrigerators and washing machines. The strength of this perception is reinforced by advertising and movies of that period and by U.S. Cold War propaganda that used the image of happy housewives to promote the superiority of consumerism and capitalism over communism [33; 9]. Friedan's "The Feminine Mystique" [18] had as its main aim to challenge the dogma that the middle-class suburban housewives of the U.S. were satisfied with their lives. In 1957, Friedan interviewed her college classmates from Smith College. These women were from the graduating class of 1942, so the experiences that Friedan captured coincided with the war and the post-war period. It is not surprising that these affluent and well educated women were frustrated with social norms that only valued them for procreation, house-keeping and good looks. It is also not surprising that Friedan concluded that: "Women, as well as men, can only find their identity in work that uses their full capacities. A woman cannot find her identity through others – her husband, her children. She cannot find it in the dull routine of housework" [18]. If women could

only find their identities through work, it followed that the goal of upper and middle class feminists would be to have equal access to executive jobs and salaries. Therefore, if one accepts the simplest narrative, there was no feminism in the post war period until Friedan led an awakening of middle and upper class women and these women began to seek equal power within the capitalist economy.

However, Rupp and Taylor [37] challenged the idea that "second-wave" feminism materialized after a period when feminist activity was absent. The authors contend that U.S. feminism survived throughout the 1940's and 1950's as a movement among the economic and intellectual elites, a movement with direct connections to the suffragist movement of the 1920's. For instance, authors focused on the efforts of the National Woman's Party (NWP) to pass the Equal Rights Amendment (ERA) to the U.S. constitution in 1946. They mention that the ERA was opposed by most communists and progressives, including Eleanor Roosevelt [37]. The American communist and progressive agendas were dominated by their interest in the worker's movement, and they worried that the ERA would lead to lower wages since women would compete for jobs. They worried that state laws protecting working women, limiting working hours for mothers, would be lost. Roosevelt explained her opposition in the following letter to the feminist activist Nora Stanton Barney, emphasizing that she made a clear distinction between the interests of "women in industry" and "women in professions:" "25 November 1946, New York City. Dear Miss Barney: I am sorry you have been misinformed on my attitude for equality for women. I do not oppose it and I have never opposed it in the United States. The confusion arises because I do not support the Equal Rights Amendment. I believe we still need the existing protective laws for women in industry. I know full well of the various state laws which are discriminatory to women. I believe we should work to have such laws repealed in the states. It takes two thirds of the states to ratify an Amendment and that means a lot of work. Someday the women in industry will not need protective legislation and then they can work with the women in professions for an Equal Rights Amendment. This has nothing to do with the political rights which were under discussion. We have those." [36, pg. 23]. Since passing the ERA became an important goal of "second-wave" feminists, and since Friedan's book (1963) was clearly addressed towards women who wanted to be "women in professions" it is reasonable to accept Rupp and Taylor's [37] thesis that the women's liberation movement of the 1960s and 1970s was in part an outgrowth of the NWP's elitist agenda. Dicker [14] largely agrees and states that "The National Woman's Party was the only group to refer to itself as "feminist" during the period from 1920 to 1960" (Dicker 2008:61). He concludes that "the civil rights movement that began in the 1950's and blossomed in the 1960's set the stage for women's rights reform" [14, pg. 66].

Furthermore, Weigand [43] and Keohane [22] presented an interpretation that is contrary to that of Rupp and Taylor [37]. They argued that communist party affiliated women activists of the 1940's and 1950's had a powerful influence on "second-wave" feminism. Their research uncovered many details about the post-war activities and writings of Betty Millard, Mary Inman, Nora Stanton Barney, Susan B. Anthony II and Claudia Jones. In particular, Weigand [44] described these women's connections to the CPUSA and their membership in the communist-affiliated Congress of American Women (CAW). The CAW was the U.S. branch of the Soviet-sponsored Women's International Democratic Federation. Weigand was not the first author to uncover a connection between post-war feminists and the CPUSA. For example, Friedan's past as a "labor union radical" was examined by Horowitz [18]. In addition, a 1949 report on the CAW by the Committee on Un-American Activities of the U. S. House of Representatives singled out Nora Stanton Barney and Susan B. Anthony II as women whose prominent names were being exploited through the CAW by Soviet propagandists.

Weigand's [44] basic assertion that the policies of the CPUSA influenced "second-wave" feminism were challenged in several articles produced in the 2002 symposium organized by Vogel [41]. Healey, who was chair of the CPUSA's Southern California district beginning in the 1940's, was interviewed as part of the symposium, and she disputed Weigand's contention that the CPUSA enforced rules that promoted gender equality within the party. Healey mentioned examples of undistinguished women being elected to party positions as "tokens" of an ideology of equality while more qualified women were excluded. In another article from the symposium by Aptheker, a member of the CPUSA in the 1960's and the daughter of the prominent CPUSA leader Herbert Aptheker, the author states: "Weigand wishes for more than was true about the Party. None of the women about whom she writes would have described themselves as feminists, at least not while they were party members. More importantly, Weigand does not distinguish between the often heroic efforts of individual women to reform the Party and the sectarian, dogmatic, and patriarchal investments and privileges of the men who controlled it" [4, pg. 521].

In her pamphlet criticizing the CPUSA's approach to the Woman's Question Inman [20] provided a description of what she considered to be the goals of Marxist "feminists" (although she did not use the term). For Inman, the desirable integration of women into the workforce needed to be accomplished in parallel with the establishment of services like child care that would help to protect the quality of life of working class families. Similarly, the goal of equal pay for equal work needed to be tied to fair wage policies so that industry could not use the entrance of women into the workforce as a means to reduce wages for all workers. These goals did not become top priorities for "second-wave" feminism. The movement of the

late 1960's and early 1970's focused on "breaking the glass ceiling" to allow women to reach upper-level corporate jobs, on the effort to pass title IX (protecting women from discrimination in higher education) and on abortion rights. There was little effort made to protect wages for working class women or to provide access to women's healthcare for those who could not afford to pay [11, pg. 7]. It would appear that the ideas of Marxist women activists of the early Cold War era had little impact of the agenda that was pursued by "second-wave" feminists.

The CPUSA's position on feminism

Apparently, Soviet dogma on the Woman's Question under Stalin influenced the CPUSA's positions on feminism. The contest between Marxist Feminism and Bourgeois Feminism has existed since the time of the 19th century industrialization and the near-simultaneous birth of Communism and the suffragist movement. Millard [31] pointed out that the first Woman's Rights Convention was held in 1848, in the same year that Marx and Engels published the Communist Manifesto. The question at the time was whether women should strive to gain equal rights with men (as the mostly mid-to upper-class suffragettes argued) or whether women should focus first on fighting capitalist exploitation. According to Boxer [7] Marx and Engels saw organized feminism (the suffragist movement) as a false path to emancipation. In the context of Historical Materialism, they maintained that women's equality would be a natural result of the inevitable triumph of Communism. Boxer asserts that Clara Zetkin was the most influential socialist activist of the late 19th and early 20th centuries regarding women's issues, and that her position became the dominant Marxist position: "There cannot be a unified struggle for the entire [female] sex... No, it must be a class struggle of all the exploited without differences of sex against all exploiters no matter what sex they belong to" [7, pg. 131].

After the Bolshevik revolution, the Soviet position was that women had automatically achieved nearly complete equality with their male comrades. On the occasion of International Working Women's Day in 1921, Lenin gave a speech that included the following statements: "Under capitalism the female half of the human race is doubly oppressed. The working woman and the peasant woman are oppressed by capital, but over and above that, even in the most democratic of the bourgeois republics, they remain, firstly, deprived of some rights because the law does not give them equality with men; and secondly—and this is the main thing—they remain in household bondage. No party or revolution in the world has ever dreamed of striking so deep at the roots of the oppression and inequality of women as the Soviet, Bolshevik revolution is doing. Over here, in Soviet Russia, no trace is left of any inequality between men and women under the law. The Soviet power has eliminated all there was of the especially disgusting, base and hypocritical inequality in the laws on marriage and the family and inequality in respect of children" [28]. Lenin went on to propose that the bulk of housekeeping chores would be handled by "large-scale socialized domestic services" [28]. While this vision of gender equality remained the official doctrine of the Soviet state, it was never realized. Women continued to face male dominance in the home, reduced pay and career prospects (with lower-status "feminized" fields of work), and a double burden of wage-earning work and household labor [35].

The CPUSA activist Irene Leslie (the wife of the CPUSA chairman Earl Browder) wrote an article in the March 1936 issue of the party's magazine "The Communist" interpreting Lenin's teachings on the Woman Question in the American context. Leslie repeats the party-line position that the Soviet Union had achieved "the complete emancipation of women" and that this should serve as "an object lesson for women in capitalist society" [27, pg. 250]. The author goes on to emphasize the "radiant example" of African American women who led a successful and militant strike among nut-pickers in St. Louis. In contrast to her praise of women labor activists, Leslie echoes Zetkin in a condemnation of "bourgeois" feminists: "It would be nonsense to speak of the women of the ruling class as being 'oppressed', even when they are not allowed to be so active in the exploitation of the workers as are the men, even when they are only parasites upon parasites... It is not these women of the ruling class whom we have in mind when we speak of the woman problem; we mean the toiling women and the wives of the toilers" [27, pg. 245].

The Bolshevik leader Alexandra Kollontai was another powerful and consistent voice for the mainstream Soviet Marxist-Leninist approach to feminism. As an early member of the Central Committee, she was one of the founders of the Zhenotdel (the Party's department for women's affairs) in late 1919 [10]. Written before the revolution, Kollontai's essay "The Social Basis of the Woman Question" [23] included the following statement: "The followers of historical materialism reject the existence of a special woman question separate from the general social question of our day... In other words, women can become truly free and equal only in a world organized along new social and productive lines" [23, pg. 1]. Kollontai did allow that partial improvements in the condition of women were desirable since "each right that woman wins brings her nearer the defined goal of full emancipation" [23, pg. 1]. She also mentioned that bourgeois women might be completely sincere in their intention to advance the interests of all women as long as they remained "equal in their inequality" [23, pg. 8]. However, she concludes that once bourgeois women gained a political voice, they would become "enthusiastic defenders of the privileges of their class, content to leave their younger sisters with no rights at all" [23, pg. 8].

The leaders of the Zhenotdel, including Kollontai, believed that it was inevitable that socialism would lead to women's full participation in the economic and political spheres. In addition, they began to explore the implications of Marxist predictions regarding the dissolution of traditional family structure. Marx and Engels saw the family as a vestige of feudalism and an institution that encouraged the pursuit of private property [46, pg. 662]. Kollontai is sometimes portrayed as a radical feminist [38] because of her views on "free love" and her belief that women should be free from moral rules that celebrated "purity." In 1932, she wrote: "it is one of the characteristic traits of (the new woman) that she does not hide her natural physical drives" [38, pg. 131]. While Kollontai's writings may seem to address the patriarchal nature of the family, the ideas are extended from orthodox Marxist economic theory. In any case, the Zhenotdel leaders' efforts on sexual liberation were secondary to their mission of reaching out to rural women to integrate them into the workforce. The Soviet state's family policies became more conservative under Stalin in the late 1920's and the Zhenotdel was abolished in 1930 as it was claimed that the Woman Question had been solved [10].

Even after the end of the Zhenotdel, according to Goldman (1993) there was some continued effort to provide daycare and socialized canteens, but always in the context of encouraging women to enter the workforce. By 1936 (Goldman 1993:337), laws and state media emphasized the importance of a "strong socialist family." The same year, abortion became illegal again in order to encourage the fertility of Soviet families [16]. During the period beginning in the early 1930's, Stalin's regime promoted a specific vision of the ideal Soviet woman. This vision included participation in industry, but also fertility and femininity. Reid [34] provides this translated quote from a 1937 article in the magazine "Работница" ("Female Worker"): "Soviet woman, while engaged in multifaceted social activity, must learn to preserve her feminine countenance and look after herself...she should pay attention to her appearance" [34, pg. 151-152].

The famous Stakhanovite (a category of highly productive workers named after a hero of Soviet labor) Angelina Praskovya (known as Pasha Angelina) exemplified the type of women who were celebrated under Stalin. Writing in 1951, in response to a questionnaire sent from a U.S. based encyclopedia of prominent people, Praskovya detailed her long career as a woman tractor driver (the Soviet Union's first). After working in manual labor jobs on farms and coal mines during the 1920's, she became a tractor driver in 1930. She had three children and, although she became a Deputy to the Supreme Soviet, she continued to drive tractors. It is likely that she was seen to be more valuable as an icon of productivity rather than as a former "toiler" who had become a bureaucrat. Her explanation for why she had not wanted a promotion to a higher post reflected her position as a symbol of Soviet womanhood: "I have been a tractor driver for many years. To me this is something more than 'merely a job.' It is the place I occupy in the struggle to carry out our Five-Year Plans, it was my place in the fighting line in our Great Patriotic War, it is the source of my happiness, prosperity and fame... I have remained a tractor driver, and I am proud of it, because in our country every post is a high post, only one must put all one's heart and soul into one's work" [1].

Writing in 1946, Kollontai provided a clear summary of the Soviet vision for women as it stood at the end of World War II: "The Soviet woman is a full and equal citizen of her country. In opening up to women access to every sphere of creative activity, our state has simultaneously ensured all the conditions necessary for her to fulfil her natural obligation – that of being a mother bringing up her children and mistress of her home. From the very beginning, Soviet law recognized that motherhood is not a private matter, but the social duty of the active and equal woman citizen. This proposition is enshrined in the Constitution. The Soviet Union has solved one of the most important and complex of problems how to make active use of female labor in any area without this being to the detriment of motherhood" [24, pg. 1]. These statements present a different viewpoint compared to Kollontai's early writing on the Woman Question. They may also explain why women's rights may not have been prioritized in the Soviet Party's directives to the CPUSA. After all, the Soviet's position was that women's inequality had been resolved through the triumph of Communism. So a revolution of the proletariat should be the priority for American communists. In her article "We seek full equality for women" the black communist activist Claudia Jones praised the leadership of CPUSA chairman William Z. Foster on the Woman Question. According to Jones: "The essence of Foster's contribution is that it is necessary to win the masses of American women for the over-all struggle against imperialist war and fascism by paying special attention to their problems and by developing special struggles for their economic, political and social needs" [21, pg. 5].

Although Jones acknowledged that women had specific problems (making working class women doubly oppressed and black working class women triply-oppressed), her prescription for the party was to develop and communicate Marxist-Leninist theory on the Woman Question and to organize women into labor unions [21].

At the beginning of the Cold War, the CPUSA maintained a highly orthodox (Stalin-era) Marxist-Leninist position on the Woman Question. This position did not acknowledge that middle-class housewives were oppressed, or that working class men were partially responsible for the oppression of working class women. The party was concerned about the risk that feminism could undermine solidarity within working class families. As will be discussed, the CPUSA did not accept that women could be true "toilers" unless they worked

outside the home. This rigid ideological position, combined with the fact that women's issues were assigned low priority by leadership, undermined the CPUSA's influence on the agenda of American feminism.

The disillusionment of women rights activists in the CPUSA

Controversy over the Woman Question became quite dramatic within the CPUSA even before the end of World War II. The activist Mary Inman, at the time a member of the CPUSA in California, wrote a series of articles which were published as the book "In Woman's Defense" in 1940 [43]. Inman's ideas contradicted many of the orthodox positions of the party, including an assertion that the oppression of women existed across class lines. However, Inman's most controversial conclusion was that housework was a form of production and that women should organize to demand compensation and better conditions for this productive role. Party leaders objected to Inman's ideas so completely that they interrupted a class Inman taught at a CPUSA sponsored "workers' school" and subsequently barred her from teaching for her "incorrect" understanding of Communist theory [44]. The CPUSA leader Avram Landy even published an article in "The Communist" to offer the "correct" Marxist view that housework was "useful, but not productive" [44, pg. 40]. Inman resigned from the Communist party in 1941, although she spent much of the next ten years criticizing the CPUSA's positions on women.

The CPUSA was disbanded in 1944, as a sign of solidarity while the U.S. and U.S.S.R. were allied against Nazi Germany [20]. Earl Browder, the party chairman at that time, believed that socialism and capitalism could co-exist. However, when the war ended and Cold War tensions began to form, Browder was replaced by the former chairman William Z. Foster and the CPUSA was reconstituted in 1945. That same year, a conference for women's rights was held in Paris, and the Women's International Democratic Foundation (WIDF) was founded [12, pg. 548]. The WIDF received support from the Soviet Union, however several of its national branches were independent organizations that did not depend on the local communist parties [12, pg. 555].

The American branch of the WIDF, the Congress of American Women (CAW) was founded in May of 1946 [2]. The founders and members of the CAW were a mixed group [2; 19] that included CPUSA members (e.g. Elizabeth Gurley Flynn, Muriel Draper, Betty Millard, Claudia Jones, Margaret Undjus Krumbein, Ella Reeve Bloor), no Communist feminists (e.g. Susan B. Anthony II, Nora Stanton Barney, Elinor S. Gimbel), academics (e.g. Dorothy Wolff Douglass, Gene Weltfish) and artists (Florence Eldridge March, Helen Phillips). According to Weigand [44] Susan B. Anthony II had been a close friend of Mary Inman, and she worked within the CAW to promote a modified version of the Equal Rights Amendment, which read: "There shall be no discrimination against women because of sex or marital status, economically, legally, politically, or socially in the United States of America and in the territories subject to its jurisdiction. Nothing in this article shall be so construed to invalidate or prevent the passage of legislation improving the condition of women in their work or in their family status" [44, pg. 58]. This wording was selected to gain the support of original ERA supporters like Nora Stanton Barney and women who wanted to preserve gender-based protections for women in the workplace. As an affiliate of the Soviet-sponsored WIDF, and given the substantial numbers of CPUSA members in its leadership, the CAW represented an opportunity for the CPUSA to take an active role in the advancement of women's causes in the 1940's and 1950's. However, even Weigand [44] concedes that the CAW did not make much progress on women's issues, either in American society or within the CPUSA. The CPUSA's engagement with the CAW appears to have been limited to the publication of some of Anthony's writings from 1947 in the party's publication the "Worker" [44].

In January of 1948, Millard, who was head of the CAW's Commission on the Status of Women at that time, wrote the article "Women Against Myth." She argued that women should not be considered inferior to men despite the fact that they continued to be subordinated to men within the family, within the CPUSA, and in broader society [31]. Interestingly, Millard made an effort to defend the early suffragists Susan B. Anthony and Elizabeth Cady Stanton from the "bourgeois feminist" label. Millard's praise of the early leaders of the woman's movement may reflect the fact that many of her fellow CAW members were very wealthy. Elinor S. Gimbel was the daughter of a wealthy hop merchant and the wife of an heir to the Gimbel's department store fortune and Nora Stanton Barney was a successful engineer and the ex-wife of FM radio pioneer Lee de Forest. Therefore, it is unlikely that she saw them as "parasites upon parasites," [27, pg. 250] as Irene Leslie might have done. It should be noted that Millard's article contained a section titled "Tanya vs. 'the little woman'" [31, pg. 18-21] in which she contrasted the equality that women enjoyed in the Soviet Union to the "happy housewife" ideal that was imposed as their ideal condition under capitalism. Weigand argues that the publication of "Women against Myth" sparked a deep change in the policies of the CPUSA, and that the party began to tolerate male chauvinism less afterwards [43]. This conclusion is undermined by a letter, written by J. Gerard published in the June 17 issue of the "Worker" that she quotes: "If this is interpreted as a position supporting the married woman's place in the home, then you're right. A progressive worker has to have a feeling of security about his marriage. I charge that the wife who fails to do her job as a good home manager for the progressive worker is being bourgeois in her understanding and is showing contempt for the progressive movement" [44, pg. 83]. Gerard's position may seem extreme, but it closely mirrors the 1946 quote from Kollontai regarding a woman's "natural" obligation to keep house and raise children [24].

The CPUSA's failures on women's issues were not limited to the theoretical debates that went on within its publications or its lack of support for organizations like the CAW. It extended to the fact that relatively few women rose within the ranks of party leadership. According to Baxandall [5] women were largely excluded from top leadership positions, at least before the early 1950's when many of the male leaders were imprisoned under the Smith Act. Although she was referred to within the party as a "mother figure" and a highly effective union organizer, Ella Reeve Bloor never became an official leader within the party hierarchy. At the age of 78 Bloor wrote in her autobiography, "We Are Many," that male chauvinism within the party kept it from giving women "full equal responsibility with men" [8, pg. 563]. In her interview at the 2002 symposium on Red Feminism, Dorothy Healey discussed her recollection that leading communist women like Elizabeth Gurley Flynn and Claudia Jones resented being appointed to the CPUSA's Women's Commission because this type of commission was seen as symbolic: "They're something like what Presidents do when they want to avoid making decisions, they appoint a commission to study it <...>. They were not the center of Party Life, or Party policy, or significance" [17, pg. 512].

Healey also discussed how Betty Gannett (the CPUSA's Education Director) was excluded from the party's National Board at its 1945 convention (Gosse 2002). Although she was active in the CPUSA from the late 1920's through the early 1970's, she did not mention the CAW during her interview, and she emphasized that union organizing was always more central to her own work within the party [17, pg. 513].

The ideological debates that Millard faced in the party, in addition to the relative exclusion of women from leadership positions help to validate some of the criticisms in Inman's 1949 pamphlet "13 years of CPUSA Misleadership on the Woman Question" [20]. In this pamphlet, Inman detailed the way that work on women's issues was stopped in the early 1940's under Browder's leadership. Inman also explained the implications of the Party's decision under Foster and Education Director Avram Landy to narrow its definition of oppressed workers to those who were employed in heavy industries. This policy excluded lighter industries such as garment manufacturing which were predominantly staffed by women. This policy is likely to have infuriated Inman, since it went far beyond the idea that housework was not "productive" labor. Inman also faulted the CPUSA for allowing the CAW to be dominated by "bourgeois" women and a failure to agitate for the establishment of nurseries [20]. Inman points out that no editorial advocating access to child care was published in the *Daily Worker* for most of 1942 despite the fact that women were needed for wartime production [20]. Inman's criticism of CAW leadership (including her old friend Susan B. Anthony II and the Columbia University anthropologist Gene Weltfish) leads her into a seeming contradiction. Inman identifies Irene Leslie's 1936 essay condemning upper class feminists as a piece that provided an excuse for the CPUSA to abandon the woman question for nearly a decade. However, she insists that the CAW was illegitimate due to its many middle class and wealthy members, despite the fact that in 1949 this was the only remaining feminist organization which included a significant number of CPUSA members.

Bettina Aptheker, currently a professor in the Department of Women's studies at U.C. Santa Cruz, joined the CPUSA in the early 1960's. But she was also the daughter of the longtime CPUSA leader and historian Herbert Aptheker. Aptheker's [4] critique of Weigand's [45] thesis centers on her own interactions with key people profiled in Weigand's book, as well as her experiences with continued sexism within the CPUSA. In particular, Aptheker reports that Betty Gannett was "decidedly anti-feminist" and that she gave lectures that were "a cross between strict Victorian code and Stalinist ethics" [4, pg. 520-521]. Aptheker mentions that she was unaware of the CAW (which was disbanded in 1950) and that a large number of feminist-oriented women left the CPUSA by the early 1960's. She includes some praise for Weigand's celebration of individual activist women like Inman, Jones and Millard, but she insists that despite: "(...) the stellar contributions of all these women...it is extraordinary to consider the extent to which the Communist Party of which I was a member was so deeply sexist and homophobic. Male superiority was assumed in matters of theory and political analysis; women were objects of sexual prey in ways we would now call sexual harassment" [4, pg. 520-521].

The accounts of Healey, Aptheker and Inman, describe the CPUSA as uninterested in the Woman Question and the CAW as sincere but ineffective and largely ignored. If one accepts their perspectives, one can consider an additional way in which the CPUSA may still have influenced "second-wave" feminism. Horowitz [18] produced a detailed account of Betty Friedan's involvement with radical causes in the two decades between her college years and the publication of "The Feminine Mystique." He mentions that Friedan took an economics class with Dorothy W. Douglas (a Marxist economist and future member of the CAW) at Smith college in 1941, and that Douglas encouraged her to attend a summer writers' workshop at a school that had close ties to the labor movement [18]. After her graduation from Smith in 1942, Friedan spent a year in a graduate psychology program at Berkeley and then began a ten years' career as a journalist, first at the Federated Press (a leftist news service) and then for the UE News, the newsletter of the United Electrical, Radio and Machine Workers of America [6]. Horowitz' main argument is that Friedan's period of labor union journalism shaped the ideas that she brought into "The Feminine Mystique". In particular, he emphasizes a pamphlet "UE Fights for Women Workers" that Friedan wrote in 1952 [18], in which she advocated equal pay for working women. Boucher [6] points out that Friedan's "UE Fights for Women

Workers” also covered the double discrimination faced by African American women, and that she covered this topic again in a pamphlet she wrote about one year later: “Women Fight for a Better Life!”. Horowitz cites Friedan’s involvement with the UE, and her writings about working women, to dispute Friedan’s frequent claim that she was not very concerned with feminist issues prior to the late 1950’s. Boucher [6] provides the following quote from an essay that Friedan wrote in 1974: “After the war, I had been very politically involved, consciously radical. Not about women, for heaven’s sake! If you were radical in 1949, you were concerned about the Negroes, and the working class, and World War III, and the Un-American Activities Committee and McCarthy and loyalty oaths and Communist splits and schisms, Russia, China and the UN, but you didn’t think about being a woman politically” [6, pg. 27].

Horowitz [18] portrays this type of statement from Friedan as disingenuous, and as an attempt to preserve the legitimacy of her “second-wave” leadership by isolating it from her Marxist past. He suggests that this strategy led her to make the false claim that the ideas in “The Feminine Mystique” came mostly from her own (and her Smith classmates’) personal experiences as housewives [18]. Boucher [6] and Horowitz [18] go further by suggesting that Friedan deliberately hid the Marxist origins of her thinking on feminism because she continued to be influenced by “the tragedy of McCarthyism.” Horowitz attempts to provide a sympathetic interpretation for what he judges to be Friedan’s dishonesty: “If McCarthyism prompted her to hide elements of her past from view, it also made it difficult for her to directly confront her debt to the old left, perhaps out of a sense that she may have betrayed a problematic or martyred cause” [18, pg. 29].

As will be discussed in the next section, the persecution of communists by the U.S. government did help to end some of the activism of Marxist feminist women. However, there is good evidence that work on the Woman Question was marginalized within the CPUSA during the 1940’s and 1950’s, and that this marginalization was mostly unrelated to government pressures. In light of the internal resistance faced by CPUSA members like Inman and Millard, who were focused on the Woman Question, and considering Dorothy Healey’s confirmation that women’s issues were not Party priorities, Friedan’s claim that her early radicalism was mostly confined to non-feminist causes is credible. While she experienced the CPUSA’s strong commitment to the fight for unions and Civil Rights, it is likely that she did not encounter similar support for women’s causes. In other words, the ideas in “the Feminine Mystique” may owe very little debt to the old left. Friedan was closely associated with the old left for more than ten years, yet her seminal book focused on the grievances of highly educated upper and middle-class white women. This suggests that the CPUSA’s indifferent approach to the Woman’s Question was at least as important as McCarthyism in determining the “bourgeois” nature of “second-wave” feminism.

Antagonists to the cpusa, the end of CAW

The House Un-American Activities Committee (HUAC) and the CIA helped to silence Marxist feminists while promoting individuals and organizations with a more individualistic and capitalist vision of feminism. When it was only two years old the CAW was investigated by the HUAC, and was cited as a “subversive organization” [19, pg. 110]. The HUAC’s final report on the CAW featured a list of the CAW’s most prominent members, along with notes on their communist ties [19]. The HUAC singled out several CAW leaders, providing profiles with details about their participation in protests, their speeches and their writing. Dr. Weltfish was profiled as a “ringleader” of the WIDF and CAW [19, pg.10], and Susan B. Anthony II and Nora Stanton Barney were portrayed as puppets, whose famous names were being used for Soviet propaganda [19, pg. 100–103].

The HUAC’s investigation of the CAW came at the same time that many male leaders of the CPUSA were being prosecuted under the Smith Act, and the report detailed the CAW’s delegations in support of these leaders, criticizing them for supporting men who were on trial “because of their membership in an organization that teaches and advocates overthrow of the United States Government by force and violence” [19, pg. 60–63]. Millard and other CAW leaders were summoned by the HUAC investigators as hostile witnesses. Foreign born members of the CAW were targeted for deportation. Claudia Jones was deported to the U.K. because she was born in Trinidad, and others were prosecuted and convicted under the Smith Act (for example, Dorothy Healey and Elizabeth Gurley Flynn). After the HUAC investigation, other CAW members were blacklisted, Dr. Weltfish was dismissed from her job at Columbia University. In the face of this attack from the HUAC, and a lack of support from the CPUSA, the CAW was disbanded in 1950.

The end of the CAW led to the dispersal of its members, with many leaving the CPUSA (for example, Muriel Draper and Betty Millard). Others abandoned further coordinated efforts on women’s causes. At the same time that the CAW was ending, a number of women’s civic organizations in the U.S. began to transform from internationalist organizations engaged with U.N. efforts to spread a peace agenda, to positions that were closely aligned with the U.S. government’s Cold War stance [26]. One of these organizations was the National Congress of Women (NCW). Rose Parsons, a NCW leader, became active in promoting U.S. interests among women’s organizations across the world. This effort was accomplished through a CIA funded offshoot of the NCW named the Committee of Correspondence (CofC) [26]. The CofC was used to communicate U.S. government positions to international women’s organizations and to counteract information produced by the Soviet-funded WIDF. The WIDF often casted the U.S. as an imperialist power and a threat to peace and child welfare. The propaganda

battle between the Soviet Union and the CIA extended to international youth movements as well, and the CIA built programs to spread positive information about democracy, prosperity and individual freedom in the United States. One CIA-funded news organization was (ironically) called the "Independent Research Service" and the future feminist leader Gloria Steinem was one of the service's key employees. Steinem's affiliation with the CIA was publicized in a 1975 article by the radical feminist organization Redstockings [3]. Kounalakis wrote an article in the Chicago Tribune in which he maintains that "Steinem's personal views and CIA political goals aligned" [25]. He quotes Steinem's view of the CIA at the time: "The agency was completely different from its image; it was liberal, nonviolent and admirable." Steinem's defense of the CIA is troubling, given that it was involved in many assassinations and coups during the time she worked with the agency. However, it may not be surprising that with leaders like Steinem, the "second-wave" feminist movement developed individualistic slogans that emphasized "owning one's own body" over collective aims such as child care or universal access to medical care.

Alternative voices

While the achievements of the "second-wave" feminism may have benefited middle class white women more than working class and minority women, it is true that many feminist activists in the 1960's and 1970's were also active in the Labor, Civil Rights, and Anti-War movements. This could not have happened if feminists had been completely won over by the U.S. government's Cold War agenda, or if all progressive thinking had been erased from Women's Liberation. It appears that progressive ideas survived within the Women's Liberation movement, even if they were not realized. Weigand [45] might argue that this progressive undercurrent is a legacy of the old left and the early feminist women of the CPUSA. It is reasonable to think that the influential writing of women like Millard, Jones and Inman had some lasting influence. On the other hand, the CPUSA was only one of the organizations where progressive women were active after World War II.

Marxist Humanism, founded by the former Trotskyist Raya Dunayevskaya, was one small movement that (among other beliefs) stressed Women's Liberation as a reason for revolution rather than a consequence [15]. As an offshoot of Trotskyism, Dunayevskaya's movement was never connected to the Stalinist CPUSA. Dunayevskaya herself was expelled from the CPUSA youth organization in the late 1920s after she raised questions about Trotsky's dismissal from the party. Of course, advanced thinking on the status of women was also happening within academia outside of political circles. One example is the work of the sociologist Komarovskiy. Having witnessed the harassment of her affluent Jewish parents under the Tsar as a child and having immigrated to the U.S. to escape Communism when she was sixteen, Komarovskiy went on to become president of the American Sociological Association and chair of women's studies at Barnard College. Komarovskiy taught young women at Barnard for more than thirty years, and her research covered such topics as the sources of stability in working class marriages [39]. In 1953, Komarovskiy published "Women in the Modern World" in which she discussed her groundbreaking insights on the evolution of sex roles in society [39].

Another woman who was a non-communist pioneer of women's liberation, was also one of the most successful political women of her time. Bella Abzug was a passionate advocate for a Jewish homeland in her youth, and an effective lawyer for labor and civil rights causes during her early career. A contemporary of Friedan, Abzug was exposed to Marxist ideas while in college, but she did not join the Communists. One of her biographers points out that many left-leaning students were turned away from Communism when Stalin signed the Molotov–Ribbentrop Pact in 1939 [29]. Abzug was the organizer of one of the largest women's protest events of the early 1960s (the Women's Strike for Peace) and she joined Steinem, Friedan and other prominent feminists to found the National Women's Political Caucus in 1971 [29].

The stories of these three women are examples of the range of progressive feminist ideas that were being generated in the U.S. during the beginning of the Cold War. While it is hard to measure the impact of Dunayevskaya's philosophies, Komarovskiy had the opportunity to teach students over her long academic career and her insights on gender are still considered to be relevant. Abzug's influence on the Women's Liberation Movement is well documented, although it might be said that she (similar to Friedan) might have been expected to guide the "second-wave" in a more progressive direction.

In her conclusion, Weigand [44] describes the warm reception that Susan B Anthony II received among feminists who came to a Houston conference celebrating the United Nations International Women's Year, and she refers to Abzug and Friedan as "old left" activists [44, pg. 155]. However, there is evidence that Susan B Anthony II fit the definition of a "bourgeois feminist" by the standards of the CPUSA; and that, as mentioned above, Abzug and Friedan's contributions to the "second-wave" focused on elite women despite their pro-labor sympathies.

In the end, as Watkins [42] argues, the main achievement of the past few decades (when the American model dominated the women's rights discourse), were the accumulation of vast knowledge and academic research on women and gender topics. However, Watkins [42] concludes that the social and economic benefits of the American "non-discriminatory" or "equal rights" agenda went mostly to women at the top of the social pyramid around the world. She quotes Brenner to underscore a striking contrast between the outcomes of "first" and "second-wave" U.S. feminism: "After winning the vote in 1920, women's rights campaigners were politically marginalized. By comparison, after the legislative and social gains of the 1970s, feminist demands

were 'increasingly institutionalized and culturally incorporated', the radical ferment of the autonomous movement capped by a powerful Washington-based 'women's lobby' [42]. Evidently, the means for such institutionalization, were the individuation and fragmentation of women's causes, which increasingly become formulated in terms of "identity politics." In other words, women perceived themselves as "me," and not as members of an oppressed class. In contrast, earlier feminist activist conceptualized female entrance to traditionally "male" spaces as a means for further collective organizing and not as a measure of individual autonomy [42].

The idea of helping individual women around the world (or the so-called, "empowerment" discourse) instead of protecting women as a class, has had concrete economic consequences. For instance, in the U.S. the goal of equal pay for equal work was not tied to fair wage policies. So industry, in many ways, used the entrance of women into the workforce as means to reduce wages for all workers. Therefore, it appears that the ideas of Marxist women activists of the early Cold War era did not shape the agenda of the "second-wave" feminism.

At the beginning of the Cold War, the CPUSA adopted the Soviet position on the Woman Question. This position did not acknowledge that housewives belong to the class of the oppressed, or that working class men subordinated working class women. The party feared that feminism could undermine the unity of families. For the CPUSA, as for Soviet communists, whether a woman worked inside or outside of the house was the key factor that defined her as either a "toiler" or a "parasite." This ideological orthodoxy and narrowing of the liberation agenda, along with the fact that party leadership prioritized non-feminist causes, undermined the CPUSA's influence on the future of American feminism.

The accounts of prominent American Marxist feminists (Healey, Aptheker, Inman) detailed the ways in which the CPUSA marginalized the Woman Question. Four years of work under the umbrella of the CAW by its diverse feminist members could be seen as a sincere but ineffective way to organize and represent women in their collective struggle. The well documented persecution of communists by the U.S. government further contained the activism of Marxist feminist women. However, the CPUSA's lack of support for the CAW preceded the McCarthy era and was mostly shaped within its own patriarchal ideological and organizational axes.

Around 1960, a number of women's civic organizations in the U.S. (encouraged by the CIA) moved from work on global efforts to spread a peace agenda, to supporting causes that were closely aligned with the American Cold War position. Finally, the American government took control of the Woman Question by supporting individualization of the common cause, and by promoting "equal rights" and "non-discrimination" agendas [42].

References:

1. Angelina, Praskovya. 1951. "My Answer to an American Questionnaire". Retrieved May 3, 2018. URL: <https://www.marxists.org/archive/praskovya/1947/my-answer/text.htm>.
2. Anon. 1946. "Women of America Organize Own 'PAC'." New York Times 5:26.
3. Anon. 1975. Redstockings Discloses Gloria Steinem's CIA Cover-Up. New Paltz, NY: Redstockings of the Women's Liberation Movement.
4. Aptheker, Bettina. 2002. "Red Feminism: A Personal and Historical Reflection." Science & Society 66(4):519–26.
5. Baxandall, Rosalyn. 2002. "Precursors and Bridges: Was the CPUSA Unique?" Science & Society 66(4):500–505.
6. Boucher, Joanne. 2003. "Betty Friedan and the Radical Past of Liberal Feminism." New Politics 9(3):23–35.
7. Boxer, Marilyn J. 2007. "Rethinking the Socialist Construction and International Career of the Concept 'Bourgeois Feminism.' The American Historical Review 112(1):131–158.
8. Brown, Kathleen A. 1999. "The 'Savagely Fathered and Un-Mothered World' of the Communist Party U.S.A.: Feminism, Materialism, and 'Mother Bloor'" Feminist Studies 25(3):537.
9. Castillo, Greg. 2010. Cold War on the Home Front: The Soft Power of Midcentury Design. University of Minnesota Press.
10. Clements, Barbara Evans. 1992. "The Utopianism of the Zhenotdel." Slavic Review 51(03):485–96.
11. Cook, Sarah Gibbard. 2011. "Feminists Differ in Second and Third Waves". Women in Higher Education 20(8):7–7.
12. De Haan, Francisca. 2010. "Continuing Cold War Paradigms in Western Historiography of Transnational Women's Organizations: The Case of the Women's International Democratic Federation (WIDF)". Women's History Review 19(4):547–73.
13. Delegard, Kirsten. 2012. Battling Miss Bolshevik: The Origins of Female Conservatism in the United States. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
14. Dicker, Rory C. 2008. A History of U.S. Feminisms. Seal Press. Berkeley, CA.
15. Dunayevskaya, Raya. 1985. Dialectics of Revolution: American Roots and World Humanist Concepts. Chicago, IL: News and Letters Committees.

16. Goldman, Wendy Z. 1993. *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Gosse, Van. 2002. "Red Feminism: A Conversation with Dorothy Healey." *Science & Society* 66(4):511–18.
18. Horowitz, Daniel. 1996. "Rethinking Betty Friedan and 'The Feminine Mystique': Labor Union Radicalism and Feminism in Cold War America." *American Quarterly* 48(1):1-42.
19. House Un-American Activities Committee. 1950. *Report on the Congress of American Women*. Washington, DC: Government Printing Office.
20. Inman, Mary. 1949. 13 Years of CPUSA Misleadership on the Woman Question. Retrieved April 1, 2018 (<https://www.marxists.org/history/erol/1946-1956/inman.htm>).
21. Jones, Claudia. 1949. "We Seek Full Equality for Women." Reprint from *Viewpoint Magazine*. Retrieved May 3, 2018 (<https://www.viewpointmag.com/2015/02/21/we-seek-full-equality-for-women/>).
22. Keohane, Jennifer A. 2018. *Communist Rhetoric and Feminist Voices in Cold War America*. Lanham, MD: Lexington Books.
23. Kollontai, Alexandra. 1909. "The Social Basis of the Woman Question." *The Social Basis of the Woman Question* by Alexandra Kollontai 1909. Retrieved May 2, 2018 (<https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm>).
24. Kollontai, Alexandra. 1946. "The Soviet Woman - a Full and Equal Citizen of Her Country." Retrieved May 2, 2018 (<https://www.marxists.org/archive/kollonta/1946/full.htm>).
25. Kounalakis, Markos. 2015. "The Feminist Was a Spook." *Chicagotribune.com*. Retrieved April 1, 2018 (<http://www.chicagotribune.com/news/opinion/commentary/ct-gloria-steinem-cia-20151025-story.html>).
26. Laville, Helen. 2002. *Cold War Women: The International Activities of American Women's Organizations*. Manchester, UK: Manchester University Press.
27. Leslie, Irene. 1936. "Lenin on The Woman Question." *The Communist* 15(3):245 Retrieved March 6, 2018 (<https://www.marxists.org/history/usa/pubs/communist/v15n03-mar-1936-communist.pdf>).
28. Lenin, Vladimir. 1921. "International Working Women's Day." *Lenin Collected Works* 32: 161-163. Retrieved February 11, 2018 (<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/mar/04.htm>).
29. Levine, Suzanne and Mary Thom. 2007. *Bella Abzug: How One Tough Broad from the Bronx Fought Jim Crow and Joe McCarthy, pissed off Jimmy Carter, battled for the Rights of Women and Workers, rallied against War and for the Planet, and Shook up Politics along the Way: An Oral History*. London: Farrar.
30. McAfee, Kathy and Myrna Wood. 1969. *Bread and Roses*. Leviathan.
31. Millard, Betty. 1948. *Woman Against Myth*. Retrieved May 14, 2018 (<http://digital.library.pitt.edu/islandora/object/pitt:31735059397616>).
32. Mitsotakis, Spyridon. 2011. "The Marxist Roots of Feminism." *Front-page Mag*. Retrieved May 13, 2018 (<https://www.frontpagemag.com/fpm/103231/marxist-roots-feminism-spyridon-mitsotakis>).
33. Nixon, Richard M., and Nikita Khrushchev. 1959. *The Kitchen Debate*. Transcript. Accessed March 11, 2018 (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1959-07-24.pdf>).
34. Reid, Susan E. 1998. "All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930s." *Slavic Review* 57(1):133–73.
35. Remennick, Larissa I. 1999. "Women with a Russian Accent in Israel." *European Journal of Women's Studies* 6(4): 441-61.
36. Roosevelt, Eleanor and Nancy Woloch. 2017. *Eleanor Roosevelt: in Her Words: on Women, Politics, Leadership, and Lessons from Life*. New York: Black Dog & Leventhal Publishers.
37. Rupp, Leila J. and Verta A. Taylor. 1990. *Survival in the Doldrums: The American Women's Rights Movement, 1945 to the 1960s*. Columbus: Ohio State University Press.
38. Studer, Brigitte and Regan Kramer. 2015. "Communism and Feminism." *Clio (English Edition)* 41:126–139.
39. Tarrant, Shira. 2005. "When Sex Became Gender: Mirra Komarovsky's Feminism of the 1950's". *Women's Studies Quarterly* 33:334–55.
40. Vogel, Lise, Susan Ferguson, and David McNally. 2013. *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Chicago, IL: Haymarket Books.
41. Vogel, Lise. 2002. "Introduction." *Science & Society* 66(4):498–99.
42. Watkins, Susan. 2018. "Which Feminisms?" *New Left Review* 109(1-2):5-76.
43. Weigand, Kate. 1995. "Vanguards of Women's Liberation: The Old Left and The Continuity of the Women's Movement in the United States, 1945-1970s." PhD Dissertation. Department of History, The Ohio State University.
44. Weigand, Kate. 2001. *Red Feminism: American Communism and the Making of Women's Liberation*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
45. Weigand, Kate. 2002. "Reply to Critics." *Science & Society* 66(4):527–35.
46. Weikart, Richard. 1994. "Marx, Engels, and the Abolition of the Family". *History of European Ideas* 18(5):657–72.

АГРЕСИВНА ТА НАСИЛЬНИЦЬКА ПОВЕДІНКА СЕРЕД ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Орос О. Б.,
*кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри психології
Мукачівського державного університету*

В статті висвітлено специфічні риси відтворення агресивної поведінки та насильства, зокрема у підлітковому віці. Розкрито сутнісні характеристики агресії та насильства. Проаналізовано структуру агресивної поведінки та насильства. Виділено причини насильницької та агресивної поведінки підлітків. Окреслено механізми відтворення насильства агресивної поведінки серед підлітків.

В статье освещены специфические черты воспроизводства агрессивного поведения и насилия, в том числе в подростковом возрасте. Раскрыто сущностные характеристики агрессии и насилия. Проанализирована структура агрессивного поведения и насилия. Выделены причины насильственного и агрессивного поведения подростков. Определены механизмы воспроизводства насилия агрессивного поведения среди подростков.

The specific features of reproduction of aggressive behavior and violence, particularly in adolescence, have been highlighted in the article. The essential characteristics of aggression and violence have been revealed. The key aspects and structure of aggressive behavior and violence have been analyzed. The reasons of violent and aggressive behavior of adolescents have been specified.

Ключові слова: агресивна поведінка, насильство, підлітки, агресія.

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних процесів українського суспільства проблема насильницької та агресивної поведінки серед підлітків сьогодні постає особливо гостро. Новини насичені ситуаціями, в яких ключову роль відіграє насильство: від вуличних бійок та шкільного булінгу до тривалих агресивних сутичок на Сході країни. Кримінологічний аналіз стану злочинності засвідчує тенденцію до зростання загального рівня кримінальних правопорушень. В останні роки відмічено абсолютний приріст злочинності [1]. Вітчизняна кримінальна статистика ілюструє також погіршення стану справ щодо злочинної поведінки неповнолітніх: кількість неповнолітніх злочинців збільшується, а вік скоєння злочинів стає все молодшим. Так, за даними єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення протягом грудня–січня 2016 року, загальна кількість осіб, що вчинили кримінальні правопорушення склала 99 307, з них 4 218 неповнолітні, у тому числі 218 до 14 років, 1 127 14–15 років, 2 873 16–17 років. У числі вищенаведених кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми, 437 злочинів проти життя і здоров'я особи, 27 з них скоєно особами до 14 років, 66 – 14–15 років, 380 – 16–17 років. За даними аналогічного звіту за грудень–січень 2017 року загальна кількість осіб, що скоїли злочини склала 117 947, з них 4 510 неповнолітні, у тому числі 212 до 14 років, 1 337 – 14–15 років, 2916 – 16–17 років. Неповнолітні скоїли 490 злочинів проти життя і здоров'я особи, 19 з них скоєно особами до 14 років, 92 – 14–15 років, 379 – 16–17 років. До того ж кількість тяжких тілесних ушкоджень завданих неповнолітніми зросла на 24% [2]. Враховуючи складну криміногенну ситуацію, особливу тривогу викликає ситуація відтворення насильства серед підлітків, яка характеризується жвавою динамікою, що носить негативний соціальний резонанс. Проте рівень повсякденного дитячого насильства не можна вимірювати тільки кількістю кримінальних злочинів. Високий рівень насильства з боку дітей на повсякденному рівні маскується під змагання або виправдовується особливостями їх психофізіологічного розвитку, поблажливим ставленням до них з боку дорослих. Підлітки об'єднуються у групи для скоєння насильницьких дій, що мають системний характер, часто фільмують свої знущання на телефони для пролонгованого негативного насильницького ефекту своїх дій для жертви. На сьогодні проблема агресивної та насильницької поведінки є одним з актуальних і перспективних наукових напрямків дослідження, що має не лише наукове, але й практичне значення. Протягом останніх років проблеми проявів дітьми насильства та агресії торкалися вітчизняні та закордонні соціологи: Р. Арон, Т. Авельцева, А. Бова, К. Вільсон, Н. Зінов'єва, Г. Ковганич, В.М. Кудрявцев, Н.Ю. Максимова, Г.Міньковський, Г. Моргенту, Ю. Онишко, В. Оржеховська, Т. Федорченко О.Б. Янчук, В. Юстицький та інші.

Соціальні проблеми застосування насильства дітьми проти інших осіб досліджують: Л. Розе-Краснор, Г. Гіні, М. Кірпка, Н.Р. Крік, К.А. Додже, В. Бернер, К. Шмек, К. Галвег, Н. Гойер, С. Науман, А. Шік, І. Отт, Г. Шмід, Е. Кунче, С. Анлікер, Г. Боденманн, Б. Фей.

Попри значний інтерес до проблеми насильства та агресивності, питання проявів та механізмів агресивної та насильницької поведінки серед підлітків залишається актуальним для сучасної науки. Нині є потреба пояснити специфічні риси агресивної та насильницької поведінки серед дітей підліткового віку. Не в повній мірі розкрито специфіку застосування агресивних актів поведінки підлітками по відношенню до однолітків та соціально-психологічні механізми відтворення агресивної поведінки в середовищі підлітків.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні аспекти агресивної та насильницької поведінки серед підлітків, а також з'ясувати особливості професійних планів підлітків, що демонструють насильство.

Виклад основного матеріалу. Аналіз літератури дозволяє виділити дві стратегії інтерпретації та трактування агресії та її похідного складника – насильства. Перший науковий напрямок трактує агресію як «генетичну властивість», що дана людині від природи (К. Лоренц [3], З.Фрейд [4]); друга стратегія є альтернативою першій і пояснює агресію як соціально обумовлене та надбане внаслідок культурних трансформацій явище, до якої відносять також трактування агресії та насильницьких дій як наслідку фрустрації (Берковіц Л. [5], Зильман Д. [6]), агресія засвоєна внаслідок соціального наuczіння (А. Бандура [7]). Треба зазначити, що агресія і насильство трактуються як соціальні явища, що еволюціонують від міфу до трагедії, від всезагального до організаційного насильства в працях Е. Дюркгейма [8], М. Мосса [9], Р. Жирара [10], Ж. Делеза [11]. Концепт насильства стає частиною соціально-політичної і антропологічної практики ХІХ–ХХ ст. в дослідженнях Ж. Сореля [12], К. Маркса [13], К. Манхейма [14].

Більшість дослідників визначають агресію як дію чи поведінку, що направлена на нанесення шкоди іншій істоті чи об'єкту. Визначити рівень особистої тенденції агресії складно. Доступними для спостереження та інтервенції є тільки зовнішні прояви агресії, тобто агресивна поведінка, що є близькою за своєю суттю із поняттям «насильство». За визначенням Змановської Є.В. та Рибнікова В.Ю., агресивна поведінка включає: ворожу установку, агресивні емоції, агресивні дії і насильство [15]. Отже агресивна поведінка окрім ворожої установки обов'язково включає афективний та поведінковий компонент, структура ж насильства більш зовнішньо орієнтована, (акти насильства можуть бути чітко спланованими без будь-яких супровідних емоцій). Насильство у широкому сенсі – це один із способів задоволення потреб. У вузькому значенні, насильство – це завдання особі будь-якої шкоди. Феномен насильства може приймати різні форми, але переважно репрезентується через взаємодію двох сторін – насильника та жертви. Природа насильства, з точки зору соціології, може бути як продуктом реальних протиріч, так і суто символічних процесів. Воно може трактуватися в якості як глибинного джерела соціальних трансформацій, так і прояву соціальних девіацій. Джерелом насильства серед підлітків у більшості випадків є саме соціальні детермінанти.

Пояснення агресивної та насильницької поведінки серед підлітків потребує комплексного підходу. Основними новоутвореннями підліткового віку є становлення та розвиток інтелектуальної системи, рефлексії; формування соціальної відповідальності й готовності опановувати нові соціальні ролі; набуття особистісної ідентичності та вибір соціальних ролей і прагнення до самореалізації й індивідуалізації. Ці новоутворення підвищують прагнення відповідати прийнятним у суспільстві порядкам та уявленням про успішність особистості.

Х. Хекхаузен зазначає, що «поняття агресія включає значну кількість різних дій, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини, призводять до матеріального збитку, перешкоджають здійсненню намірів, протидіють його інтересам або призводять до його знищення» [16, с. 485]. Проте автор підкреслює несправедливість однозначно антисоціального трактування агресії.

Соціально-когнітивні пояснення описують агресивну поведінку підлітків як дефіцит соціальної компетентності, який спирається на проблеми обробки інформації. Звідси витікає припущення, що діти і молодь проходять наступну послідовність пізнавальних процесів, коли вони переживають потенційно агресивну подію:

- 1) намагаються прикрасити подію, тобто підлітки збирають інформацію із оточення;
- 2) інтерпретують подію під впливом цієї інформації, а також на основі наявного в них досвіду і таким чином намагаються дати оцінку ситуації;
- 3) реалізується пошук можливої реакції на подію. У такій вирішальній фазі підлітки оцінюють відповідність різних реакцій, а також обирають оптимальне рішення.

А. Бандура пояснював причини насильницької та агресивної поведінки підлітків раніше пережитим ними негативним досвідом стосовно певної ситуації. Застосування насильства у такій ситуації носить ключову роль у подальшому сприйнятті подібних ситуацій як таких, що потребують насильницького втручання, як таку особа сприйматиме навіть ситуацію, що є за своєю суттю нейтральною.

Велику роль у застосуванні насильства також відіграє попередній позитивний досвід успішного використання насильства для задоволення своїх потреб. Для підлітка найбільшу небезпеку у формуванні агресивної поведінки становить не стільки сам акт агресії, скільки реакція на нього [7]. Несвоєчасна або неправильна реакція оточення може призвести до закріплення та підсилення агресії у підлітків.

Підлітковий вік, як кризова стадія розвитку особистості, на думку видатного психолога А. Адлера, передбачає, що підліток «важкий» як для себе, так і для інших. Фізична нестабільність, риси характеру, що ускладнюють спілкування, емоційна незрілість, несприятливі мікро- й макросоціальні відносини – усе це фактори ризику, наявність яких, безумовно, робить цей важкий вік ще важчим. На думку А. Адлера, агресія – це реактивна форма поведінки, а не заснований на вродженій схильності психологічний феномен, який не залежить від досвіду індивіда і його ставлення до життя. А. Адлер ввів нове поняття агресії – почуття неповноцінності, яке може виникати в результаті дефектів, слабкості і безпорадності людини і долається за рахунок виникнення і зміцнення почуття переваги. І якщо спочатку боротьбу за перевагу А. Адлер розглядав як прояв агресивності (подолання перешкод, боротьба за виживання, самовдосконалення, самоствердження), то пізніше він відмовився від ідеї агресивних прагнень на користь прагнення до влади. Насильницьку, агресивну поведінку А. Адлер пояснював прагненням до домінування і самоствердження [17].

З кризою підліткового віку та притаманними дітям у цьому віці поведінковими реакціями пов'язував насильницьку та агресивну поведінку А.Е. Личко. Джерелом кризи виступає гіперболізоване бажання у соціальному визнанні (спровоковане частково психо-фізіологічними особливостями та актуалізацією соціальних вимог) та значним дефіцитом засобів для виконання цього бажання [18]. Агресія серед підлітків може бути реакцією на фрустрацію, засобом самозахисту, а також єдиним інструментом задоволення потреб у випадку, коли дитина не бачить інших доступних [19].

У підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками, суспільно корисна праця і навчання, що позитивно позначається на розвитку психіки та особистості загалом. Звісно, джерело агресії та насильницької поведінки також бере свій початок з інституту первинної соціалізації – сім'ї. Батьки можуть заохочувати чи бути взірцем агресивної поведінки, карати дітей за агресивні прояви дуже різко, бути непослідовними в своїх реакціях [20]. Проте саме група однолітків, що включає в себе людей одного віку, є еталоном, і здебільшого виконує функції значущої оцінки тих вчинків і дій, які скоюють підлітки. Вперше її засуджують не батьки і не родичі, а однолітки. Це зовсім нова ситуація, в яку підліток тільки вступає. З точки зору соціалізації це принципово важливий момент: підліток навчається дивитися на себе очима інших людей, які, по-перше, не є родичами; по-друге – є не дорослішими від них. В групі однолітків індивід нібито «приміряє на себе одяг дорослої людини».

Ніякий інший соціальний інститут не може реалізувати такі функції для підлітків, які виконують групи однолітків. Вони допомагають засвоєнню навичок соціальної поведінки, присвоюють первинний статус, допомагають легше пережити ослаблення зв'язків з батьківським домом, передають специфічні для підліткового віку цінності. В рамках теорії диференційної асоціації (Е. Сатерленд), пояснюються насильницькі дії через засвоєння асоціальних форм поведінки підлітками з найближчого значимого оточення [21]. Схвалювальна реакція найближчого оточення на агресію, формує готовність підлітка для подальшого застосування агресивної поведінки для вирішення актуальних соціальних ситуацій.

За даними нашого дослідження, завданням якого було уточнення особливостей насильницької поведінки серед підлітків, (анкетування (N=365) на основі випадкової багатошаблевої гніздової вибірки, суцільного на останньому етапі, учнів 9–11 класів ЗОШ та професійно-технічних навчальних закладів Закарпаття), найбільш поширеною причиною застосування дітьми фізичної сили проти інших осіб визнано непорозуміння 29,3%. Мотивом такої відповіді можна вважати спробу дітей зняти з себе провину або виправдання. До прояву цього мотиву можна віднести відповіді, де причиною застосування фізичного насильства визнається вживання алкоголю (11%) і самозахист (7,6%). Таким чином, мотив виправдання присутній у 47% опитаних.

Другою за обсягом причиною визнано погане виховання та негативний вплив друзів – 24,3%. Мотивом такої відповіді можна вважати спробу перенесення провини на інших. Бажання самоствердитися, що відмітило 16,4% можна віднести до мотивації негативної конструктивності або мотиву використання фізичного насильства. Жорстокість, зневага і агресія як причини проявів фізичного насильства вказали 6,9% опитаних. Мотивом такої відповіді треба вважати визнання провини або як негативну конструктивність. Треба врахувати значну кількість тих, хто не зміг визначити причини (4,4%) та відсутність відповіді (12,7%) [22]. Результати дослідження підтвердили, що учні, які постійно чи кілька разів на тиждень контактують із сферою фізичного насильства не прагнуть отримати хорошу освіту, до того ж одержані дані підтверджують, що нехтування хорошою освітою в даному випадку не є наслідком неспроможності учнів здобути освіту через певні обставини (скрутне матеріальне становище, неблагополучна сім'я), небажання здобути вищу освіту передують низький рівень потреби

дитини у подальшому навчанні. Одержані результати дослідження свідчать про те, що на думку дітей старшого підліткового віку, що демонструють значний рівень проявів насильницької поведінки вища освіта їм просто не потрібна. Встановлено, що вибір престижної професії зумовлює низький рівень контакту зі сферою застосування насильства дітьми, $r = -0.196$, $p < 0.01$. Учні, які обрали більш престижні, високооплачувані професії приймали участь чи були свідками застосування фізичного насильства рідко. Частина учнів, яка вказала, що дуже рідко стикалася зі сферою насильства, під час вибору професії надала перевагу більш престижним професіям: 24,7% обрали економічний напрямок, 16,6% бажають стати у майбутньому юристами, 13,6% обрали фах медика, тільки невелика частинка цих учнів обрали робітничі професії – всього 5,5%. Це та частина учнів, яка має потребу навчатися та продовжуватиме денне навчання у вузі, тобто вона обрала престижні професії і буде їх опановувати – це свідчить про їх впевненість у собі та своїх силах, а також про потребу у вищій освіті та бажанні навчатися. Учні, які вказали, що спостерігали чи приймали участь у застосуванні дітьми фізичного насильства проти інших осіб кілька разів на місяць, під час вибору професії здебільшого надали перевагу також престижним професіям: 21,1% обрали фах юриста і стільки ж відсотків обрали інженерно-технічний напрямок, 18,4% підлітків цієї категорії обрали медичний напрямок. Не користуються популярністю у цієї частини учнів робітничі професії, адже тільки 7,9% з них, що контактують з фізичним насильством кілька разів на місяць здійснили вибір на їхню користь, також 7,9% учнів зазначили, що ще не визначилися з вибором.

Найбільша частка підлітків, що стикаються зі сферою фізичного насилля кілька разів на тиждень не визначилася з вибором професії. Діти цієї категорії надають перевагу робітничим професіям – 16,7% і зовсім знехтували медичним напрямком під час обрання майбутнього фаху. Учні, які постійно спостерігають чи беруть участь у застосуванні фізичного насильства здебільшого надають перевагу робітничим професіям – 20% та не визначилися з вибором професії 15%. Це свідчить про те, що діти старшого підліткового віку не впевнені в собі, не вірять в те, що зможуть опанувати престижну професію. Характерною рисою для частини підлітків, що частіше контактують зі сферою фізичного насилля є те, що вони ще не визначилися із майбутнім фахом, хоча це учні старших класів. Така невизначеність свідчить про неготовність прийняти важливе рішення. Встановлено наявність зв'язку між якістю навчання учнів у школі та рівнем контактів їх із сферою застосування фізичного насильства. Для дітей, у яких рівень проявів фізичного насильства є низьким, характерна значна успішність у вивченні основних шкільних предметів, зокрема української мови та математики. Встановлено зв'язок між частотою залучення дітей у сферу фізичного насильства та рівнем успішності з української мови – $r = 0,148$, $p < 0,01$. Частина учнів, які дуже рідко приймали участь у застосуванні фізичної сили, за минулий рік з української мови здебільшого отримали такі оцінки: 8 балів – 23,2%, 9 балів – 23,6%, 10 балів – 24,4%, а це досить високі бали. Для підлітків, у яких рівень проявів фізичного насилля є високим характерним є низький рівень знань з української мови. Частина респондентів, яка вказала, що брала участь у застосуванні фізичної сили проти інших осіб кілька разів на тиждень, за минулий навчальний рік одержала досить низькі бали: 4 бали одержали – 7,7% учнів; 6 балів одержали 15,4% неповнолітніх; рівень знань, що оцінили у 7 балів, вказали також 15,4%; 8,3% дітей старшого підліткового віку, що постійно контактують зі сферою фізичного насильства за минулий навчальний рік з української мови одержали 5 балів; 20,8% одержали 7 балів. Встановлено також наявність зв'язку між якістю знань з алгебри та рівнем частоти проявів фізичного насилля у дітей – $r = 0.121$, $p < 0,05$. Надзвичайно низький рівень знань зафіксовано у дітей, які контактували зі сферою фізичного насилля постійно – 2 бали (8,3%).

Встановлено також наявність зв'язку між успішністю з геометрії та рівнем проявів фізичного насилля у дітей – $r = -0.139$, $p < 0,01$. За допомогою результатів соціологічного дослідження доведено: підлітки, які схильні до насильства, відрізняються соціальними статусами, умовами проживання та мають певні соціально-демографічні особливості. Частина дітей, які часто демонструють фізичну силу, мають низький соціальний статус, належать до сімей робітників із низьким рівнем освіти та проєктують у своєму майбутньому низький соціальний статус. Більшість таких дітей не бачить перспективи подальшого навчання та можливості підвищення власного соціального статусу.

Потреба у самоствердженні за відсутності позитивних нахилів і відповідних можливостей призводить до негативних форм активності. Велика кількість дітей, яких можна назвати дітьми вулиці, є тим сприятливим фактором, який збільшує їх втягнення у проституцію, насильство, вживання та розповсюдження наркотиків, торгівлю людьми, трудову експлуатацію. «Соціально виключені» діти є безпосереднім наслідком стратифікації суспільства. Завдяки швидкості соціальної стратифікації і соціальної мобільності, кількість соціально виключених дітей в Україні може випереджати подібні процеси у розвинутих країнах, де етап накопичення труднощів, розриву соціальних зв'язків, дискваліфікації та кризи ідентичності відбувається повільніше [23].

На думку представників конструктивізму, фізичне насильство, як й інші прояви девіантного та делінквентного поведіння, є соціальним конструктом. Це відбувається через те, що «значна кількість соціальних інститутів і феноменів («фактів») не стільки існують об'єктивно, *per se, sui generis*,

оскільки штучно «сконструйовані». На думку Я.І. Гілінського, немає жодного акту поводження, який не був би «девіантним» самим по собі, незалежно від соціального контексту. Так, «умисне заподіяння смерті (вбивство) – є найтяжчим злочином, проте одночасно є подвигом щодо противника на війні» [24, с. 10]. Зміст фізичного насильства відрізняється від його оцінки. Об'єктивним чинником насильства виявляється не природна схильність людини, а соціальні норми, штучно створені бар'єри та обмеження ступеня свободи людей. Результати дослідження підліткової агресії О.В. Волянською, хоча й засвідчують тенденцію до зниження рівня агресивної поведінки за останні 10 років, проте підтверджують, що рівень схильності до невмотивованої деструктивної агресії є незмінним. Агресія підлітків визначається як фактор-механізм компенсації соціальної дезадаптації [25].

Найбільша кількість бар'єрів та обмежень випадає на долю дітей підліткового віку, кримінальна активність яких останніми роками зростає. Причому характер цієї активності має загрозливі риси зухвалості, жорстокості, цинізму, насильства. Основними причинами цього є: по-перше, фізіологічні та психічні риси (взагалі характерні для підлітків) – соціальна незрілість, що контрастує з бурхливим фізіологічним дозріванням, прагненням випробувати нові відчуття; по-друге, нездатність прогнозувати наслідки різноманітних дій, сильне прагнення до незалежності. [26].

Дослідження специфіки агресивної та насильницької поведінки у підлітковому віці доводять, що зміст такої поведінки зазвичай є досить суперечливим. Першою чергою це виявляється у бажанні заявити про себе як про дорослого, зайняти певне місце у соціальній системі. Проте підлітковий вік супроводжується дефіцитом необхідних ресурсів (як психічних так і соціальних) для реалізації цього бажання.

Мотив порушення табу в міфі виникає в тісному зв'язку з мотивом ініціації. Для дитини порушення будь-якого соціального табу перетворюється у феномен демонстрації набутої внаслідок ініціації зрілості, свого нового соціального статусу. Х. Хекхаузен визначає, що часто агресія слугує іншим мотивам, наприклад влади та домінування, тобто за своєю суттю визначається як інструментальна агресія. Інструментальна агресія – це єдина форма агресивної поведінки, що не має біологічного підґрунтя. Поряд з інструментальною, виділяють експресивну та ворожу агресію. Враховуючи соціальний вектор агресії, виділяють просоціальну та антисоціальну агресію [16, с. 486].

Агресія та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку часто виступає примітивним, найбільш доступним інструментом реалізації актуальних соціальних потреб. Насильство серед підлітків виступає не просто ритуалом ініціації, воно є конструктом або «деконструктом маскулінності жертви». Соціальним фактором, що відтворює насильство у молодіжних угрупованнях є підтримка «символічного чоловічого гомосоціального статусу» [27, с. 160], важливого для ініціації маскулінності хлопців. Сутність цього явища доводиться майже повною ізоляцією молодіжних угруповань від жінок та майже п'ятнадцятикратною різницею в чисельності постраждалих від фізичного насильства чоловіків.

Скоєння насильницької дії створює реальну можливість для завершення гендера шляхом припинення жертв. Хлопці, що не пройшли ініціацію фізичним насильством, стають об'єктом віктимізації. Якщо вони, будучи чоловіками біологічно, не можуть репрезентувати специфічну маскулінність у своїх повсякденних практиках, члени молодіжних угруповань не вважають їх «справжніми чоловіками». Деконструкція маскулінності може означати для хлопців тимчасову, але дуже важливу реконструкцію особистості.

На відміну від злочинності дорослих, злочинність дітей, або делінквентна поведінка, включена у більш широкий соціальний контекст, є безпосереднім наслідком глибинних соціально-економічних, політичних, морально-психологічних суперечностей суспільства. Стратифікація суспільства, соціально-економічна нерівність та відсутність реальних можливостей задоволення власних потреб, бідність та інші соціальні фактори безпосередньо впливають на антисуспільну мотивацію делінквентної поведінки. Негативні впливи на дітей макросередовища можуть частково нівелюватися правильним вихованням у сім'ї та школі.

Висновки. Агресивна та насильницька поведінка – це цілеспрямований руйнівний поведінковий акт, що суперечить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві, яка завдає шкоди об'єктам насильницького нападу, заподіює фізичний збиток людям, викликає у них психічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості). Агресивні молоді люди зосереджують свою поведінку не тільки на агресії, але й здебільшого показують широкий репертуар девіантної поведінки. Далі вони схиляються до девіантної поведінки виходячи з того, що негативні консеквенції для жертви або взагалі неприйнятні, або ж недооцінені. В системі відносин серед дітей-підлітків, насильство постає в ролі архетипного, примітивного знаряддя вирішення об'єктивно наявного конфлікту інтересів учасників соціального процесу. Сутність цього конфлікту може ґрунтуватися на фактичній нерівності одного суб'єкта перед іншим, що може міститись в нерівності сил індивідів. Специфікою агресивної та насильницької поведінки підлітків є її відтворення як інструменту задоволення потреб у соціальному визнанні, що відбувається в ситуації дефіциту соціально схвалюваних ресурсів у дитини. В такій ситуації підлітки схильні вирішувати свої проблеми коштом ресурсів інших людей.

Встановлено ряд змінних, що пов'язані з участю учнів старших класів загальноосвітніх шкіл Закарпаття (підлітків) у застосуванні фізичного насильства проти інших осіб. Зокрема, можна говорити про наступні змінні: намір учнів здобувати вищу освіту, потреба учнів у вищій освіті, вибір майбутньої професії, успішність підлітків у школі. Результати дослідження засвідчують середній рівень участі дітей старшого підліткового віку у ситуаціях застосування фізичного насильства, оскільки більшість респондентів вказали, що були учасниками зазначених ситуацій дуже рідко, хоча також спостерігаються випадки постійних проявів фізичного насильства кілька разів на тиждень. Встановлено, що діти старшого підліткового віку, які рідко є учасниками ситуацій застосування фізичного насильства відзначилися високими балами з провідних шкільних предметів, це свідчить про серйозне, сумлінне ставлення до навчання. Ця частина підлітків прагне здобути вищу освіту та зафіксувати високий рівень потреби в ній. Учні, які демонструють високий рівень проявів фізичного насильства, не мають наміру здобути вищу освіту, не відчувають у цьому потреби. Така ситуація зумовлена небажанням навчатися, про що свідчить низький рівень знань із провідних шкільних предметів. Встановлено, що школярі, які засвідчили максимальний рівень проявів фізичного насильства, під час вибору майбутньої професії надають перевагу робітничим професіям або ж взагалі не визначилися з вибором професії, причому престижні професії взагалі ігнорують.

Прояви насильства та агресії серед дітей формуються не лише їх схильністю до прямого насильства але й структурним насильством, зокрема статусною нерівністю. Насильницькі та агресивні дії виступають частиною ритуалу своєрідної ініціації підлітків та утвердження своєї позиції у соціальній системі. Насильницька, агресивна поведінка часто слугує інструментом задоволення потреби у соціальному визнанні. Подальших наукових розвідок потребують механізми компенсації дефіциту соціально схвалюваних ресурсів у дитини, що демонструє насильницьку поведінку для задоволення потреб у соціальному визнанні для планування комплексних профілактичних заходів.

Література:

1. Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. Підприємство, господарство і право. К.: Гарантія, 2017. Вип 1(251). URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/40.pdf>.
2. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (2016–2017pp): статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&_c=fo
3. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). М.: Прогресс, 1994. 272 с.
4. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. М.: Наука, 1989. 352 с.
5. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2007. 512 с.
6. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. М.: Апрель–Пресс, ЭКСМО-ПРЕСС, 1999. 512 с.
7. Бандура А. Теория социального научения. СПб.: Евразия, 2000. 320 с.
8. Дюркгейм Э. Социология: её предмет, метод, предназначение. Пер., предисл., послесл. и примеч. А.Б. Гофман; Кол. авт. Государственный университет. Высшая школа экономики. [3-е изд., доп. и испр.]. М.: Терра. Книжный клуб, 2008. 399 с.
9. Мосс М. Очерк о даре. Общества. Обмен. Личность: труды по социальной антропологии / Пер. с франц., послесловие и комментарии А.Б. Гофмана. М.: Восточная литература, РАН. 1996.
10. Жерар Р. Насилие и священное. Перевод Г.М. Дашевского. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. 400 с.
11. Делез Ж. Логика смысла. Перевод Я.И. Свирский. М.: Академический проект, 2011. 472 с.
12. Сорель Ж. Размышления о насилии. М.: РГГУ, 2013. 293 с.
13. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Под ред. Ф. Енгельса. М.: Политиздат, 1978. Т. III, кн. III. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. II. I–IV. 509. 1084 с.
14. Манхейм К. Диагноз нашего времени. Пер. с нем. и англ.; Отв. ред. и сост. Я. М. Бергер и др. М.: Юрист, 1994. 700 с.
15. Змановская Е.В. Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: учебное пособие. СПб.: Питер, 2010. 352с.
16. Хекхаузен Х. Мотив и мотивация: восемь основных проблем. Мотивация и деятельность. Т. 1. М.: Педагогика, 1986. С. 33–48.
17. Адлер А. Понять природу человека. СПб.: Академический проект, 1997. 125 с.
18. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1983. 256 с.
19. Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. Психогенез особистості: норма і девіація: зб. наук. ст.: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні проблеми

- сучасної психології: здобутки і перспективи» (Луцьк, 6 люте 2015 р.). М-во освіти і науки України, Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ф-т психології; [голов. ред. Я. Гошовський]. Луцьк, 2015. Т. 1. С. 130–140.
20. Андреев Ю.С. Причины возникновения подростковой агрессии в современном сообществе. Вестник Луганского национального университета имени Тараса Шевченко. Серия «Педагогические науки». 2014. № 5(1). С. 148–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2014_5%281%29__19.
 21. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. М.: Феникс, 1994. 688 с.
 22. Орос О.Б. Самовизначення неповнолітніми мотивації проявів фізичного насильства у власному середовищі. Вестник ОНУ им. И.И. Мечникова. Серия «Социология и политические науки». Одеса, 2011. С. 603–608.
 23. Стан та чинники здоров'я українських підлітків: моногр. О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, О.Р. Артюх та ін.; наук. ред. О.М. Балакірева. К.: ЮНІСЕФ, Укр. інт соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2011. 172 с.
 24. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 520 с.
 25. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вестник НУ «Національна академія України ім. Ярослава Мудрого» Серія «Соціологія». Том 3, №30 (2016). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuac_2016_3_13.
 26. Саппа М.М. «Діти вулиці»: сприйняття ризику і мотиви ризикової поведінки. Вестник Национального университета внутренних дел. 2007. Вип. 37. С. 430–434.
 27. Салагаев А.Л. Насилие в молодежных группировках как способ конструирования маскулинности. Журнал социологии и социальной антропологии. Т. V. № 1, 2002. С. 151–160.

SHAPING THE SOCIO-LEGAL NOTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN FRENCH PERSONALISM

Dariusz Mańka,
doctoral student,
Faculty of Law and Administration,
University of Warsaw

The concept of "sustainable development" is one of the most important issues in the contemporary political and legal discourse, especially in the context of international environmental protection standards, having an immense influence on national regulations. Its ideological background seems to be quite rich. Apart from broadly defined environmentalism, the concepts of sustainable development also draw on numerous contemporary theories of human development, particularly on the ideas of humanistic development, present in the Catholic social teaching since the Second Vatican Council (1962–1965), including pope John Paul II.

This idea of humanistic development has been widely inspired by the views of representatives of French Christian personalism, such as the well-known philosopher Jacques Maritain (1882–1973), Emmanuel Mounier (1905–1950), publicist and social activist, and, last but not least, an original theologian and Jesuit Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955). This article aims to present a human and economic development through the prism of those French personalists' thought.

Концепція «сталого розвитку» є однією з найважливіших проблем сучасного політичного та юридичного дискурсу, особливо в контексті міжнародних стандартів охорони навколишнього середовища, що значно впливає на національне законодавство. Його ідеологічний фон здається досить багатим. Крім широко визначеного екологічного підходу, концепції сталого розвитку також засновані на численних сучасних теоріях людського розвитку, зокрема на ідеях гуманістичного розвитку, представлених в католицькому соціальному вченні з часів Другого Ватиканського собору (1962–1965), включаючи папу Іоана Павла II.

Ця ідея гуманістичного розвитку широко натхнена думками представників французького християнського персоналізму, таких як Жак Марітен (1882–1973), Еммануель Муньє (1905–1950), П'єр Тейяр де Шарден (1881–1955). Ця стаття покликана показати розвиток людини і економіки через призму думки французьких персоналістів.

Концепция «устойчивого развития» является одним из важнейших вопросов современного политического и юридического дискурса, особенно в контексте международных стандартов охраны окружающей среды, оказывающих огромное влияние на национальное законодательство. Его идеологический фон кажется довольно богатым. Помимо широко определенного экологического подхода, концепции устойчивого развития также основаны на многочисленных современных теориях человеческого развития, в частности на идеях гуманистического развития, представленных в католическом социальном учении со времен Второго Ватиканского собора (1962–1965), включая папу Иоанна Павла II.

Эта идея гуманистического развития широко воодушевлена мнениями представителей французского христианского персонализма, таких как Жак Маритен (1882–1973), Эммануэль Мунье (1905–1950), Пьер Тейяр де Шарден (1881–1955). Эта статья призвана показать развитие человека и экономики через призму мысли французских персоналистов.

Key words: sustainable development, human development, French personalism, economy, environment Maritain, Mounier, Teilhard de Chardin

1. Introduction

The concept of "sustainable development" is one of the most important issues in the contemporary political and legal discourse, especially in the context of international environmental protection standards, having an immense influence on national regulations. In general sense, sustainable development means, that environment should be perceived from the perspective of the socio-economic process and, on the other hand, the development should be perceived from the environmental point of view, also because of the requirements stemming from

the principle of intra and inter-generational equity [1]. Its ideological background seems to be quite rich [2]. First of all, its roots come from broadly defined environmentalism. In XIX century economy there appeared already an issue of barriers of economic development. Growing economy started to devastate environment and brought a threat to future generations [3]. Apart from ecological thought concepts of sustainable development also draw on numerous contemporary theories of human development, particularly on the ideas of humanistic development, present in the Catholic social teaching since the Second Vatican Council (1962 - 1965), including pope John Paul II [4]. It has been widely inspired by the views of representatives of French Christian personalism [5], not always strictly orthodox Catholic, such as the well-known philosopher Jacques Maritain (1882–1973), Emmanuel Mounier (1905–1950), publicist and social activist, and, last but not least, an original theologian and Jesuit Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955). Personalism is generally defined as a philosophical school of thought based on the general affirmation of the centrality of the person. It posits ultimate reality and value in personhood – human as well as (at least for French personalists) divine. It emphasizes the significance, uniqueness and inviolability of the person, as well as the person's essentially relational or communitarian dimension [6]. This article aims to present a human and economic development through the prism of those French personalists' thought.

2. Jacques Maritain

In the center of Maritain's thought there is a fundamental distinction between spiritual and material side of a human being, which he, in general sense, shares with Saint Thomas Aquinas [7]. As "individuals" people are related to biological and social order. Mankind is, in this aspect, "only a fragment of matter, a part of this universe, distinct, no doubt, but a part, a point of that immense network of forces and influences, physical and cosmic, vegetative and animal, ethnic, atavistic, hereditary, economic and historic, to whose laws we are subject" [8]. Nevertheless, they are persons equally, which means an autonomous being, which has an intellectual nature and are able to be free in the sense of ability of leading one's own actions. Maritain wrote that "the word *person* is reserved for substances which possess that divine thing, the spirit, and are in consequence, each by itself, a world above the whole bodily order, a spiritual and moral world, which strictly speaking is not a part of this universe <...>" and he continued "The word *person* is reserved for substances which, choosing their end, are capable of themselves deciding on the means and of introducing series of new events into the universe by their liberty" [9]. Distinction presented above is essential to properly establish relation between people and a political community. Human beings as "individuals" are subordinate to the society and they participate in the common good. One "exists for his city, and ought at need to sacrifice his life for it, as for instance in a just war" and reciprocally, "the city exists for him, to wit, for the advancement of the moral and spiritual life and the access to divine goods" [10]. The political community is, in Maritain's view, subsidiary to the person and her full development as a free spiritual being: it aims to "the development of the environmental conditions that bring the people to a level of material, intellectual and moral life that corresponds to wellbeing and peace for everyone in such a way that every person is positively assisted in the continuing conquest of a complete personal life and spiritual freedom" [11]. In these terms, man is not a "lonely island", separating himself from other people. It is the duty of everyone to co-pursue the goals of the communities to which one belongs.

On the other hand – the "person" is a "whole", an object of dignity and should always be a goal of action – never should be a means to achieve particular goals [12]. A notion of dignity, fundamental both for the personalism as a philosophy and for contemporary theories of human rights, focuses on each person's incomparability and uniqueness [13]. French philosopher perceived the human being as a universe with the spiritual nature, having freedom of choice and being thus an entity independent to the rest of nature. Neither the state nor the nature could have access to that "universe" without his permission and even the Creator respects his freedom [14]. Political community exists for its members, not the other way around. They participate in their community freely, accepting commitments and obligations on a voluntary basis [15]. The community's duties must never violate human freedom. Maritain took in this context Saint Thomas' principle, that man is not ordained to political society as a whole and concerning all that is in him [16]. In other words, person never should be completely annexed to the social whole in the way that one will no longer exist except for the city [17].

Concept of human dignity and autonomy presented above, influences directly a perception of widely defined development. Thus, each kind of progress: economic, technical or social, ought to focus on human being. In the opinion of the French philosopher, it is not the political community that will lead a person to spiritual perfection full of autonomous freedom, however, because of the terrestrial goal itself, the political community is destined to develop environmental conditions that will lead the human community to such level of material, intellectual and moral life, which would be proper to the common good and peace. Thanks to that every person will get an adequate assistance to gradually acquire a life of person and spiritual freedom [18].

3. Emmanuel Mounier

Human development was also particularly emphasized by Emmanuel Mounier. A point of departure of his philosophy was a conviction that the continuing economic and political crises of the second quarter of the twentieth century had "reached a turning point", a crisis of civilization, resulting in a devaluation of the human being [19]. French personalist especially criticized a so called "bourgeois" capitalism, which, in his view, was the result of the growing individualization of society since the Renaissance, which gradually perverted spiritual values. Human beings without love or meaning, solely driven by a desire for property and comfort, were the consequence [20]. Mounier blames individualistic capitalism for the worst evils: dehumanization of the econ-

omy by accepting the dominance of the profit motive and disrespect towards the dignity of the worker. The individualist "bourgeois" mentality corrupts public and social life by promoting self-interest in all spheres of human activity and "caused Western man to lose contact with God, nature, and mankind" [21]. Philosopher was convinced, that human needs in modern societies was subordinated to the "primacy of economics", the mechanisms of the market, profit, and production since the eighteenth century. Capitalism's inherent feature would be "to ignore the person and to organize itself for a single quantitative and impersonal goal, profit" [22].

As an answer to this modern crisis of humanity, Emmanuel Mounier saw a necessity of a social revolution, "new Renaissance" rejecting materialist and determinist theories of human action [23]. He underlined a concept of free and responsible human being. His own theory of action was based on three pillars: without freedom, action is stuck in fatalism; isolated, action is fruitless in light of the pursuit of truth and justice; without a value pattern, action is directionless, resulting in arbitrariness. Therefore, action presupposes freedom, cooperation and a horizon of values if it is to avoid insignificance [24]. What is more, leader of *Esprit* drew attention to the need for constant commitment, dynamism and creative approach to the world. Thanks to the spiritual sphere, intelligence and freedom that belongs to every man, he can both develop himself and shape the world around him. One should strive for perfection, transgress himself [25]. Personhood is essentially characterized by the positive liberty to discover and pursue one's own vocation in life [26].

In the Mounier's personalism theory several types of human action are distinguished, including economic one, which is to shape the world [27]. He reckoned, that this kind of activity could not provide satisfaction if one could not find dignity, friendship and higher purpose in one's labour. Ethics must be present also in the economic sphere and relationships between men cannot be reduced to technical grounds [28]. Technology should therefore have only a servile role for the human person. Active action, often boiling down to work is a human right and duty, but it must be inclined to the good of the whole environment – its life and development. Human activity has to be accompanied also with respect for natural rights [29].

Personalist economics subordinate economics to persons, being focused on labor, not capital. It rests on the fact that human work is the one and only agent that is productive in economic activity [30]. Mounier claims, that labor is a core human activity that partly completes the person: "But in order that labor may thus develop its human riches without avenging itself upon the integral nature of man or of society, it is indispensable that the conditions which surround it be human <...> [31]".

French philosopher saw the state as the only actor providing success of his new, human-centered economy. The personalist state will encourage personal initiative and various types of social cooperation, promoting autonomous bodies in matters of business and education [32].

4. Pierre Teilhard de Chardin

An original theologian Pierre Teilhard de Chardin is well known for trying to adapt the theory of evolution to the Catholic Church teaching by settling the human being in the context of nature. Teilhard recognized the importance of bringing the Church into the modern world, and approached evolution as a way of providing ontological meaning for Christianity, particularly creation theology. For Teilhard, evolution was "the natural landscape where the history of salvation is situated" [33]. He viewed it as a process that leads to increasing complexity. From the cell to the thinking animal, a process of psychical concentration leads to greater consciousness [34]. The emergence of *Homo sapiens* marks the beginning of a new age, as the power acquired by consciousness to turn in upon itself raises humankind to a new sphere. French Jesuit describes humankind as evolution becoming conscious of itself [35].

Evolution did not stop after the creation of human being. French personalist claimed that the whole reality is dynamic and evolutionary, going from the Alpha point to the Omega point, symbolizing God, with its beginning and the end. The supreme goal of humanity and the world is spiritual unity [36]. In Teilhard's opinion this "spiritual" development is accompanied with technical one. He was particularly interested in new technologies, which would provide global economy with resources and energy. However, technical development, in his conviction, should aim to both economical and spiritual growth: the technology has no value in itself, but it is supposed to raise humanity to a higher moral level [37].

Progress of humanity will be also visible in economy. Teilhard was convicted about the necessity of global, "supra" economic system [38]. Future global government or a union of governments, will have to cooperate in order to remove wealth inequalities between regions [39]. French personalist emphasized also in his works, that humanity had to realize its commitments towards the universe in different areas, including environment [40].

5. Conclusions

The analysis of the French personalists' views leads to some conclusions. Firstly, one can observe in Maritain's, Mounier's and Teilhard's reflection a certain concept of human and social development. In general sense, it claims, that every kind of progress: economical, technological or social ought to focus on the person and its dignity. Secondly, all of these philosophers agree, that human development is only possible and effective in a community and its role, on the other hand, is to support progress of its members. Then, one can notice, that each of those thinkers settled a person in the context of more wide reality: universe, humanity etc. Finally, the French personalists showed above emphasizes activity, dynamism and constant need for commitment of human being, its vocation to change the world in better way.

References:

1. M. Kenig-Witkowska, *Sustainable Development in Polish Law*, Warsaw 2004, p. 677–678.
2. Z. Bukowski, *Zrównoważony rozwój w systemie prawa*, Toruń 2009, p. 25.
3. Z. Sadowski, *Ekorozwój a wzrost gospodarczy* [in:] B. Poskrobko (ed.), *Sterowanie ekorozwojem. Tom I. Teoretyczne aspekty ekorozwoju*, Białystok 1998, p. 13; B. Fiedor [in:] *Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, Warszawa 2002, p. 226.
4. S. Kozłowski, *Ogólne uwarunkowania ekorozwoju* [in:] B. Poskrobko (ed.), *op. cit.*, p. 95. Pope John Paul II wrote about human development especially in three Encyclicals: *Laborem exercens*, *Sollicitudo rei socialis* and *Centesimus annus*.
5. French personalists, especially Maritain, influenced mainly the Pastoral Constitution on the Church in the Modern World *Gaudium et Spes*.
6. T. D. Williams, J. O. Bengtsson, *Personalism* [in:] *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
7. J. Maritain, *Les Droits de l'Homme, et la Loi Naturelle*, Paris 1947, p. 84; J. Maritain, *The Education of Man*, New York 1962, p. 52; H. Bars, *La Politique selon Jacques Maritain*, Paris 1961, p. 25–26.
8. J. Maritain, *Three Reformers: Luther, Descartes, Rousseau*, London 1928, p. 11.
9. *Ibidem*, p. 10.
10. *Ibidem*, p. 11.
11. *Idem*, *Humanisme intégral*, Paris 1936, p. 141.
12. Paradas, *L'Homme comme Sujet*, *Revue Interdisciplinaire Management, Homme et Entreprise* 2012/2, p. 5.
13. M. Sadowski, *Personalizm chrześcijański Jacques'a Maritaina jako fundament godności człowieka* [in:] P. Kaczmarek, Ł. Machaj (eds.), *Pozytywizm prawniczy i szkoła prawa natury – tradycje sporu i jego współczesne implikacje*, Wrocław 2010, p. 37–38.
14. J. Maritain, *Humanizm integralny. Zagadnienia doczesne i duchowe nowego świata chrześcijańskiego*, Londyn 1960, p. 16.
15. *Idem*, *La Personne et le Bien Commun*, Paris 1947, p. 52.
16. H. Bars, *op. cit.*, p. 40–41.
17. J. Maritain, *Three Reformers*, p. 11.
18. M. Sadowski, *op. cit.*, p. 40; J. Maritain, *Humanizm integralny*, p. 16.
19. J. de Tavernier, *The Historical Roots of Personalism: From Renouvier's Le Personnalisme, Mounier's Manifeste au service du personnalisme and Maritain's Humanisme integral to Janssens' Personne et Société*, *Ethical Perspectives* 2009, n. 9, p. 367.
20. D. Deweer, *The political theory of personalism: Maritain and Mounier on personhood and citizenship*, *International Journal of Philosophy and Theology*, 2013, July, p. 8.
21. J. Amato, *Mounier and Maritain: a French Catholic Understanding of The Modern World*, Alabama 1975, p. 130.
22. E. Mounier, *The Personalist Manifesto*, New York 1938, p. 177.
23. D. Deweer, *op. cit.*, p. 11.
24. *Ibidem*
25. B. Smolka, *Narodziny i rozwój personalizmu*, Opole 2002, p. 272–275; J. C. Eslin, *Puissance d'Emmanuel Mounier*, *Edudes* 2000, n. 12, p. 613–614.
26. E. Mounier, *Oeuvres: Tome I*, Paris 1961, p. 523.
27. C. S. Bartnik, *Personalizm*, Lublin 2008, p. 129.
28. D. Deweer, *op. cit.*, p. 12.
29. B. Smolka, *op. cit.*, p. 275.
30. J. de Tavernier, *op. cit.*, p. 371.
31. E. Mounier, *The Personalist*, p. 198.
32. J. de Tavernier, *op. cit.*, p. 372.
33. L. Galleni, F. Scalfari, *Teilhard de Chardin's Engagement with the Relationship between Science and Theology in Light of Discussions about Environmental Ethics*, *Ecotheology* 2005, n. 10, p. 197.
34. P. Teilhard de Chardin, *The Phenomenon of Man*, New York 1961, p. 169.
35. *Ibidem*, p. 165, 220.
36. *Idem*, *The Phenomenon of Man*, New York 1959, p. 250–75; W. M. Fac, *Antropologia społeczna Piotra Teilharda de Chardin*, Lublin 2000, p. 94 and n.
37. Z. Łotys, *Teilhardowska koncepcja postępu*, Olsztyn 1998, p. 157.
38. Cz. S. Bartnik, *Teilhardowska wizja dziejów*, s. 118–119.
39. P. Teilhard de Chardin, *L'Avenir de l'homme*, Paris 1959, p. 223.
40. *Idem*, *Ecrits du temps de la guerre*, Paris 1919, p. 378.

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЕКСТРЕМІЗМУ В УКРАЇНІ З МЕТОЮ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Безсусідня Ю. В.,
аспірант кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ України

Статтю присвячено проблемі визначення доцільності криміналізації екстремізму в Україні.

В кримінальних кодексах ряду зарубіжних країн передбачена кримінальна відповідальність за екстремізм в різних формах: створення екстремістського формування; фінансування діяльності екстремістського формування; розповсюдження матеріалів, які містять ідеї релігійного екстремізму, сепаратизму і фундаменталізму; створення, керівництво, участь в релігійних екстремістських, сепаратистських, фундаменталістських або інших заборонених організаціях тощо.

З огляду на сучасні випадки проявів крайнього екстремізму, автор вважає доцільним введення в Україні кримінальної відповідальності за створення та фінансування діяльності екстремістських організацій (угруповань).

Стаття посвящена проблеме обозначения целесообразности криминализации экстремизма в Украине.

В уголовных кодексах ряда зарубежных стран предусмотрена уголовная ответственность за экстремизм в разных формах: организация экстремистского формирования; распространение материалов, которые содержат идею религиозного экстремизма, сепаратизма и фундаментализма; организация, руководство, участие в религиозных экстремистских, сепаратистских, фундаменталистских или иных запрещенных организациях и т.п.

Учитывая современные случаи проявлений крайнего экстремизма, автор считает целесообразным ввести в Украине уголовную ответственность за организацию и финансирование деятельности экстремистских организаций (группировок).

This article focuses on problem feasibility criminalization of extremism in Ukraine.

In the criminal codes of many foreign countries provide criminal liability for extremism in various forms: the creation of an extremist formation; financing of the activity of extremist formation; distribution of materials containing ideas of religious extremism, separatism and fundamentalism; creation, leadership, participation in religious extremist, separatist, fundamentalist or other banned organizations.

In view of the current cases of extreme extremism, the author considers it appropriate to introduce criminal liability for the creation and financing of extremist organizations (groups) in Ukraine.

Ключові слова: національна безпека, інформаційна безпека, екстремізм, загрози національній безпеці, тероризм.

Постановка проблеми. Останніми роками в Україні достатньо серйозно постає питання боротьби зі злочинами екстремістської спрямованості. В Україні законодавчо не закріплено поняття «екстремізм» і не існує кримінальної відповідальності за екстремізм, однак існує проблема екстремістської діяльності.

Мета статті. Дослідити питання необхідності введення в Україні кримінальної відповідальності за екстремізм.

Виклад основного матеріалу. Питання екстремізму та його криміналізації розглядали науковці Є. Скулиш, В. Ортинський, О. Писаренко, Е. Васильчук, І. Поддубський, В. Лунєєв, В. Климчук, проте вищевказані науковці не дійшли єдиного висновку щодо доцільності кримінальної відповідальності за екстремізм.

Однак останнім часом деякі організації, діяльність яких носить екстремістський характер, активізували свою діяльність.

Так, 21 квітня 2018 року членами радикально налаштованої організації «С14» був спалений ромський табір, розташований на Лисій горі у м. Києві. Цей випадок викликав значний резонанс серед громадськості.

Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини було направлено звернення до керівництва Національної поліції України з проханням перевірити правомірність дій представників організації «С14» та вжити заходів реагування.

«С14» – це українська праворадикальна організація, що декларує прихильність до українського націоналізму[1].

Міжнародна правозахисна організація “Amnesty International” вимагає офіційної реакції української влади на події на Лисій горі у Києві в ніч з 20 на 21 квітня, а також ефективного розслідування нападу.

На думку директора “Amnesty International” Оксани Покальчук, у майбутньому мішенню для таких нападів може стати будь-хто: роми, жінки, антикорупційні активісти, євреї, ЛГБТ, журналісти, митці, студенти письменники [2].

Міжнародна організація TRAC по виявленню і аналізу тероризму у 2015 році внесла українську націоналістичну організацію «С14» в список терористичних [3].

Тривалий час в українському праві фактично не існувало такого терміну як «екстремізм». Чинні законодавчі акти також не містять офіційного визначення екстремізму. Водночас закон України «Про основи національної безпеки України» (ст.7), передбачає серед інших загроз національній безпеці України «можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та виявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань, національних меншин та релігійних громад».

Визначення екстремізму, що наведено в енциклопедичних виданнях, окреслює це явище як схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці.

Особливістю екстремізму є те, що він ніби передуює терористичній діяльності, оскільки формує її ідеологічний фундамент.

Небезпека екстремізму, як зазначає О. Писаренко, полягає в тому, що, оперуючи простими й зрозумілими для пересічних людей поняттями та схемами, він здатний сформувати відповідну масову свідомість з метою подальшого маніпулювання. Під зовнішньою простотою запропонованих ним шляхів розв'язання проблем приховується прагнення підмінити існуючі закони, системи морально-етичних цінностей і культурних норм [4, с. 241].

На думку Ф. Васильєва, особливостями сучасного екстремізму є: збільшення його масштабності, тобто перетворення окремих екстремістських угруповань на впливові структури політичного життя; посилення жорстокості й безоглядності дій екстремістів; розмаїття форм екстремістської діяльності; використання новітніх технічних досягнень, засобів масового ураження (компонентів хімічної, бактеріологічної зброї, радіоактивних матеріалів); прагнення досягнути суспільного резонансу шляхом залякування населення. Автор акцентує увагу на зміцненні інформаційного, тактико-стратегічного, фінансового, ідеологічного, психологічного та ресурсного взаємозв'язків екстремістських угруповань в окремих країнах і на міжнародному рівні. До того ж, він стверджує, що активізація зовнішньої міграції стимулює долучення до екстремізму представників іноземних держав [5].

Небезпека екстремізму визнана на міжнародному рівні ще у 2003 р., коли Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію «Загрози екстремістських партій та рухів для демократії в Європі» № 1344, у якій визначила екстремізм як одну з форм політичної діяльності, що явно чи приховано відкидає принципи парламентської демократії і здебільшого базує власну ідеологію, політичну практику та діяльність на засадах нетерпимості, винятковості, ксенофобії, антисемітизму й ультранационалізму. У вказаній резолюції зауважено, що в умовах соціального невдоволення екстремізм пропонує прості, стереотипні рішення як відповіді на тривогу та невизначеність, притаманні певним соціальним групам в умовах суспільних змін. Водночас екстремісти покладають відповідальність за певні труднощі на окремих представників влади або певну частину населення.

Поняття «екстремізму» (окремо від поняття «тероризму») вживається в Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом (від 14 червня 2001 року). Тут екстремізм розцінюється як «діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави, насильницьке зазіхання на суспільну безпеку, в тому числі, організація з метою незаконних збройних формувань або участь у них». Всім різновидам екстремізму властиві певні загальні риси: насильство або погроза насильства, звичайно збройного; одномірність, односторонність у сприйнятті суспільних проблем, у пошуку шляхів їх вирішення; фанатизм, одержимість у прагненні нав'язувати свої принципи, погляди опонентам; бездумне, беззаперечне виконання всіх наказів, інструкцій; керування у діях почуттями, інстинктами, забобами, а не розумом; нездатність до толерантності, компромісів, або ігнорування їх. Треба зауважити, що екстремізм майже завжди поєднується з крайнім радикалізмом, тероризмом, нігілізмом, революційністю, вождізмом.

У Резолюції «Світ проти насильства та екстремізму» від 18 грудня 2013 р. № 68/127 Генеральна Асамблея ООН засуджує цілеспрямовані напади на цивільне населення, зокрема напади воєнничих екстремістів; рекомендує державам об'єднатися в боротьбі проти насильницького екстремізму в усіх його формах і проявах, а також проти міжконфесійного насильства; закликає держави

виявляти повагу до прав і свобод людини та громадянина, їх захист, а також дотримання принципу верховенства права під час боротьби з насильницьким екстремізмом.

У Резолюції Ради ООН з прав людини «Права людини і попередження насильницького екстремізму та боротьба з ним» від 2 жовтня 2015 р. № 30/15 зазначено, що дії, методи та практика насильницького екстремізму в усіх формах і проявах є діяльністю, спрямованою на обмеження прав людини й основних свобод, порушення територіальної цілісності та безпеки держав і дестабілізацію легітимно сформованих органів влади. Отже Міжнародному співтовариству варто зробити необхідні кроки для зміцнення співпраці щодо запобігання насильницького екстремізму й боротьби з ним. Держави мають нести відповідальність за діяльність, пов'язану із запобіганням і припиненням насильницького екстремізму й тероризму в усіх формах та проявах на територіях, що перебувають під їхньою юрисдикцією. Така діяльність має здійснюватися у повній відповідності з міжнародно-правовими зобов'язаннями держав, а також із дотриманням належної правової процедури та принципу верховенства права.

Чинний Кримінальний кодекс встановлює кримінальну відповідальність за дії, які мають ознаки екстремізму, в тому числі за дії, які віднесені до злочинів проти засад національної безпеки: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст.109); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110); диверсія (ст. 113) [6, с. 65].

Серед науковців не існує єдиного підходу до питання, чи слід вводити кримінальну караність екстремізму. Існують як прихильники посилення відповідальності за екстремізм, так і противники.

Ряд науковців вважають екстремізм небезпечним явищем, яке розхитує основні підвалини суспільства, та є потенційно небезпечним для національної безпеки держави. Серед прибічників законодавчого врегулювання в Україні щодо екстремізму науковці Є. Скулиш, В. Ортинський, О. Писаренко, Е. Васильчук, І. Поддубський.

Серед науковців, які навпаки не прихильно ставляться до введення кримінальної відповідальності за екстремізм, існує спільна думка, що такі правові норми діюча влада може використовувати для боротьби з опозицією та інакомисленням.

Так, В. Лунєєв вважає, що криміналізація екстремізму в Російській Федерації відкрила необмежені можливості для переслідування інакомисливців [7, с. 392].

На думку В.Климчука, чинна в Україні нормативно-правова база є достатньою для протидії екстремістській діяльності. Він вважає, що у разі введення в Кримінальний кодекс України відповідальності за екстремістські дії, такі норми утворюватимуть небажану конкуренцію з положеннями антитерористичного законодавства України та відповідними статтями КК [8].

Щодо стану боротьби з екстремізмом в пострадянських державах, то боротьба з екстремізмом на законодавчому рівні проводиться якісніше ніж в Україні.

У 2016 році у Республіці Білорусь запроваджено кримінальну відповідальність за створення екстремістського формування (ст. 361-1) та за фінансування діяльності екстремістського формування (ст. 361-2). Дані злочини розміщені в главі 32 під назвою «Злочини проти держави» [9, с. 225].

Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан передбачає кримінальну відповідальність за дії екстремістського характеру: ст. 244-1 «Виготовлення, зберігання, розповсюдження чи демонстрація матеріалів, які містять загрозу громадській безпеці та громадському порядку» та ст. 244-2 «Створення, керівництво, участь в релігійних екстремістських, сепаратистських, фундаменталістських або інших заборонених організаціях» передбачено відповідальність за розповсюдження матеріалів, які містять ідеї релігійного екстремізму, сепаратизму і фундаменталізму. Дані злочини розміщені в главі XVII «Злочини проти громадської безпеки» [10, с. 189].

У Кримінальному Кодексі Республіки Казахстан законодавець відніс небезпечніші злочини екстремістської направленості до злочинів проти безпеки держави у главу 5 «Кримінальні правопорушення проти основ конституційного устрою та безпеки держави» (ст. 182 «Створення, керівництво екстремістською групою або участь у її діяльності» та ст. 183 «Надання дозволу на публікацію в засобах масової інформації екстремістських матеріалів»). Менш небезпечні на думку законодавця злочини віднесені до глави 10 «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки та громадського порядку» (ст. 258 «Фінансування терористичної чи екстремістської діяльності та інше пособництво тероризму або екстремізму»; ст. 259 «Вербування чи підготовка або озброєння осіб з метою організації терористичної або екстремістської діяльності»; ст. 260 «Проходження терористичної чи екстремістської підготовки»). Також такі злочини зазначені у главі 16 «Кримінальні правопорушення проти порядку управління» (ст. 405 «Організація і участь в діяльності суспільного чи релігійного об'єднання або іншої організації після рішення суду про заборону їх діяльності чи ліквідації у зв'язку із здійсненням ними екстремізму або тероризму») [11, с. 375].

Висновки. На основі вищезазначених фактів доходимо висновку, що здійснення екстремістської, терористичної та іншої радикальної чи насильницької діяльності суперечить як положенням Конституції України, так і законодавству України загалом, у тому числі Закону «Про основи націо-

нальної безпеки», який визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Основоположні документи іноземних держав щодо забезпечення національної безпеки засуджують прояви насильницького екстремізму та передбачають переслідування учасників відповідних екстремістських угруповань.

Отже вважаємо доцільним ввести законодавче визначення поняття «екстремізм» та прийняти закон про протидію екстремістській діяльності. Зазначимо також, що на даному етапі є вкрай необхідним введення кримінальної відповідальності за найнебезпечніші прояви екстремізму – створення, діяльність та фінансування екстремістських організацій (угруповань). Водночас доцільно віднести такі злочини до злочинів проти основ національної безпеки України, особливо з огляду на те, що екстремізм значною мірою загрожує національній безпеці держави, містить загрозу порушення цілісності суспільства, державних кордонів, території України, нормального функціонування вищих органів державної влади.

Література:

1. Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/24418-ju-upovnovazhenij-zvernulasya-do-kerivnitstva-natsionalnoii-politsiii-sch/>.
2. Офіційний сайт міжнародної правозахисної організації "Amnesty International". URL: <http://amnesty.org.ua/nws/amnesty-international-vimagaye-rozsliduvati-pogrom-taboru-romiv-na-lisij-gori-u-kiyevi/>.
3. Офіційний сайт міжнародної організації TRAC. URL: <https://www.trackingterrorism.org/group/c14-aka-sich-ukraine>.
4. Писаренко О. Терроризм как крайняя форма выражения экстремизма // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2010. № 10. С. 241–248.
5. Васильев Ф. Природа современного экстремизма. URL: <http://jurnal.amvd.ru/indviewst.php?stt=214&SID>.
6. Кримінальний кодекс України. Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. 286 с.
7. Лунеев В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Издательство «Волтерс Клувер», 2005. 912 с.
8. Щотижнева електронна інформаційно-правова газета «Правовий тиждень», № 1-4 від 27.02.2018 року. URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=60237>.
9. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь. Київ: Вид-во «ОВК», 2016. 462 с.
10. Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан. Київ: Вид-во «ОВК», 2016. 304 с.
11. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан. Київ: Вид-во "ОВК", 2016. 490 с. URL: <https://www.trackingterrorism.org/group/c14-aka-sich-ukraine>

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ЙОГО ПРИЙНЯТТЯ

Брюхно О. В.,
студентка магістратури
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Герасименко Є. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена комплексному дослідженню питання адміністративно-правового регулювання набуття громадянства України внаслідок його прийняття. Проаналізовано сучасний стан нормативного забезпечення адміністративно-правового регулювання набуття громадянства в Україні. На підставі проведеного дослідження запропоновано шляхи вдосконалення законодавства України в частині адміністративно-правового регулювання і наближення його до норм міжнародного права.

Статья посвящена комплексному исследованию вопроса административного правового регулирования приобретения гражданства Украины вследствие его принятия. Проанализировано современное состояние нормативного обеспечения административно-правового регулирования приобретения гражданства в Украине. На основании проведенного исследования предложено пути совершенствования законодательства Украины в части административно-правового регулирования и приближение его к нормам международного права.

The article is devoted to the complex study of the issue of administrative legal regulation of the acquisition of citizenship of Ukraine as a result of its adoption. The present state of the normative provision of administrative and legal regulation of the acquisition of citizenship in Ukraine is analyzed. On the basis of the conducted research, ways of improving the legislation of Ukraine in the part of administrative-legal regulation and its approximation to the norms of international law are proposed.

Ключові слова: громадянство України, набуття громадянства, умови набуття громадянства, законодавство у сфері громадянства.

Юридично закони повинні співвідноситися зі станом людей, бо всіляке мірило повинно бути співмірним із тим, що належить вимірювати.

Фома Аквінський

Постановка проблеми. На сьогодні розгляд питання щодо набуття громадянства викликає значну наукову зацікавленість, адже основна проблема набуття громадянства України внаслідок його прийняття перш за все полягає у відсутності єдиних та чітких стандартів його правового регулювання не тільки на національному, а і на міжнародному рівнях.

Національне законодавство в галузі громадянства спирається насамперед на Конституцію України [1], ратифіковані міжнародні договори та Закон України «Про громадянство України» (далі по тексту – Закон) від 18 січня 2001 року [2].

За інформацією, наданою Державною службою статистики у 2017 році Україну відвідали 14,3 мільйони іноземних громадян, з яких 4 мільйони залишилися на постійне місце проживання, з чого можемо зробити висновок про існування справжньої міграційної кризи [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цю проблематику розглядали у своїх працях такі вчені як: В.Б. Авер'янов, Р.Б. Бедрій, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, О.О. Кутафін, В.В. Лазарєв, В.М. Мелашенко, Д.М. Муратова, Є.А. Нагорнова, Н.В. Пильгун, В.Л. Федоренко, М.І. Суржинський, В.Л. Федоренко, О.Ю.Чирик та інших. Вказані науковці приділяють значну увагу

дослідженню таких аспектів як: підстави набуття громадянства, умови набуття та їх механізм реалізації, а також проблемам недосконалості законодавства України.

Мета статті. З огляду на вказане постає мета статті – дослідити та висвітлити сутність та зміст основних проблемних питань щодо набуття громадянства України внаслідок його прийняття, а також проаналізувати положення законодавства у сфері громадянства, які потребують узгодження й адаптації до міжнародного рівня.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до Закону, зокрема відповідно до ст. 6, набуття громадянства України відбувається: за народженням; за територіальною належністю; внаслідок прийняття у громадянство; у зв'язку з відновленням в громадянстві; внаслідок усиновлення; у зв'язку з встановленням над дитиною опіки або опікування; внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного або обох батьків дитини; внаслідок установаження батьківства та з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України [2].

В даній статті пропонуємо розглянути одну серед підстав набуття громадянства України, що передбачена ст. 9 Закону – шляхом натуралізації (прийняття), тобто надання громадянства органами державної влади, за наявності певних умов, особам, які подали про це клопотання (заяву) [2].

В Україні особи, які набули громадянство внаслідок натуралізації, мають такі ж права та обов'язки, що й інші громадяни.

Клопотати про прийняття до громадянства України можуть всі дієздатні особи, які досягли 18 років, крім тих, які вчинили злочин проти людства чи здійснювали геноцид; засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) або вчинили на території іноземної країни діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Умовами прийняття до громадянства України законодавство визначає наступні:

1) визнання і дотримання Конституції України та законів України. У цьому виражається існуюча в усьому світі вимога до інтеграції (а в деяких країнах – до асиміляції) особи, яка має намір отримати громадянство у відповідному суспільстві. Взагалі, формулювання цієї умови є досить широким, оскільки навіть дрібне правопорушення з боку такої особи не повинно бути перешкодою для прийняття її до громадянства України.

2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців). Однак аналіз норм Закону дозволяє зробити висновок, що ним не передбачені жодні важелі впливу в тих випадках, коли особа не виконує покладене на неї зобов'язання [6].

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство України» безперервне проживання на території України – це проживання в Україні особи, яка провела за кордоном (у приватних справах) не більше ніж 90 днів, а в сумі за рік – 180 днів. Не є порушенням умови також виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу або зміна особою місця проживання на території України. Однак ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті [2]. Дворічний термін перебування у шлюбі з громадянином України не застосовується до іноземців і осіб без громадянства, яким було надано дозвіл на імміграцію згідно з п. 1 ч. 3 ст. 4 Закону України «Про імміграцію», тобто як одному з подружжя, якщо другий член подружжя, з яким він перебуває у шлюбі понад два роки, є громадянином України, як дитині або одному з батьків громадянина України. Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, на три роки з моменту в'їзду в Україну [3]. На нашу думку, скорочення умови щодо терміну проживання до двох років для іноземців, які одружені з громадянами України має зокрема негативний вплив на державу, оскільки сприяє збільшенню кількості фіктивних шлюбів. Тому, враховуючи досвід зарубіжних країн, виникає потреба внести зміни до законодавства, збільшивши термін проживання до шести років.

4) на підставі отримання дозволу на імміграцію. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні, та на іноземців та осіб без громадянства, які прибули в Україну на постійне проживання до набрання чинності Законом України «Про імміграцію» від 7 серпня 2001 року і мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку про прописку або отримали посвідку на постійне проживання в Україні [3].

5) якщо особа володіє державною мовою або розуміє її в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади, та на осіб, які мають визначні заслуги

перед Україною, і на осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України [2]. Довідка про володіння українською мовою видається керівником навчального закладу або місцевим органом публічної адміністрації. З даної дефініції випливає, що українське законодавство досить демократично підходить до встановлення цієї вимоги, оскільки вимагає тільки знання або розуміння української мови, що є достатнім для спілкування. Вважаємо, що в даному випадку доречно було б ускладнити умови прийняття до громадянства, зокрема, запровадити іспити з різних предметів, таких як: українська мова та література, географія, історія України, політологія та законодавство. Оскільки особа має намір не тільки проживати на території України, а й спілкуватися з населенням та брати участь у діяльності держави, зокрема і політичній.

б) за наявності законних джерел існування, під якими, відповідно до ст. 1 Закону, визначають заробітну плату, прибуток від підприємницької діяльності або власності, пенсію, стипендію, аліменти, соціальні виплати та допомогу, власні фінансові заощадження або фінансову допомогу від членів сім'ї, інших фізичних та юридичних осіб, що мають законні доходи. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні. На нашу думку, встановлення даної вимоги є цілком справедливим, адже у разі відсутності в особи необхідних джерел для існування держава повинна буде надавати їй матеріальну допомогу [2].

Важливо також зазначити, що деякі держави закріплюють серед умов набуття громадянства шляхом натуралізації, як давання клятви на вірність державі. Вважаємо за необхідне запровадити це і в Україні, адже «це дало б можливість підвищити значущість і авторитет українського громадянства, а також підняти рівень так званого морального аспекту громадянства» [2].

Законом також передбачена і спрощена процедура набуття громадянства, яка відбувається шляхом прийняття до громадянства України дитини, яка проживає в Україні і один з батьків якої або інша особа, яка є її законним представником та має відповідний дозвіл на імміграцію в Україну. В даному випадку, не виникає потреби у визнанні та дотриманні Конституції та законів України, безперервного проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років, отримання дозволу на імміграцію, володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, що є достатнім для спілкування і наявності законних джерел існування [1; 2]. Дозвіл на імміграцію в Україну також не вимагається у випадку, якщо законним представником дитини є особа, якій надано статус біженця в Україні або притулок в Україні, або іноземець чи особа без громадянства, які прибули в Україну на постійне проживання до набрання чинності Законом України «Про імміграцію» від 7 серпня 2001 року і мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку, що посвідчує місце проживання про прописку або отримали посвідку на постійне проживання в Україні [2; 3].

Під час подання заяви та інших документів з питань громадянства пред'являється паспорт або документ, що його замінює та посвідчує особу, а також документ про проживання особи на території України або про його постійне проживання за кордоном. За потреби подається засвідчений переклад тексту документа українською мовою. В залежності від підстав для набуття громадянства, подаються документи, які визначені Порядком провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень, затвердженого Указом Президента України «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України». Квитанція про сплату державного мита або документ, що підтверджує підстави для звільнення від його сплати (копія якого додається). Термін розгляду заяви відбувається в межах одного року, за винятком розгляду заяв про прийняття до громадянства України дітей, осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, та осіб без громадянства, який відбувається до дев'яти місяців з моменту їх надходження [3].

В даному випадку датою набуття громадянства України у разі прийняття до громадянства України є дата видання відповідного Указу Президента України [2].

Також варто зазначити, що у ст. 24 Закону визначено повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства і уповноважений виконувати такі функції:

- встановлення належності до громадянства України;
- прийняття заяв разом із необхідними документами щодо прийняття до громадянства України, щодо виходу з громадянства України дітей;
- перевірка правильності оформлення документів;
- перевірка наявності умов для прийняття до громадянства України і відсутності підстав, через які особа не приймається до громадянства України;
- перевірка наявності підстав для виходу з громадянства України і відсутності підстав, через які не допускається вихід з громадянства України;
- надсилання заяв разом зі своїм висновком на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства; підготовкою подань про втрату особами громадянства України і разом із необхідними документами надсилання їх на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства;

- прийняттям рішень про оформлення набуття громадянства України особами скасуванням в межах повноважень прийнятих рішень про оформлення набуття громадянства України; виконанням рішень Президента України з питань громадянства;
- видання особам, які набули громадянство України, паспортів громадянина України, тимчасових посвідчень громадянина України, довідок про реєстрацію особи громадянином України;
- вилученням в осіб, громадянство яких припинено або стосовно яких скасовано рішення про оформлення набуття громадянства України, паспортів громадянина України, тимчасових посвідчень громадянина України, паспортів громадянина України для виїзду за кордон та видання довідок про припинення громадянства України;
- веденням обліку осіб, які набули громадянство України, та осіб, які припинили громадянство України [2].

Однак у ст. 24 Закону відсутнє чітке зазначення органу, який здійснює повноваження у сфері громадянства, чим порушує керівний принцип правової визначеності Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), відповідно до якого закони повинні бути чіткими, якісними та зрозумілими.

ЄСПЛ в своїй судовій практиці наводить наступні ознаки якості закону:

1. Правове положення може витримати перевірку його на якість, якщо це положення є достатньо чітким у переважній більшості справ, що розглядалися національними органами [7; 8].
2. Чинні положення національного законодавства потрібно формулювати так, щоб вони були достатньо доступними, чіткими і передбачуваними у практичному застосуванні [9].
3. Закон має бути доступним для розуміння певної особи, щоб вона також могла передбачити наслідки його застосування стосовно неї.
4. Закон не може суперечити принципіві верховенства права. Це означає, що в національному праві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання з боку державних органів у права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Небезпека свавілля є особливо очевидною, коли виконавча влада здійснює свої функції закрито.
5. Закон має містити досить зрозумілі й чіткі формулювання, які давали б громадянам належне уявлення стосовно обставин та умов, за якими державні органи уповноважені вдаватися до втручання в право [10].
6. Закон, який надає дискреційне право, має визначати межі здійснення такого права, хоча докладні правила та умови мають міститися в нормах субстантивного права. Проте надання законом виконавчій владі, чи судді нічим не обмеженого дискреційного права, суперечило б принципіві верховенства права. Отже закон має досить чітко визначати межі будь-яких таких повноважень, наданих компетентним органам, а також спосіб їх застосування у забезпеченні належного захисту особистості від свавільного втручання.
7. Якість закону пов'язана з достатньою чіткістю встановлення ним тих чи інших обставин, на підставі яких діють державні органи [11].
8. Жодна норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з точністю, достатньою для того, щоб надати змогу громадянину регулювати свою поведінку: він має бути спроможним – якщо потрібно, після відповідної консультації – передбачити такою мірою, наскільки це є розумним за даних обставин, наслідки, які можуть впливати з його дій. Ці наслідки не повинні бути передбачуваними з абсолютною певністю. У той час, як певність у праві є вельми бажаною, вона може спричинити надмірну жорсткість, а право має йти в ногу з обставинами, що змінюються. Відповідно до цього більшість законів з необхідністю укладаються в термінах, які більшою чи меншою мірою є нечіткими, а їх тлумачення і застосування є питаннями практики [12].
9. Закон повинен мати високий ступінь чіткості, що має забезпечуватися формулюванням національних законів (яка в жодному випадку не може передбачити всі непередбачувані обставини) і значною мірою залежить від змісту даного документа, сфери, на яку поширюється цей закон, а також кількості та статусу тих, кому закон адресований. Ступінь чіткості, який треба забезпечувати при формулюванні конституційних положень, з огляду на загальний характер, може бути нижчим, ніж в інших законах [13].
10. Положення закону повинні бути передбачуваними та надавати достатньо гарантій проти свавільного застосування [14].

Тобто, з практики ЄСПЛ випливає, що правова визначеність є елементом принципу верховенства права, характеристикою якого є вимога зрозумілості та чіткості національних законів, адже їх порушення призводить до порушення прав людини.

Отже аналіз Закону та нормативних правових актів, що регулюють набуття та припинення громадянства показав, що центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства є Державна міграційна служба України, яка також здійснює свої повноваження згідно із Постановою Кабінету Міністрів України, затверджену Положенням про Державну міграційну службу України № 360 від 20 серпня 2014 року, в якому відбувається часткове дублювання повноважень.

Висновки. Таким чином доходимо висновку, що наразі ще не встановлено дієвого механізму захисту осіб, що мають намір набути громадянство України. Тому, враховуючи недосконалість та прогалини нормативно-правових актів України, під час внесення змін до чинного законодавства вважаємо доцільним:

- врегулювати чіткі умови щодо набуття громадянства, зокрема передбачити відповідальність за невиконання покладеного на особу зобов'язання щодо припинення іноземного громадянства;
- запровадити визначений перелік конкретних галузей знань, яким повинна володіти особа на базовому рівні;
- конкретно визначити центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства, з метою уникання неузгодженостей та врегулювання правильного застосування норм законодавства щодо порядку набуття громадянства, правозастосовними органами.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 11.04.2018).
3. Про імміграцію Закон України від 07.06.2001 р. № 2491-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 11.04.2018).
4. Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»: Указ президента України від 27.03.2001 № 215/2001// Президент України. Офіційний вісник Президента України. 2006. № 215 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/215/2001>
5. Міграційний рух населення за 2017 рік. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 11.04.2018).
6. Ладигін С. Причини поширення випадків подвійного громадянства // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1234795066>. (дата звернення: 11.04.2018).
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Аманн проти Швейцарії» від 16 лютого 2000 року / Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі, 2000, 00, № 4. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=308>
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Броньовський проти Польщі» від 22 червня 2004 року / Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі, 2004, 00, № 4. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO1119.html.
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Волохи проти України» від 2 листопада 2006 року / Офіційний Вісник України, 2007, 04, № 23, ст. 958. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_138.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ґавенда проти Польщі» від 14 березня 2002 року / Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі, 2002, 00, № 2. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO0221.html.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Круслена» від 24 квітня 1990 року / Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі, 2001, 00, № 4. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=432>.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Реквен'ї проти Угорщини» від 20 травня 1999 року / Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі, 1999, 00, № 2. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=279>.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» від 14 червня 2007 року / Офіційний Вісник України, 2007, 11, № 81, ст. 3042. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_254.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Фельдек проти Словаччини» від 12 липня 2001 року / Вісник Верховного Суду України, 2001, 11, № 6. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_029.

СОЦІАЛЬНІ ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖІ ТА ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Бугера О. І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Київського національного лінгвістичного університету*

Стаття присвячена дослідженню проблем використання соціальних Інтернет-мереж для запобігання злочинності, як однієї із сучасних тенденцій розвитку кримінологічної науки. Встановлено доцільність використання всього спектру можливостей соціальних Інтернет-мереж для підвищення рівня запобігання злочинності, це зокрема стосується: ведення спеціалізованих блогів; створення аудіо- та відеофайлів запобіжного характеру; моніторингу кримінологічно значимої інформації та іншого.

Статья посвящена исследованию проблем использования социальных Интернет-сетей для предупреждения преступности, как одной из современных тенденций развития криминологической науки. Установлена целесообразность использования всего спектра возможностей социальных Интернет-сетей для повышения уровня предупреждения преступности, это в частности касается: ведения специализированных блогов; создания аудио- и видеофайлов предупредительного характера; мониторинга криминологически значимой информации и др.ого.

The article is devoted to research on the problems of using social internet networks for crime prevention, as one of the modern trends in the development of criminological science. The expediency of using the full spectrum of opportunities of social Internet networks for raising the level of prevention of crime is established, in particular it concerns: conducting specialized blogs; creating audio- and video files of a preventive nature; monitoring of criminological relevant information, etc.

Ключові слова: мережа Інтернет, соціальні Інтернет-мережі, злочинність, запобігання, зарубіжний досвід.

Постановка проблеми. Протидія і запобігання злочинності потребують винайдення відповідних методів запобіжного впливу на криміногенні об'єкти. Пошук і відкриття методів ефективного запобіжного впливу на відповідні криміногенні об'єкти це основа наукового підходу до свідомої, обґрунтованої, цілеспрямованої протидії злочинності, що потребує досліджень фахівців-кримінологів [1, с. 54-56].

Однією з тенденцій розвитку кримінологічної науки на сучасному етапі є дослідження можливостей використання мережі Інтернет для запобігання злочинності і, зокрема, такої складової як соціальні Інтернет-мережі. Необхідно зазначити, що Інтернет активно змінює наше життя і уявити сучасний світ без соціальних мереж стає практично неможливо. На початку 2017 року соціальні мережі охопили понад 2 мільярди користувачів. Найбільшу популярність на сьогодні отримав Facebook з аудиторією понад 1,59 мільярда постійних користувачів [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями інформаційного забезпечення кримінологічних досліджень та використанням соціальних Інтернет-мереж для запобігання злочинності займалися такі вчені, як: Автухов К.А., Андріїв Н.О., Гавловський В.Д., Гіда О.Ф., Горова С.В., Косолап О.В., Юрченко О.Ю. та інші.

Мета статті – дослідження сучасних тенденцій та міжнародного досвіду використання соціальних Інтернет-мереж для запобігання злочинності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідно зазначити, що соціальна мережа це Інтернет-співтовариство користувачів, об'єднаних за будь-якою ознакою на базі одного сайту, який і називається в цьому випадку соціальною мережею. Іншими словами, соціальна Інтернет-мережа будується на тих же принципах, що і в реальному світі, але відрізняється від реальних людських спільнот тим, що у функціонуванні мережі не має значення географічна віддаленість її учасників один від одного. Перша соціальна мережа з'явилася у середині дев'яностих років ХХ століття. Загалом соціальна мережа з технічної точки зору об'єднує Інтернет-користувачів на базі спеціального веб-ресурсу. Зокрема, інтерфейс соціальної мережі передбачає реєстрацію учасника, надає

учаснику можливість наповнювати своїм контентом соціальну мережу у вільному режимі, вести блоги, які також вільно можуть коментуватись іншими учасниками соціальної мережі [3].

Систематизацію соціальних мереж здійснюють за такими ознаками:

1) за типом: особисте і ділове спілкування, фото-, аудіо - і відеоконтент, розваги, покупки, геолокація, новини, сервіси питань і відповідей, віртуальні світи, тематичні соціальні мережі та ін;

2) за доступністю розрізняють відкриті і закриті соціальні мережі, а також ресурси зі змішаним доступом;

3) за охопленням: існують як веб-сайти, які охоплюють весь світ, так і внутрішньонаціональні або ресурси без прив'язки до певного регіону; окремо можна виділити майданчики корпорацій або політичних партій.

Оскільки соціальна мережа це Інтернет-ресурс, де користувачі самостійно створюють контент, то для подібного роду проєктів характерний, з точки зору кримінології, ряд небезпек, серед яких: відкрите поширення конфіденційної інформації; можливість зіткнутися з неналежним контентом (наси́льство, образи тощо); ймовірність використання особистої інформації третіми особами з метою отримання вигоди; стрес від незадоволеності соціальної потреби в реальному світі; залежність від соціальних мереж та Інтернету в цілому; умисне створення негативного іміджу певної особи іншими учасниками спільноти (цькування, залякування, погрози тощо); комп'ютерна педофілія, сексуальні домагання; кіберзлочинність і кібертероризм; надмірність спілкування та інформації; пропаганда самогубств [4].

До негативних сторін соціальних мереж можна також віднести можливість координації діяльності злочинних угруповань. Зокрема, терористичні угруповання, користуються соціальними мережами для поширення своєї пропаганди, рекрутування нових членів та спонукання до автономного скоєння терористичних актів. Відомо, що терористичні угруповання можуть користуватись соціальними мережами для координації власної діяльності. Соціальні мережі також можуть бути використані й для поширення дезінформації. Водночас соціальні Інтернет-мережі можуть бути використані для запобігання злочинності та проведення аналітичних кримінологічних досліджень. Зокрема, у відкритій доповіді американського аналітичного центру RAND (Research and Development) зазначено, що аналіз соціальних мереж має великий потенціал використання в інформаційних операціях американськими військовими, оскільки дозволяє дослідити ставлення, світогляд та спілкування широкого кола осіб. Наприклад, контент-аналіз може бути використаний для пошуку осіб в процесі радикалізації, оцінити ступінь підтримки екстремістських поглядів у певній групі. Геокодовані пости можуть доповнити аналіз, та допомогти оцінити географію поширення певних груп чи ідей. Завдяки аналізу мереж можливо або сприяти, або навпаки, протидіяти, поширенню окремих ідей або інформації. Аналіз дописів у соціальних мережах разом з пов'язаними даними може виявити лідерів суспільної думки. Алгоритми класифікації зображень допомагають дізнатись, які види зображень популярні в соціальних мережах, а разом з прив'язкою до місцевості – відстежити зміну вподобань та ставлення населення до різних речей [5].

На думку В.Д. Гавловського доцільним є також проведення правоохоронного моніторингу соціальних мереж: відстеження використання соціальних мереж у деструктивних цілях, яке здійснюється державою в межах виконання правоохоронної функції. Метою правоохоронного моніторингу соціальних мереж є запобігання деструктивним діям, їх виявлення та припинення в рамках реалізації відповідними органами правоохоронної функції держави. До того ж система заходів правоохоронного моніторингу соціальних мереж, на думку автора, може включати:

1) автоматичне комп'ютерне спостереження, що має проводитися з використанням відповідного програмного забезпечення і спрямовуватися на пошук у соціальних мережах за ключовими словами чи змістом інформації, яка містить: пропаганду суспільно-небезпечних ідей; відомості з обмеженим доступом; домовленості про спільні злочинні дії; відомості щодо збуту або придбання товарів й предметів заборонених для відкритого обігу, майна здобутого злочинним шляхом; надання заборонених послуг; торгівлі людьми;

2) заходи, пов'язані із залученням громадськості до отримання інформації про використання соціальних мереж у деструктивних цілях;

3) оперативно-пошукові заходи по забезпеченню оперативної закупівлі та (або) контрольованого постачання товарів, заборонених для відкритого обігу, майна, здобутого злочинним шляхом, надання заборонених послуг, торгівлі людьми через соціальні мережі;

4) оперативне впровадження у віртуальні соціальні групи, що мають деструктивні цілі з метою отримання інформації про їх персональний склад, місця зустрічей, плани та засоби, що використовуються в деструктивній діяльності;

5) оперативно-аналітичні заходи, спрямовані на прогноз розвитку ситуації, розробка заходів з утримання її під контролем, отримання нових даних про суб'єктів деструктивної діяльності, їх зв'язки, місця відвідування, злочинні наміри тощо;

6) заходи оперативно-технічного характеру, спрямовані на виявлення та локалізацію комп'ютерних засобів (та їх користувачів), що стали джерелами (засобами) розповсюдження у соціальних мережах інформації деструктивного характеру [6].

Необхідно зазначити, що соціальні Інтернет-мережі доволі активно використовуються в США для запобігання злочинності. Опитування, проведене в Міжнародній асоціації керівників поліції (International Association of Chiefs of Police), показало, що 81% опитаних представників правоохоронних органів використовують соціальні мережі для вирішення певних завдань. Зокрема, 62% повідомили про використання Facebook для проведення кримінальних розслідувань, а близько половини зазначили використання соціальних мереж з метою запобігання злочинності [7].

Міжнародною асоціацією керівників поліції також розроблено рекомендації щодо використання соціальних Інтернет-мереж для запобігання злочинності, в яких, зокрема, вказується напрями цієї роботи: безпосереднє розміщення в соціальних мережах інформації щодо запобігання злочинності; розробка блогів; організація чатів; створення цифрових медіа-файлів, наприклад, у вигляді лекцій; розповсюдження в соціальних мережах інформації щодо різноманітних заходів із запобігання злочинності [8].

Державний департамент США також планує вимагати від усіх претендентів на отримання американської візи надавати інформацію щодо реєстрації в соціальних мережах, і зокрема, імена користувачів, попередні адреси електронної пошти, а також номери телефонів, значно розширюючи при цьому процедуру перевірки потенційних іммігрантів. Дане питання пропонується до громадського обговорення, оскільки нові вимоги вплинуть на майже 15 мільйонів іноземців, які подають заявку на отримання віз для в'їзду до США щороку. Раніше дані про соціальні мережі, електронну пошту та номери телефонів вимагались лише від заявників, визначених для додаткової перевірки, наприклад, тих, хто виїхав до територій, контрольованих терористичними організаціями (близько 65000 людей на рік у цій категорії). Нові правила застосовуватимуться до практично всіх претендентів на імміграційні та не імміграційні візи. За оцінками департаменту це вплине на 710 тисяч заявників на імміграційну візу та на 14 мільйонів не імміграційних візових заявників, у тому числі тих, хто хоче приїхати до США для ведення бізнесу чи отримання освіти. Якщо нові вимоги будуть схвалені, то заявки на всі типи віз будуть надавати інформацію про декілька платформ соціальних мереж і щодо облікових записів, які вони могли мати протягом останніх п'яти років. Заявник на отримання візи буде мати можливість самостійно надавати інформацію про облікові записи соціальних мереж на платформах, не зазначених у встановленому переліку. На додаток, до історії своїх соціальних мереж, заявникам також буде необхідно надавати інформацію про номери телефонів, що використовувались ними протягом останніх п'яти років, а також, електронні адреси, статуси міжнародного пересування та депортації, а також чи були члени сім'ї задіяні в терористичній діяльності. Вказані вимоги можуть не застосовуватись лише відносно претендентів на певні дипломатичні та офіційні види віз [9].

Штаб-квартира ЦРУ здійснює роботу по відстеженню записів в соціальних мережах. Серед соціальних мереж, які відстежуються, виявилася і найвідоміша – Facebook. Контролюванням роботи соціальних мереж займається створений спеціально для цієї мети підрозділ з назвою «Центр відкритих джерел». Робота підрозділу полягає в аналізі повідомлень, які з'являються в соціальній мережі в об'ємі до 5 мільйонів повідомлень за добу [10].

Існує також досвід Інтернет-гіганта Google, який запустив на YouTube експериментальний «Метод перенаправлення». Він полягає в тому, щоб перенаправляти людей, які шукають «про-терористичний контент», на інші інформаційні ресурси, що мають роз'яснювальний та запобіжний характер [11].

Отже з розвитком Інтернету з'явилася можливість використовувати всі його досягнення в різних його проявах. Одним з таких проявів стали соціальні мережі, які набули на сьогодні статусу невід'ємного атрибуту нашого життя. Уявити сучасну людину без соціальних мереж просто неможливо. Адже це спілкування, пошук інформації і друзів, обмін новинами, можливість слухати музику, дивитися відео і фотографії тощо [12].

Зараз соціальні мережі, зважаючи на задекларовану мету їх створення, а саме можливість спілкування, надають користувачам усі можливі для цього інструменти – відео, чати, зображення, блоги, форуми тощо [13, с. 207]., що, в свою чергу, дає підстави використовувати соціальні Інтернет-мережі для запобігання злочинності на новому якісному рівні.

Загалом про запобігання злочинів за допомогою мережі Інтернет слід говорити в контексті декількох аспектів. Зокрема доцільним є створення структурованої системи кримінологічного запобігання, підвищення правової свідомості, а також проведення заходів, спрямованих на зниження віктимності осіб у соціальних мережах. По-друге, використовуючи уже перевірену інформацію про можливість вчинення злочину у майбутньому, можна перешкодити реалізації злочинної мети. По-третє, досить поширеною на сьогодні є взаємодія правоохоронних органів з адміністрацією соціальних сервісів. Чимало правоохоронних органів прослуховують чи перерахковують інформацію щодо підозрюва-

них або розшукуваних осіб у соціальних мережах. Актуальним є те, що звернення до інформації, що міститься в соціальних мережах може дати результат на всіх стадіях вчинення злочину: підготовка, замах, безпосереднє вчинення суспільно небезпечного діяння. Очевидним є також взаємозв'язок між використанням соціальних мереж правоохоронними органами та підвищенням ефективності запобігання й розслідування злочинів [14, с. 152-153].

Висновки. Отже використання соціальних Інтернет-мереж для запобігання злочинності є однією з сучасних тенденцій розвитку кримінологічної науки. Про це свідчить також міжнародний досвід. Зокрема, доцільним є використання всього спектру можливостей соціальних Інтернет-мереж для підвищення рівня запобігання злочинності, а саме: ведення спеціалізованих блогів; створення аудіо- та відеофайлів запобіжного характеру; моніторингу кримінологічно значимої інформації та ін.

Література:

1. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. по-сіб. / Голіна В.В. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
2. Попова Т.В. Соціальні мережі, кібератаки та гібридні війни. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28598299.html> (дата звернення 08.05.2018).
3. Соціальна мережа. URL: <http://igroup.com.ua/seo-articles/sotsialna-merezha/> (дата звернення 08.05.2018).
4. Соціальна мережа – це що таке? URL: <http://hi-news.pp.ua/tehnka-tehnologiyi/2903-socalna-merezha-ce-scho-take.html> (дата звернення 08.05.2018).
5. Соціальна мережа (Інтернет). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/ Соціальна мережа \(Інтернет\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_мережа_(Інтернет)) (дата звернення 08.05.2018).
6. Гавловський В.Д. Теоретичні засади відстеження деструктивних процесів у соціальних мережах. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/27006/%C3> (дата звернення 08.05.2018).
7. Social Media and Crime Prevention. URL: <https://www.nnw.org/publication/social-media-and-crime-prevention>. (дата звернення 08.05.2018).
8. Social Media and Crime Prevention. Facts Sheet. URL: <https://www.nationalpublicsafetypartnership.org/clearinghouse/Content/ResourceDocuments/Social%20Media%20and%20Crime%20Prevention%20Fact%20Sheet.pdf> (дата звернення 08.05.2018).
9. US to seek social media details from all visa applicants. URL: [https://apnews.com/d7683b1344fa4d44b87cafd0f19b4b04/US-to-seek-social-media-details-from-all-visaapplicants?iitm_campaign-SocialEiow&utm_source =](https://apnews.com/d7683b1344fa4d44b87cafd0f19b4b04/US-to-seek-social-media-details-from-all-visaapplicants?iitm_campaign-SocialEiow&utm_source=)
10. Twitter&utm_medium~AP_Politics (дата звернення 18.04.2018).
11. ЦПУ бере соціальні мережі під тотальний контроль. URL: <http://akhe.info/tsru-bere-sotsialni-merezhi-pid-totalnyj-kontrol/> (дата звернення 08.05.2018).
12. YouTube занялся «перевоспитанием» потенциальных террористов. URL: <http://ru.telekritika.ua/business/youtube-zanyalsya-perevospitaniem-potentsialnih-terroristov-674820> (дата звернення 08.05.2018).
13. Беркій Т.М. Соціальні мережі: різні аспекти впливу на людину. URL: http://ukrainepravo.com/legal_publications/essay-on-itlaw/it_law_berkiy_Soci_networks_and_there_involves/ (дата звернення 08.05.2018).
14. Черниш Р.Ф. Соціальні мережі як один із інструментів накопичення та протиправного використання персональних даних громадян. Проблеми законності. 2017. Вип. 136. С. 205–214.
15. Автухов К.А., Андріїв Н.О. Кримінологічний погляд на соціальні мережі. Актуальні питання публічного та приватного права. 2013. № 1. С. 150–153.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ: МІЖНАРОДНИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Гуцу С. Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри права

Національного аерокосмічного університету

імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

У статті викладені основні наукові погляди до визначення терміну «Інтернет». Розглянуто підходи до управління мережею, що склалися на міжнародному, регіональному і національному рівнях. Аналізується законодавче регулювання Інтернету як особливого інформаційного простору та як технологічної мережі. Визначено останні новели національного законодавства в сфері регулювання Інтернет.

В статье изложены основные научные взгляды на определение понятия «Интернет». Рассмотрены подходы управления сетью, сложившиеся на международном, региональном и национальном уровнях. Проанализировано законодательное регулирование Интернета как особого информационного пространства и технической сети. Определены последние новеллы национального законодательства в сфере регулирования Интернет.

The article outlines the main scientific views on the definition of the Internet. The approaches of network management that have developed at the international, regional and national levels are considered. The legislative regulation of the Internet as a special information space and technical network is analyzed. The last novelties of the national legislation in the sphere of Internet regulation are determined.

Ключові слова: мережа Інтернет, правове регулювання, управління інтернет, суспільні відносини.

Постановка проблеми та її актуальність. Питання необхідності й доцільності регулювання мережі Інтернет і відносин, що виникають з її допомогою неможливе без усвідомлення їх специфіки і неоднорідності. Інтернет це досить особливе середовище, що є віддзеркаленням сучасного розвитку суспільства, економіки, техніки. Це поєднання комунікативних відносин між офіційними установами і тими, що не визнають державних кордонів і юрисдикції; окремими особами і суспільними групами; підприємцями і споживачами. На сьогодні мережа Інтернет являє собою простір, в якому відбувається постійне зміння якості, кількості, об'єму інформації і одночасно в цьому «віртуальному просторі» складається особлива система соціальної комунікації, що замінює класичні форми здійснення операцій з інформацією на електронні, які визначаються безпрецедентною швидкістю та простотою [1, с. 6]. Намагання врегулювати інтернет-відносини, на наш погляд, ідентичні зі спробами врегулювати сімейні чи особисті стосунки між людьми. Тобто є та частина відносин, що підлягає правовому регулюванню, яку можливо контролювати і відстежувати, але разом з тим завжди є частина, що знаходиться поза межами правового поля. Як, зазначає К.В. Єфремова: «Інтернет-відносини – це новий тип суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у кіберпросторі. Це не правові і не фактичні відносини в чистому вигляді. Це соціальні зв'язки особливої правової, інформаційної та технічної природи» [2, с. 8]. Проблема регулювання мережі Інтернет обумовлена й тим, що вона є транскордонним віртуальним простором, де державні кордони найчастіше не мають значення для тих відносин що виникають і розвиваються в ньому. Відносини, що виникають у мережі Інтернет потребують особливої уваги і вироблення нових підходів до їх регулювання. На сьогодні, незважаючи на значні наробки і позитивний досвід, міжнародна спільнота ще знаходиться в процесі вироблення єдиних правил і концепцій регулювання Інтернет. А з огляду на прагнення України інтегруватися в єдиний глобальний інформаційний простір, питання регулювання Інтернету не втрачає своєї актуальності для вітчизняної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз змісту численних наукових публікацій свідчить про те, що загальної правової позиції відносно підходів до регулювання інтернету на сьогодні не сформовано ані в національному, ані в міжнародному праві. Ба більше, досі дискусійним

залишається саме питання про доцільність і межі правового регулювання інтернет-відносин. Серед зарубіжних авторів проблему правового регулювання мережі Інтернет досліджували Д. Бойд, Л. Лес-сіг, Дж. Зіттрейн, М. Растед, Б. Розенблатт, Н. Фіннеманн, Н. Еллісон, З. Ефроні, росіяни В.Б. Наумов, С.В. Петровський, М.В. Якушев та ін. У вітчизняній науці варто відзначити праці К.С. Шахбазянової, Є.П. Литвинова, О.А. Баранова, А.М. Новицького, О.А. Присяжнюка, спільне дослідження: Д.І. Адамюк, Ю.Є. Атаманова, О.В. Бринцева, А.П. Гетьман, С.В. Глібоко, О.А. Гончаренко, О.М. Давидюк, К. В. Єфремова, Ю.М. Жорнокуй («Правове регулювання відносин у мережі Інтернет: монографія»). та інші. Зазначені автори внесли вагомий вклад у розуміння природи, визначення предмета, об'єкта і суб'єктів інтернет-відносин. Проте стрімкий розвиток ІКТ, виникнення альтернативних електронних платіжних форм, постійне оновлення і змінення контенту породжують нові явища, які потребують детального розгляду та регулювання. Зростання суспільно-економічного значення використання мережі Інтернет загострює проблему відсутності єдиної позиції щодо меж і підходів її регулювання. З юридичної точки зору, в працях зазначених науковців підходи до регулювання Інтернету поділяються на дві групи: 1) технічне регулювання, що пов'язане з визначенням принципів і параметрів роботи мережі, і 2) регулювання інтернет-відносин між юридичними і фізичними особами. Можна погодитись з О. А. Барановим, який зазначив, що «деякі автори, досліджуючи проблеми правового регулювання суспільних відносин, розглядають останні як такі, що реалізуються «в інтернеті (Інтернеті)», а інші - як такі, що реалізуються за допомогою інтернету (Інтернету). Зазначена розбіжність не може бути віднесена суто до стилістичної. Насправді вона є значеннєвою, що має глибоке світоглядне й методологічне значення для формування правої позиції відносно підходів до регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій. Саме ця розбіжність, що, можливо, не завжди усвідомлюється дослідниками правових проблем, пов'язаних з інтернетом, є однією з основних причин появи різних правових концепцій» [3, с. 155].

Мета і завдання статті: визначити основні проблеми правового регулювання Інтернет, проаналізувати міжнародний досвід управління мережею і ступень його впровадження в національне законодавство України.

Виклад основного матеріалу. Джерелом проблеми врегулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інтернет-технологій, очевидно є різне розуміння авторами предмета і об'єкта правового регулювання. Так, М. В. Якушев, аналізуючи проблеми управління Інтернет відзначає: «виникає питання: що саме потрібно регулювати? Загальні підходи до розвитку Мережі, її інфраструктури та її забезпеченості? Чи йде мова про необхідність регулювати технічні аспекти – адресацію, параметри, протоколи мережі? Чи необхідно регулювати правовий статус тих, хто є суб'єктами роботи у мережі Інтернет, тобто операторів послуг та користувачів? Чи необхідно регулювати свободу інформації, регулювати законно встановлені обмеження на цю свободу, з якими всі погоджуються, виходячи із загальнолюдських цінностей та необхідностей? Це питання ще не отримало свого вирішення і є предметом жвавих дискусій» [4, с. 6].

Проблема врегулювання інтернет-відносин ще й в тому, що досі в міжнародному праві і національному законодавстві не має єдиного розуміння і визначення ключового поняття – «Інтернет». В науковій літературі також існують різні підходи й позиції щодо розуміння його природи. Отже і предмет регулювання є досить розпливчастим і неоднорідним. Наприклад, в одних випадках Інтернет визначається як інформаційна, комп'ютерна або телекомунікаційна мережа, в інших-як інформаційний, віртуальний простір або середовище. Так, С. В. Петровський сформулював поняття інтернету як міжнародної мережі електрозв'язку загального користування, призначеної для обміну повідомленнями (даними), тобто відомостями про навколишній світ, його об'єкти, процеси і явища, що об'єктивувалися у формі, яка дозволяє провести їх безпосередню машинну обробку. Іншими словами, інтернет є міжнародною телекомунікаційною мережею загального користування [5].

А.А. Тедєєв вважає, що інтернет – це «електронна комунікаційна мережа, що зв'язує комп'ютери в усьому світі через телефонні лінії і кабелі з оптичних волокон» [6]. І.В. Невзоров визначив інтернет, як здійснюване з використанням електрозв'язку для передачі закодованої інформації з'єднання максимального (найбільшого) на конкретний момент часу числа електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) [7]. К.С. Шахбазян визначає поняття мережі Інтернет для міжнародного права, як міжнародну телекомунікаційну мережу загального користування, призначену для обміну повідомленнями (даними), яка є комплексним предметом правового регулювання різноманітних суспільних відносин в єдиній системі, що існує завдяки глобальній комп'ютерній мережі і призначена для обміну даними, які зчитуються машиною та представлені у вигляді, зрозумілому для людини [8, с. 17].

В свою чергу К.В. Єфремова визначає Інтернет, як глобальний інформаційний простір, який не визнає державних кордонів, що робить цю систему якісно новим явищем у світовому співтоваристві, він є унікальним за своїми можливостями засобом доступу до інформації стосовно будь-яких видів діяльності чи інтересів людини, а також виступає об'єктом розробки й застосування новітніх програмних та інструментальних технологій, що робить його сферою бурхливого розвитку в майбутньому [2, с. 7].

Одне із законодавчих визначень поняття «інтернет» сформульовано в Законі США 1998 р. про інтерактивну безпеку дітей (Children's Online Privacy Protection Act). Відповідно до норм цього закону інтернет є об'єднанням безлічі комп'ютерів і телекомунікаційних засобів, включаючи устаткування і програмне забезпечення, що утворюють пов'язану міжнародну мережу мереж, яка ґрунтується на протоколі міжмережевої взаємодії. У Законі України «Про телекомунікації» надано таке визначення Інтернету: це всесвітня інформаційна система загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором і базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами.

Отже бачимо, що в основу визначення терміну «Інтернет» покладено технічний і соціальний критерії. Майже так само в літературі і законодавстві розділяють і об'єкти правового регулювання мережі інтернет: 1) технічне регулювання, пов'язане з визначенням основних принципів та параметрів роботи мережі; 2) регулювання відносин, що виникають при використанні Інтернет в діяльності фізичних та юридичних осіб.

До сьогодні сформувалося кілька рівнів правового регулювання відносин, що складаються в мережі інтернет: міжнародний; регіональний (ми розглянемо його у рамках Європейського союзу); національний.

Незважаючи на очевидність того, що мережа вже давно втратила можливість самостійно повністю забезпечувати безпеку її учасників, спори з приводу необхідності державного втручання в її роботу не вщухають. Міжнародна спільнота має позитивний досвід правового регулювання «технічного» боку функціонування Інтернет-мережі. Так, вперше на міжнародному рівні питання управління інтернетом були обговорені тимчасовим органом – «Робочою групою з управління інтернетом», що діяла 2004-2005 роки при Генеральному секретарі ООН. На підставі аналітичних матеріалів, підготовлених Робочою групою, були розроблені вихідні документи WSIS, що визначили подальші напрямки вдосконалення і покращення роботи мережі. Управління мережею Інтернет на сьогодні відбувається в рамках діяльності кількох провідних міжнародних організацій, до яких відносяться ICANN, IANA, ISOC, IETF, IGF та інші. Дані організації використовують підхід багатоаспектного формування системи управління мережею Інтернет. Так, наприклад IGF є міжнародною організацією, створеною як базис для проведення політичних діалогів стосовно методів і напрямів розвитку мережі Інтернет та можливості управління даним процесом. Корпорація ICANN, яка є неприбутковою публічною корпорацією відповідає за управління інтернет-протоколами адресного простору (IPv4 та IPv6), надання адресних блоків регіональним реєстраторам та управління адресним простором доменів вищого рівня (включаючи контроль за кореневими серверами). Загалом, більша частина роботи зосереджена на розробці та запровадженні нових користувацьких доменів вищого рівня, тоді як усі технічні аспекти роботи перекладаються на організацію IANA [9, с. 54]. ICANN управляє системою нумерації і адресації, визначає протоколи і правила роботи мережі в цілому. Розподіл IP-адресів здійснюється міжнародними організаціями, що діють на принципах самоуправління: RIN, ARIN, APNIC, AfriNIC, LACNIC і RIPE NCC. Управління національними доменами делеговано корпорації ICANN відповідним країнам. В більшості випадків— це організації самоуправління, що діють у відповідності з національним законодавством.

В межах Європейського Союзу не має єдиного спеціального органу з регулювання Інтернет. Але у 2004 році було створено європейське агентство по мережеві і інформаційній безпеці (ENISA), що виступає в ролі консультанта і центру передових технологій у сфері мережевої і інформаційної безпеки для країн-членів і інститутів Євросоюзу. У січні 2013 року сформовано Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю, завданням якої є припинення діяльності організованих злочинних мереж. На території ЄС діє Конвенція Ради Європи «Про кіберзлочинність» 2001 р., Директива «Про приватність і телекомунікації» (2002р.), Директива щодо мережевої та інформаційної безпеки (2016), метою якої є встановлення загальних стандартів кібербезпеки та покращення співпраці між країнами ЄС [10].

Що стосується правовідносин, які складаються між приватними особами в мережі, вважаємо слушною позицію А.М. Новицького про те, що необхідно говорити не про державне регулювання тих чи інших суспільних відносин в Інтернет, а саме про межі втручання та глибину моніторингу особистого контенту інформації державними органами [9]. Необхідність балансу між додержанням конституційних прав і свобод, з одного боку, і забезпеченням державної політики у сфері національної безпеки – з іншого, має стати пріоритетною метою у такій діяльності. У цьому контексті доречно звернути увагу на тенденцію до посилення охорони даних про особу в країнах ЄС. У травні 2018 року в ЄС на повну силу запрацював новий Регламент про захист персональних даних (GDPR), який висуває жорсткіші вимоги до обробників і контролерів персональних даних і встановлює значні штрафи за допущені порушення. Приміром, із ЄС персональні дані у треті країни можуть передаватися лише за наявності позитивного висновку Єврокомісії щодо відповідності країни високим стандартам захисту персональних даних. Компанії в Європі не мають права передавати дані безпосередньо органам влади в США чи будь-яким іншим структурам. Для цього в

кожному конкретному випадку необхідна угода про правову допомогу між ЄС та третіми країнами. Регламентом передбачено ряд організаційних змін у забезпеченні захисту персональних даних. Зокрема, ним пропонується створити посади службовців з захисту персональних даних («контролер» і «процесор»), які обов'язково мають бути у компаніях, де кількість персоналу перевищує 250 осіб, а також у державних установах. В регламенті вперше нормативно було закріплено право особи на забуття. З травня 2018 року усі користувачі можуть звернутися до інтернет-компаній і попросити їх видалити інформацію, що є неточною, застарілою чи ще якоюсь. Таким чином, передбачається що Google, Facebook, Twitter та інші сервіси, що збирають дані, будуть зобов'язані за вимогою власника видалити аккаунти та особисті дані й більше не мають права передавати їх третім особам [11; 12].

Для України проблема правового регулювання Інтернет-відносин є надзвичайно актуальною. В країні продовжується процес становлення національного інформаційного суспільства, інтеграції до світового інформаційного суспільства. Стабільно позитивною в Україні є динаміка розповсюдження Інтернету і формування онлайн-аудиторії. Згідно з дослідженням Factum Group Ukraine, за підсумками 2016 року частка регулярних користувачів Інтернету склала в 2016 р. 63,1% населення держави (21 млн осіб). При цьому 61,3% населення (20,4 млн осіб) має можливість доступу до Інтернету вдома. У цілому зберігається основний тренд останніх років, а саме – українська онлайн-аудиторія за своїми якісними характеристиками стає щодалі ближчою до аудиторій найрозвиненіших країн світу. Так, серед українських користувачів остаточно подолано гендерний розрив (49% чоловіків, 51% жінок), впевнено долається віковий розрив, а також розрив між містом та селом – у середньому 72% населення міст 100000+; 63% населення міст 100000-; і 54 % мешканців сел є регулярними користувачами, причому попередні аналогічні дослідження компанії показують, що саме в сільській місцевості рівень проникнення Мережі зростає найшвидше [13]. Протягом 2016–2017 років в Україні тривала активна робота з розвитку профільної нормативно-правової бази та вдосконалення державного регулювання ІТ-сфери. Було прийнято Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05.10.2017 р., спрямований на визначення правових та організаційних основ забезпечення захисту інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основних цілей, напрямів та принципів державної політики у сфері кібербезпеки України, повноважень і обов'язків державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їх діяльності із забезпечення кібербезпеки України, а також дефініції базових термінів у сфері кібербезпеки. Прийнято Закон України «Про електронні довірчі послуги» від 05.10.17 р., метою якого є реформування законодавства у сфері електронного цифрового підпису з урахуванням досвіду Європейського Союзу, розбудови єдиного простору довіри на основі системи електронних довірчих послуг, визнання в Україні електронних довірчих послуг, які надаються іноземними поставальниками електронних довірчих послуг, що забезпечать активний розвиток транскордонного співробітництва та інтеграцію України у світовий електронний інформаційний простір. Прийнято за основу проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обробки інформації в системах хмарних обчислень» (реєстр. № 4302 від 24.03.2016), спрямований на створення умов для більш ефективного використання державних ресурсів шляхом впровадження новітніх технологій. Законопроект також покликаний сприяти ефективнішій взаємодії держави та суспільства та створить додаткові передумови для подальшого розвитку платформ інформаційно-комунікаційних технологій у різних сферах суспільного життя, насамперед у сферах державного управління, освіти та науки [14]. Підписавши Угоду про асоціацію з ЄС [15], Україна поступово наближує національне законодавство до європейських стандартів. Так, в березні 2017 року було внесено зміни до Закону України «Про авторське право і суміжні права», що стало спробою спростити процедуру визначення особи порушника, а разом і зробити ефективнішим захист порушених прав. Закон зобов'язав власників веб-сайтів і хостинг-провайдерів оприлюднювати інформацію про назву, адресу, електронну пошту і контактний номер телефону для зв'язку. Сама ж процедура захисту прав передбачає звернення до власника веб-сайту, на якому здійснюється порушення, або до хостинг-провайдера. Право на звернення кореспондує обов'язок власника або провайдера відреагувати на протиправний контент у визначений строк.

Висновки. Отже, можна зробити висновок про те, що Інтернет варто розглядати одночасно як технічну і соціальну систему. Відповідно до цього, державне регулювання мережі має здійснюватися з урахуванням інтересів усіх зацікавлених учасників правових відносин. Управління мережею інтернет повинне відбуватися за принципом розподілу відповідних повноважень між державними органами і громадськими організаціями. Це дозволить уникнути монополізації технічних ресурсів мережі, зайвої цензури контенту, доступу до баз даних. Метою правового регулювання роботи мережі Інтернет має стати досягнення розумного балансу між свободою і безпекою всіх її учасників.

Література:

1. Азизов Р.Ф. Правовое регулирование в сети Интернет: сравнительно- и историко-правовое исследование: дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2017. 331 с.
2. Єфремова К.В. До перспектив правового регулювання інтернет-правовідносин: господарсько-правовий аспект. Право та інноваційне суспільство. 2014. № 1. С. 5–11.
3. Баранов О.А. Интернет і право: об'єкт і предмет регулювання. Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право. 2011. № 4 (12). С.155–162.
4. Якушев, М.В. Управление интернетом на международном уровне: актуальные вопросы для Российской Федерации. Информационное общество. 2008. № 3–4. С. 6–8.
5. Петровский С.В. Правовое регулирование оказания Интернет-услуг: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2002. 189 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/100565.html> (дата звернення: 01.05.2018).
6. Тедеев А.А. Теоретические основы правового регулирования информационных отношений, формирующихся в процессе использования глобальных компьютерных сетей: автореф. дис ... доктора юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2007. 58 с. URL:<http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1311722> (дата звернення: 03.05.2018).
7. Невзоров И.В. Проблемы регулирования предпринимательской деятельности, осуществляемой с использованием сети Интернет: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.0014. Санкт-Петербург, 2010. 26 с.
8. Шахбазян К.С. Міжнародно-правові основи регулювання відносин в мережі Інтернет: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 19 с.
9. Новицький А.М. Міжнародний досвід правового регулювання Інтернет. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2014. № 2. С. 52–58.
10. The Directive on security of network and information systems (NIS Directive). URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/network-and-information-security-nisdirective> (Last accesed: 08.05.2018).
11. On the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and the free movement of such data and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA: Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council, of 27 April 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/en/TXT/%3Furi%3DCELEX%253A32016L0680&p rev=search>.
12. On the use of passenger name record (PNR) data for the prevention, detection, investigation and prosecution of terrorist offences and serious crime : Directive (EU) 2016/681 of the European Parliament and of the Council, of 27 April 2016. URL: <https://consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/04/21-council-adopts-eupnr-directive/&prev=search>.
13. Проникновение интернета в Украине. IV квартал 2016 года. Factum Group Ukraine. URL: http://inau.ua/sites/default/files/file/1701/iv_kvartal_2016.pptx.
14. Комітет Верховної Ради України з питань інформатизації зв'язку. URL: <http://komit.rada.gov.ua/print/72982.html>.
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. База даних «Законодавство України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 03.05.2018).

НОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА – НЕПРОПОРЦІЙНЕ ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ У БІЗНЕС

Кравчук О. О.,
головний редактор,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Здійснено критичний аналіз відповідальності за порушення трудового законодавства, передбаченої статтею 265 Кодексу законів про працю України. Аналізуються правові норми, практика контролю та судова практика. Зроблено висновки про те, що в ряді випадків штрафи за порушення трудового законодавства порушують принципи пропорційності та правової визначеності. Розроблені пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання в цій сфері.

Осуществлен критический анализ ответственности за нарушение трудового законодательства, предусмотренной статьей 265 Кодекса законов о труде Украины. Анализируются правовые нормы, практика контроля и судебная практика. Сделаны выводы о том, что в ряде случаев штрафы за нарушение трудового законодательства нарушают принципы пропорциональности и правовой определенности. Разработаны предложения по совершенствованию правового регулирования в данной сфере.

A critical analysis of the responsibility for violations of labor legislation, stipulated in Article 265 of the Labor Code of Ukraine, is provided in the article. Legal norms, practice of control and judicial practice are analyzed. The author points out that in some cases these penalties violate the principles of proportionality and legal certainty. The proposals for improving the legal regulation in this area are made.

Ключові слова: контроль за додержанням трудового законодавства, неоформлені працівники, фінансова відповідальність, інспекційні відвідування, Держпраці.

Постановка проблеми. З 2015 року в трудовому законодавстві з'явилися санкції, що передбачають дуже високі розміри штрафів за допущення різноманітних порушень – в новій редакції викладено ст. 265 КЗпП [1]. Відповідний розвиток законодавства змінив практичні й теоретичні підходи до розуміння трудових правовідносин та їх охорони правовими засобами. Практика господарювання та державного контролю зіткнулися з рядом проблем, частина з яких не мають вирішення у межах правового поля. Вони пояснюються недосконалістю законодавства, зокрема положень ст. 265 КЗпП, фіскальною (на противагу партнерській) орієнтацією державного контролю, наявністю високих корупційних ризиків.

Судова практика за ст. 265 КЗпП є різноманітною. Деякі справи вже пройшли касаційний розгляд – як у ВАСУ, так і в новому Верховному Суді. І незважаючи на те, що усталеної практики ще немає, варто вже сьогодні говорити, що вона здебільшого не на користь підприємців, а значить не на користь вільного розвитку бізнесу. Тож висока актуальність цих питань для суб'єктів господарювання підкреслює необхідність розгляду їх правовою наукою.

Формулювання цілей. Тому в цій статті ми маємо на меті розглянути основні теоретичні та практичні проблеми застосування санкцій за порушення трудового законодавства, передбачених ст. 265 КЗпП, та розробити перспективні шляхи удосконалення правового регулювання в цій сфері.

Методологія дослідження полягає в критичній оцінці положень ст. 265 КЗпП та практики їхнього застосування. Автор розцінює санкції, передбачені ст. 265 КЗпП, як майновий штраф, що є втручанням держави у володіння майном. А тому в статті аналізуються питання: чи відповідають такі штрафи суспільно корисній меті, та чи є вони пропорційними відповідним порушенням, чи відповідають відповідні норми закону критерію правової визначеності. З метою одержання відповідних висновків, аналізується судова практика. На основі проведеного аналізу, зроблені висновки і пропозиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми застосування юридичної відповідальності за порушення законодавства про працю розглядали в останні роки О.О. Бахуринська [2], І.Р. Без-

палько [3], С.О. Вечурко [4], Н.Г. Воропаєва [5], Л.О. Остапенко [6], О.Г. Серeda [7] та інші вчені. Враховуючи докорінну зміну законодавства і практики, в тому числі судової, відповідні питання розглядаються нами в цій статті вперше.

Вид юридичної відповідальності та питання строку давності. Теоретичні проблеми полягають у визначенні виду юридичної відповідальності, що настає за порушення, названі в ст. 265 КЗпП. Чи є ця відповідальність адміністративно-господарськими санкціями, чи це фінансові санкції? Чи маємо справу з особливим видом юридичної відповідальності – на зразок «трудової відповідальності»?

Оцінка відповідальності як адміністративно-господарської тягне за собою питання належних строків давності її застосування. На сьогодні питання давності не стало гостро, адже з моменту впровадження розглядуваних санкцій у 2015 році пройшло лише 3 роки. Але питання в подальшому поставитиме.

Частиною 3 ст. 265 КЗпП передбачено, що штрафи, накладення яких передбачено частиною 2 цієї статті, є фінансовими санкціями і не належать до адміністративно-господарських санкцій, визначених главою 27 Господарського кодексу України. Далі встановлення цього винятку законодавець не пішов, але очевидно, що норми стосовно річного строку давності за ст. 250 ГКУ щодо розглядуваних відносин не діють.

Чи повинна бути давність у даній сфері? Ми переконані, що так, з міркувань, що зазвичай наводяться під час аргументації необхідності дії давності в будь-яких відносинах. Якщо є давність притягнення до відповідальності навіть за тяжкі злочини, то має вона бути і за трудові правопорушення. Адже є строки зберігання документів, строки збереження інформації в пам'яті свідків тощо, вплив яких може перешкоджати встановленню істини в справі. Але законодавець лишив це прогалиною. На жаль, нам не вдалося знайти рішень судів, у яких сторони ставили б питання щодо давності в цих правовідносинах. Проте безперечно, що це питання слід врегулювати в законі, адже неможливо тримати бізнес під загрозою санкцій за минулі порушення протягом необмеженого часу. Якщо ж законодавець вважає такі порушення настільки принциповими, аби строк давності на ці відносини не поширювався, слід було б прямо вказати про це в законі (як це зроблено наприклад у ч. 16 ст. 25 Закону про ЄСВ [8]). Інакше спроби застосування санкцій за період понад 3 роки, на нашу думку, слід розцінювати як порушення принципу правової визначеності, і непропорційне втручання у володіння майном. Водночас доцільність підходу із непоширення давності на відносини, що підлягають державному контролю, є досить спірним, адже на наше глибоке переконання, неможливо безмежно довго тримати суб'єктів господарювання під загрозою санкцій лише тому, що держава не в змозі забезпечити у межах розумних строків більш-менш регулярний контроль за сплатою того чи іншого обов'язкового платежу (наприклад ЄСВ) чи за здійсненням господарської діяльності.

Незбалансованість механізму контролю. Наступна проблема – незбалансованість механізму контролю в частині укладення трудового договору. Податковий кодекс України (далі – ПКУ) вже досить давно (ще в первинній редакції ст. 75, 80 від 2010 р.) передбачив, що повноваження контролю за додержанням трудового законодавства щодо укладення трудового договору, оформлення трудових відносин із найманими працівниками належить податковим органам (на сьогодні це Державна фіскальна служба (ДФС)), до того ж контролюється це як під час документальних, так і під час фактичних перевірок. Крім того, ніби розширюючи компетенцію ДФС, КЗпП з 2015 р. упровадив подання до ДФС повідомлення про прийняття працівника на роботу. Водночас контроль в цій сфері та застосування санкцій за порушення трудового законодавства покладено також і на Держпраці. Роз'яснення ж щодо проблемних питань подання повідомлення взагалі надає Мінсоцполітики [9].

Найчастіше ДФС контролює питання укладення трудового договору в ході фактичних перевірок, адже вони проводяться без попередження платника податків. Водночас перевірка сплати податків і ЄСВ – не є предметом фактичної перевірки згідно з ПКУ. Це підтверджується висновком, викладеним в ухвалі ВАСУ від 08.06.2017 у справі №820/1382/16 [10]. Тому фактична перевірка не може мати своїм результатом будь-які донарахування. Тобто по суті, передбачивши право органу ДФС контролювати укладення трудового договору у ході фактичних перевірок, законодавець не передбачив механізму можливих санкцій за виявлені порушення (в тому числі реституційних санкцій).

Крім того, відсутній реально розроблений механізм щодо визначення розміру сум донарахованих податків і ЄСВ під час виявлення неоформлених працівників. Так, неможливо, як правило, об'єктивно довести, яку суму складає передбачена трудовим договором зарплата, якщо трудовий договір не був укладений. Неможливо також на практиці достовірно визначити (та відстояти позицію в суді), скільки саме місяців неоформлений працівник працював на підприємстві (ми переконані, що самих лише письмових пояснень «працівника» для цього недостатньо). Але сума донарахованих податків і ЄСВ повинна мати чітку доказову базу, адже вона визначається як добуток зарплати за відповідне число місяців на ставку податків та ЄСВ.

Варто відмітити також недосконалість законодавства і щодо контрольних повноважень інспекторів праці. На сьогодні маємо два підзаконних акти, що регулюють порядок контролю і нагляду за

додержанням законодавства про працю. Вони затверджені постановою Кабміну від 26.04.2017 № 295. Це Порядок здійснення державного контролю за додержанням законодавства про працю (далі – Порядок контролю) та Порядок здійснення державного нагляду за додержанням законодавства про працю [11]. Перше, що кидається в очі, це те, що Кабмін розрізняє контроль і нагляд, тоді як основоположний Закон № 877 – не розрізняє ці поняття [12]. Державний контроль за додержанням законодавства про працю здійснюється у формі проведення інспекційних відвідувань та невідвідуваних інспектувань інспекторами праці. Державний нагляд відповідно до другого Порядку – взагалі не стосується суб'єктів господарювання. Це по суті нагляд за органами місцевого самоврядування та центральними органами виконавчої влади в частині здійснення ними контрольних повноважень. Отже для контролю суб'єктів господарювання діє лише Порядок здійснення державного контролю за додержанням законодавства про працю [11].

Серед особливостей Порядку контролю необхідно відзначити наступні:

- в ньому використовується термінологія конвенцій про інспекцію праці [13; 14];
- у ньому вказано, що контрольні повноваження інспектора праці підтверджується службовим посвідченням, що видається Держпраці;
- у ньому нема згадки про направлення (посвідчення) на перевірку;
- у ньому передбачено підписання журналу реєстрації заходів державного нагляду (контролю) не перед відвідуванням, а перед наданням акта для підпису керівником об'єкта відвідування [11].

Прийнято вважати, що саме такий стан регулювання впливає з конвенцій про інспекцію праці [13; 14]. Однак саме відповідний стан призвів до того, що підприємець не знає, чи дійсно цей інспектор праці має повноваження від імені держави перевіряти це підприємство. З яких питань? За який період? Чи це його особиста ініціатива? Такий стан справ не убезпечує бізнес від зловживань, коли інспектор із корупційною метою буде «заходити в гості» щодня чи щотижня, аби «інспекційно відвідати» підприємство.

Зауважимо, згадані конвенції дійсно надають інспекторам праці права перевіряти бізнес без попередження і безперешкодно, однак в обох конвенціях вказано, що вони мають бути забезпечені відповідними документами, що засвідчують їхні повноваження [13; 14]. Чому Кабмін вказав, що ці документи – це службові посвідчення (і обмежився цим) – правова загадка. Вбачається, що відсутність у Порядку контролю згадки про направлення є вкрай негативним явищем, оскільки, на наше глибоке переконання, під час конкретного заходу контролю суб'єкт господарювання повинен мати можливість чітко розуміти:

- що саме це відвідування здійснюється за рішенням державного органу, а не власною (можливо корупційною) ініціативою інспектора;
- що на це конкретне відвідування державним органом направлений саме цей інспектор праці (а не він із друзями-колегами, що можливо також переслідують спільну з ним корупційну мету);
- який період, які документи і які питання уповноважений перевіряти конкретний інспектор праці, і в який строк має бути проведено захід контролю;
- що він вправі оскаржити не лише конкретну дію фізичної особи (інспектора), яка завітала на підприємство, а конкретне рішення державного органу, який таку особу направив.

Відсутність такого переконання в конкретного підприємця, бізнесмена серйозно підриває довіру бізнесу до державного контролю, адже складається враження про узаконення будь-якого свавілля інспекторів праці. Натомість, і представникам бізнесу, і представникам контролерів слід розуміти, що контроль – це не покарання, контроль – це спосіб взаємодії, це зворотній зв'язок, через який перевіряється стан дотримання норми. І для державного контролю мають бути чіткі і зрозумілі норми. Саме тоді бізнес не розглядатиме контроль як покарання, а розглядатиме його як партнерську взаємодію.

Саме тому ми не можемо повною мірою погодитися із позицією Київського апеляційного адміністративного суду, викладений в постанові від 13.12.2017 у справі 697/2073/17 про те, що Конвенція МОП № 81 визначає безумовне дискреційне повноваження інспектора самостійно приймати рішення щодо необхідності проведення інспектування того чи іншого роботодавця для того, щоб переконатися у тому, що правові норми суворо дотримуються [15], залишеною без змін Верховним Судом [16]. Цей висновок апеляційним судом зроблено з посиланням на ст. 12, 16 Конвенції № 81. Згідно зі ст. 16 вказаної Конвенції, інспекції на підприємствах проводяться так часто і так ретельно, як це необхідно для забезпечення ефективного застосування відповідних правових норм. Ми переконані, що інспектор повинен діяти з повним додержанням законодавства України [13]. А законодавство передбачає порядок прийняття рішень про проведення перевірки, їх оформлення і реалізації.

Слід відзначити, що новий Верховний Суд у постанові у цій справі в п. 14 відзначає, що для спірної перевірки було оформлено наказ на проведення інспекційного відвідування, а на підставі наказу – направлення. Крім того, Верховний Суд в п. 27.2 цієї ж постанови констатує поширення на Держпраці вимог Закону № 877 [16], що зокрема передбачає в ст. 10 право суб'єкта господарювання не допускати посадових осіб органу державного нагляду (контролю) до здійснення державного наг-

ляду (контролю) зокрема в разі ненадання копій документів або відмови внести запис до журналу реєстрації заходів державного нагляду (контролю).

Закон № 877 передбачає існування різних форм заходів контролю (ст. 1, 4, 7 Закону № 877). Зокрема в ст. 7 Закону говориться про те, що в посвідченні (направленні) на перевірку визначається «форма заходу (перевірка, ревізія, обстеження, огляд, інспектування тощо)» [12]. Із цього чітко видно, що перевірка й інспектування – це різні форми контролю. А отже можемо зробити висновок про те, що інспекційні відвідування, передбачені Порядком контролю не є перевітками.

В Порядку контролю немає й слова про перевірку. Перевірки досить чітко згадуються лише в Порядку нагляду, який стосується перевірок державних органів і органів місцевого самоврядування, але не суб'єктів господарювання [11].

Отже ст. 265 КЗпП встановлює штрафи за недопущення до перевірок (загалом 3 мін. зарплати, а з певних питань 100 мін. зарплат). Однак органи Держпраці не здійснюють перевірок суб'єктів господарювання. Форма заходу контролю в даному випадку має важливе значення, оскільки згідно зі ст. 19 Конституції «органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Наголосимо також, що в ч. 5 ст. 265 КЗпП уживається термін «захід державного нагляду (контролю)», але в ч. 2 устанавлюється штраф за недопуск саме до перевірок. Із наведеного вище цілком очевидно впливає, що перевірка є лише одним із видів заходів державного нагляду (контролю). А отже штраф, передбачений ч. 2 ст. 265 КЗпП, у разі недопущення до інспекційного відвідування, не може бути застосований.

Повідомлення про прийняття працівника на роботу. Стосовно повідомлення про прийняття на роботу, то є практичне питання, чи є в законодавстві відповідальність за його неподання чи несвоєчасне подання до ДФС? І якщо є, то чому за це намагаються штрафувати органи Держпраці, якщо повідомлення подається зовсім до інших органів? Наприклад у постанові Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 16.03.2017 у справі № 809/182/17, залишений без змін апеляційним судом, зазначалося, що положенням статті 265 КЗпП «не передбачено застосування визначених нею штрафних санкцій за неповідомлення територіального органу Державної фіскальної служби про прийняття на роботу працівників» [17]. Можна знайти додаткові аргументи і на користь такої позиції, адже мова йде про подання повідомлень до ДФС, а не до Держпраці, а це доволі хитка межа між трудовим і податковим законодавством. Тому, чи є несвоєчасне повідомлення ДФС порушенням податкового (за яке відповідальність для неподання чи несвоєчасне подання даного виду документа не передбачено), чи трудового законодавства – є питанням без відповіді.

Варто відзначити, що повідомлення про прийняття працівника на роботу було введено з 1 січня 2015 р. унаслідок внесених до ст. 24 КЗпП змін Законом від 28.12.2014 № 77-VIII [1]. Закон уповноважив Кабмін визначити порядок подання повідомлення. Цей порядок було визначено лише за півроку постановою Кабміну від 17.06.2015 № 413, яка складається лише з кількох рядків, і нею ж визначена форма повідомлення [18]. Порядку подання повідомлення чи жодних інструкцій щодо порядку його подання, його уточнення або скасування Кабміном визначено не було. Відповідно, останні 3 роки порядок його подання регулюється по суті виключно практикою, і безліч питань залишаються неврегульованими. Наприклад, зважаючи на традиційну фіскальну (орієнтовану на штрафи задля наповнення бюджету) позицію, контролюючі органи роз'яснювали, що внаслідок того, що згадана Постанова № 413 передбачає подання лише в паперовій або електронній формі, а подання поштою не передбачено, отже подавати поштою повідомлення не можна (наразі незрозуміло чому контролюючі органи не вважають подання поштою поданням у паперовій формі) [19]. Невирішеними залишаються питання подання повідомлення про прийняття на роботу керівника на новоствореному підприємстві, де по суті виконати вимогу закону про завчасне повідомлення ДФС не є можливим, і водночас ДФС є повідомленою про його прийняття через державного реєстратора (за принципом єдиного вікна). Невирішеним є питання щодо порядку та випадків подання скасовуючого повідомлення, зокрема в разі, якщо працівник відмовився приступати до роботи, або в разі помилки.

Тому важливо розробити та подати Кабміну на затвердження нову редакцію згаданої Постанови № 413 [18], в якій (як це передбачено ст. 24 КЗпП) визначити порядок подання повідомлення про прийняття на роботу, де буде визначено зокрема порядок його подання в електронній формі або поштою, і порядок уточнення й подання скасовуючої форми та всі інші важливі неврегульовані моменти.

Фіскальна направленість державного контролю. Органи державного контролю в Україні традиційно були і є орієнтованими на досягнення певного результату у вигляді збільшення надходжень податків, зборів та зокрема штрафів. Не стала винятком і Держпраця, посадові особи якої стали наділені більш значними повноваженнями після впровадження розглядуваних штрафів. За останні три роки направленість політики такого контролю зсунулася в напрямку результативності. Інспектори здебільшого стали контролювати не ті питання, де є вищою загроза виробничого травматизму чи навіть техногенних катастроф, а бухгалтерські та кадрові документи, на підставі пере-

вірки яких можна одержати вищі штрафи. Відносно простими методами контролю стали перевірка своєчасності подання повідомлення про прийняття працівника на роботу (про які йшлося вище), і перевірки нарахування зарплати. Як виявилось, високі розміри штрафів також ніяк не сприяють підвищенню професіоналізму інспекторів праці.

Наприклад, деякі підприємства зіткнулися з проблемою подання повідомлення в день прийняття працівника на роботу, коли інспектори праці вивчають до секунди час, коли було подано повідомлення згідно з даними електронного кабінету платника податків на сайті ДФС. За таке формальне порушення, яким не наноситься жодної шкоди нічийм охоронюваним законом правам та інтересам, здійснюються спроби застосувати до підприємств санкції.

Варто відмовитися від цієї ганебної практики. Задля реального захисту інтересів працівників необхідно розробляти й використовувати методики виявлення та документування реальних порушень, зокрема використання праці найманих працівників без оформлення на роботу.

Якщо ж маємо динамічно працююче в реальному секторі підприємство (чи підприємця), де виникла така термінова необхідність у залученні працівника в день його оформлення, що воно допустило його до роботи прямо в цей день – необхідно не карати підприємство, а навпаки допомогти йому. Адже воно оформило працівника, заплативши за цей день податки і ЄСВ. Це сумлінний платник податків, і держава в особі кожного її службовця повинна бути йому партнером, щоразу підтримувати таких підприємців, а не займатися «буквоїдством», вишукуючи, де і за що можна оштрафувати. Безперечно, що відповідні питання мають бути врегульовані в новій редакції зазначеної вище Постанови № 413 [18].

Надвисокі штрафи за зарплатні порушення. Після введення високих штрафів у ст. 265 КЗпП підприємці та юристи на практиці очікували проблем у частині високих штрафів за неоформлення працівників (розмір яких – 30 мін. зарплат за кожного працівника) або за недопуск до перевірки інспекторів праці. Проте, як показала практика перевірок Держпраці, ці випадки виявляються доволі рідко, оскільки довести їх досить складно. Натомість, доволі неприємними і поширеними виявилися штрафи за зарплатні правопорушення (10 розмірів мін. зарплати за кожного працівника). Із зарплатою має справу кожне підприємство, і помилки чи недотримання законодавства в цій частині трапляються досить часто. Крім того, саме законодавство в цій частині нерідко є досить туманним. На жаль, судова практика щодо таких порушень складається не на користь підприємців.

Стаття 265 КЗпП встановлює штраф за «недотримання мінімальних державних гарантій в оплаті праці» у десятикратному розмірі мін. зарплати за кожного працівника, щодо якого скоєно порушення. Також у цій статті передбачено, зокрема, штраф за «порушення інших вимог трудового законодавства» у розмірі однієї мін. зарплати (одноразово, тобто незалежно від кількості працівників).

Важливим є згадане вище поняття «недотримання мінімальних державних гарантій в оплаті праці». Із буквального його розуміння під час першого ознайомлення здається, що мова йде про мінімальну зарплату. Але, як виявляється, це не так. Стаття 12 Закону України «Про оплату праці» встановлює досить значний перелік норм в оплаті праці, проте залишаючи цей перелік відкритим, говорячи, що всі названі в цій статті гарантії в оплаті праці, а також «гарантії, що встановлюються Кодексом законів про працю України та іншими актами законодавства України, є мінімальними державними гарантіями». Із цього випливає, що абсолютно всі правила, що стосуються виплати зарплати на підприємстві, можуть бути розцінені як «мінімальні державні гарантії». І відповідно, будь-які зарплатні порушення – є порушеннями «мінімальних державних гарантій». На жаль, судова практика йде саме таким шляхом. Суди, в тому числі апеляційної та касаційної інстанції, а також новий Верховний Суд, стають на бік Держпраці у спорах з підприємцями, за якими штрафи в 10 мін. зарплат за кожного працівника застосовані за найрізноманітніші правопорушення.

Суди апеляційної та касаційної інстанцій визнають недотриманням мінімальних державних гарантій в оплаті праці, зокрема, порушення таких норм і правил: 1) встановлення розміру заробітної плати з урахуванням міжкваліфікаційних співвідношень [20]; 2) проведення індексації заробітної плати [20; 21], проведення індексації грошових доходів, з наступною виплатою проіндексованих сум [22]; виплата індексації одночасно з виплатою зарплати [23] 3) проведення обліку надурочних годин [24]; 4) проведення оплати за роботу у святкові і неробочі дні у подвійному розмірі [24; 25]; 5) проведення оплати за роботу в нічний час у підвищеному розмірі [24; 25]; 6) виплата грошової компенсації за невикористану відпустку [26].

Вважаємо такий стан речей, в тому числі судову практику, невиправданим з двох причин. Перша – це відсутність належної правової визначеності, друга – це непропорційність штрафів.

Так, положення абзацу 4 ч. 2 статті 265 КЗпП щодо штрафу за недотримання мінімальних державних гарантій в оплаті праці, вочевидь, не відповідає вимогам правової (юридичної) визначеності, адже зважаючи на її буквальний текст, виходить, що всі порушення в оплаті праці є недотриманням

мінімальних державних гарантій. Водночас законодавство передбачає окрему (меншу) відповідальність за різні інші порушення в сфері оплати праці (наприклад в абзаці 3 ч. 2 ст. 265 – недотримання строків виплат, виплата не в повному обсязі, в абзаці 5 ч. 2 ст. 265 – недотримання гарантій для військовослужбовців). Тому ми вважаємо, що відповідальність у вигляді штрафу в розмірі 10 мін. зарплат застосовуватися взагалі не повинна. Законодавцві необхідно усунути цю розбіжність для того, щоб підприємець розумів, за що є такий штраф, це має бути конкретно передбачено законом, де не має міститися кінцівка «гарантії, що встановлюються Кодексом законів про працю України та іншими актами законодавства України».

Проте сьогодні, відповідно до практики, що складається, навіть дрібні порушення в оплаті праці тягнуть за собою штрафи 10 мін. зарплат за кожного працівника. Тобто незначна бухгалтерська помилка, допущена щодо кількох працівників, може зруйнувати бізнес через захмарні розміри штрафів.

Зазначаючи про порушення принципу правової (юридичної) визначеності, ми маємо на увазі один із основних принципів права, що знаходить своє широке відображення в практиці ЄСПЛ. Закон має відповідати якісним вимогам, насамперед, вимогам «доступності» та «передбачуваності» [27]. Із тексту закону має бути чітко зрозуміло, яка поведінка є протиправною, і які наслідки настануть за ту чи іншу протиправну поведінку. В понятті ж «недодержання мінімальних гарантій в оплаті праці» такої юридичної визначеності немає, ніхто чітко не може сказати, чи належать ті чи інші приписи до мінімальних державних гарантій.

Судова практика щодо пропорційності штрафів. Суди по-різному ставляться до питання щодо пропорційності розглядуваних штрафів. Наприклад, постановою Львівського апеляційного адміністративного суду від 19.04.2018 (справа № 876/1918/18) підтримана позиція Держпраці, залишено в силі штраф в розмірі 10 мін. зарплат за недоплату одному працівнику зарплати в розмірі 2,84 грн. за серпень 2017 р. та по 2,18 грн за вересень і жовтень 2017 р. Іншому працівнику не доплачені 104,90 грн. Сума штрафу за двох працівників становила 64 000 грн. Звичайно, що такий штраф не є виправданим у застосуванні його за настільки дрібне порушення [28].

У практиці ЄСПЛ напрацьовано три головні критерії, які слід оцінювати на предмет відповідності втручання у право особи на мирне володіння своїм майном принципу правомірного втручання, сумісного з гарантіями ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини, а саме: а) чи є втручання законним; б) чи переслідує воно «суспільний інтерес» (*public interest, general interest, general interest of the community*); в) чи є такий захід (втручання у право на мирне володіння майном) пропорційним визначеним цілям (*must be a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aims pursued*). ЄСПЛ констатує порушення державою ст. 1 Першого протоколу, якщо хоча б одного критерію не буде дотримано [29].

Новий Кодекс адміністративного судочинства України 2017 р. передбачає, зокрема в ст. 2, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія) [30]. Ця норма по суті повторює правило, що було в ст. 2 попередньої редакції КАСУ, що діяла до грудня 2017 р. [31].

Наведемо приклад з постанови (по першій інстанції) Львівського окружного адміністративного суду від 03.11.2016 (справа № 813/3267/16) щодо штрафу по ст. 265 КЗпП: «застосування принципу пропорційності під час встановлення обставин правомірності винесення відповідачем постанови про накладення штрафу за наявності факту порушення не є в даному випадку доцільним». Суд мотивує це наявністю такого розміру штрафу в законі [32].

І навпаки, беручи до уваги принцип пропорційності, Полтавський окружний адміністративний суд в постанові від 07.11.2017 (справа № 816/1758/17) встановив, що нарахування доплат за роботу в несприятливих умовах не відноситься до мінімальних державних гарантій з оплати праці, констатувавши неправомірність дій відповідача в частині застосування штрафу у завищеному розмірі. Суд вказав, що належало застосувати штраф в розмірі 1 мін. зарплата, як за інші порушення законодавства про працю [33]. Переглядаючи за апеляційною скаргою цю постанову, Харківський апеляційний адміністративний суд погодився з судом першої інстанції, та вказав на те, що доплата за шкідливі умови праці не належить до мінімальних державних гарантій з оплати праці [34].

Дніпропетровський окружний адміністративний суд в постанові від 27 листопада 2017 р. (справа № 804/213/17), також беручи до уваги принцип пропорційності, вказує на неправомірність десятикратного штрафу за недоплату працівникам зарплати за роботу в святкові дні. Суд вказує на наявність спеціальної норми (абзац 3 ч. 2 ст. 265 КЗпП), яка передбачає відповідальність за виплату зарплати не в повному обсязі [35].

У пунктах 44, 45 рішення ЄСПЛ по справі «Мамідакіс проти Греції» («Mamidakis c. Grèce») зазначається, що фінансове зобов'язання сплати штрафу може обмежувати гарантію, що закріплена в абзаці 1. ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних

свобод, якщо воно накладає на відповідну особу надмірний тягар або може значно вплинути на її фінансове становище [36]. Цілком очевидно, що штрафи, передбачені ст. 265 КЗпП за недотримання мінімальних державних гарантій в оплаті праці, накладають на порушників надмірний тягар, адже ніяк не співвідносяться із завданою шкодою, а орієнтовані на кількість працівників (і, очевидно, на розмір штрафів).

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за необхідне зробити наступні **висновки і пропозиції**:

1. На сьогодні трудове законодавство передбачає накладення особливих фінансових санкцій на роботодавців, у разі його порушення. Отже слід констатувати, що фінансова відповідальність поширилася за межі фінансового права. Нині в процесі застосування розглядуваної відповідальності виникає значна кількість практичних проблем, що потребують вирішення, в тому числі і шляхом удосконалення законодавства.

2. Слід констатувати зсування вектору контролю за дотриманням законодавства про працю в бік збільшення результативності (розмірів донарахованих штрафів), що є вкрай негативною тенденцією, адже цей орган перш за все повинен зосереджувати свою увагу на безпеці виробництва і праці, захисті інтересів працюючих, а не на наповненні бюджету. Внаслідок зсування такого вектору, зростають корупційні ризики.

3. Необхідно визнати необґрунтованою практику контролю, підтримувану судовою практикою, відповідно до якої, під недотриманням мінімальних державних гарантій в оплаті праці розуміються фактично будь-які порушення в оплаті праці. Це не відповідає принципу правової визначеності, а сам розмір штрафу, який не враховує тяжкості нанесеної шкоди, а орієнтований лише на кількість (10 мін. зарплат за кожного працівника), не відповідає принципу пропорційності, адже покладає на порушника надмірний тягар у вигляді штрафів. Відповідно, вимагає уточнення поняття мінімальних державних гарантій в оплаті праці, до яких не повинні відноситися абсолютно всі порушення в нарахуванні заробітної плати працівників, а мають бути віднесені лише випадки нарахування заробітної плати нижче встановленого мінімального рівня.

4. Відсутність строку давності щодо правопорушень, передбачених у ст. 265 КЗпП, також є порушенням принципу правової визначеності, і створює загрозу непропорційного втручання держави в господарську діяльність. З метою запобігання необґрунтованих порушень прав роботодавців слід визначити строк давності за вказаними правопорушеннями не більше 3х років.

5. Необхідно передбачити збалансований механізм контролю з боку ДФС за дотриманням трудового законодавства в частині укладення трудового договору, оформлення трудових відносин. Має бути передбачено в законі, якими є правові наслідки виявлення ДФС в ході фактичної перевірки неоформлених працівників. Необхідно прямо вказати в Податковому кодексі України, що в разі виявлення в ході фактичної перевірки працівників, що працюють без укладення трудового договору, проводиться донарахування податків та ЄСВ та повідомляються органи Держпраці для проведення перевірки та застосування санкцій за ст. 265 КЗпП. Також в ПКУ слід передбачити відповідальність за неподання або несвоєчасне подання повідомлення про прийняття на роботу працівника до ДФС.

6. Зважаючи на системні недоліки в регулюванні державного контролю за дотриманням законодавства про працю, що негативно відбиваються на довірі бізнесу до контролюючих органів, доцільно розробити новий Порядок здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про працю (на зміну затвердженого постановою Кабміну від 26.04.2017 № 295). Норми цього Порядку необхідно узгодити із положеннями Закону України № 877 «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». В документі слід передбачити порядок надання представникам суб'єкта господарювання посвідчення (направлення) на проведення контрольного заходу, копії наказу про його призначення (зокрема передбачити їх пред'явлення після проведення окремих заходів, що допускаються без повідомлення роботодавця), внесення запису до журналу реєстрації заходів державного нагляду (контролю) не в кінці перевірки, а після проведення таких окремих заходів. Також необхідно узгодити вживання поняття «інспекційне відвідування» в згаданому Порядку та поняттям перевірки, що вживається в ст. 265 КЗпП.

7. Кабміну необхідно розробити і затвердити порядок подання повідомлення про прийняття на роботу працівника, оскільки існуючий порядок, визначений постановою Кабміну від 17.06.2015 № 413, складається по суті лише з кількох рядків, і лишає безліч прогалин щодо подання цього повідомлення з важливих питань, які виникають на практиці (подання повідомлення в день прийняття на роботу, випадки і порядок подання скасовуючого повідомлення, подання повідомлення про прийняття на роботу керівника, про якого вже і так повідомлено ДФС через держреєстратора за принципом єдиного вікна, подання документа поштою та значна кількість інших питань).

Зважаючи на високу актуальність порушених питань, застосування відповідальності за порушення трудового законодавства для вітчизняного бізнесу, їх подальші дослідження є перспективними та актуальними.

Література:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці. Закон України від 28.12.2014 № 77-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 11. Ст. 75. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/77-19>
2. Бахуринська О.О. Розмежування складів порушення вимог законодавства про охорону праці та службової недбалості. Адвокат. 2013. № 4. С. 20–25.
3. Безпалько І.Р. Підвищення відповідальності за порушення законодавства про працю як запорука процесу легалізації заробітної плати в Україні: Наукові записки Української академії друкарства. Серія «Економічні науки». 2015. № 2. С. 32–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzec_2015_2_6.
4. Вечурко С.В. Відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони праці. Віче. 2013. № 6. С. 10–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_6_4.
5. Воропаєва Н.Г. Державний та громадський нагляд і контроль за дотриманням законодавства про охорону праці. Форум права. 2013. № 3. С. 99–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_19.
6. Остапенко Л.О. Суб'єкти адміністративної відповідальності за порушення вимог законодавства України про працю та про охорону праці. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2013. Вип. 10. С. 231–235. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2013_10_55.
7. Середа О.Г. Щодо системи органів нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства. Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2013. № 28. С. 524–533.
8. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 2-3. Ст. 11. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>.
9. Лист Міністерства соціальної політики України від 08.08.2016 р. N 1102/13/84-16 щодо порядку повідомлення Державній фіскальній службі та її територіальним органам про прийняття працівника на роботу. URL: <https://www.profiwins.com.ua/uk/letters-and-orders/ministry-of-labor-and-social-policy/8534-1102.html>.
10. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 08.06.2017 у справі №820/1382/16 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67035609>.
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2017 № 295 «Деякі питання реалізації статті 259 Кодексу законів про працю України та статті 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/295-2017-p>.
12. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності. Закон України від 05.04.2007 № 877-V. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 29. Ст. 389. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/877-16>.
13. Конвенція Міжнародної організації праці № 81 1947 року про інспекцію праці у промисловості й торгівлі. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_036.
14. Конвенція Міжнародної організації праці № 129 1969 року про інспекцію праці в сільському господарстві. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_114.
15. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду від 13.12.2017 у справі № 697/2073/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71073757>.
16. Постанова Верховного Суду від 22.03.2018 у справі № 697/2073/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72965403#>.
17. Постанова Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 16.03.2017 р. у справі № 809/182/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65487126>.
18. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. № 413 «Про порядок повідомлення Державній фіскальній службі та її територіальним органам про прийняття працівника на роботу». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/413-2015-p>.
19. Лист Державної фіскальної служби України від 25.09.2015 № 20344/6/99-99-17-03-03-15. URL: <http://sfs.gov.ua/baneryi/podatkovyi-konsultatsii/konsultatsii-dlya-yuridichnih-osib/64139.html>.
20. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 29.06.2017 у справі № 816/1717/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67618828>.
21. Постанова Верховного Суду від 12.04.2018 у справі № 816/2325/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73355617>.
22. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 05.04.2018 року у справі № 804/3591/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73762921>.
23. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 25.04.2018, у справі № 804/6951/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73937486>.

24. Ухвала ВАСУ від 02.03.2017 у справі № 813/1659/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65488980>.
25. Постанова Верховного Суду від 26.04.2018 у справі № 823/708/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73700563>.
26. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 05.04.2018 у справі № 804/3591/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73762921>
27. Науково-методичний посібник для суддів «Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя». С. 144. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/232716?download=true>.
28. Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 19.04.2018 у справі № 876/1918/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73595556>.
29. Право власності: Європейський досвід та Українські реалії. Вісник Верховного Суду України. 2015. № 12. С. 4.
30. Кодекс адміністративного судочинства України. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
31. Кодекс адміністративного судочинства України (редакція, що діяла до грудня 2017 р.). Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20170803>.
32. Постанова Львівського окружного адміністративного суду від 03.11.2016 у справі № 813/3267/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62471595>.
33. Постанова Полтавського окружного адміністративного суду від 07.11.2017 у справі № 816/1758/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70165788>.
34. Постанова Харківського апеляційного адміністративного суду від 16.01.2018 у справі № 816/1758/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71629894>.
35. Постанова Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 27.11.2017 у справі № 804/213/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73506431>.
36. Рішення ЄСПЛ по справі «Мамідакіс проти Греції» («Mamidakis c. Grèce»). URL: <http://fcc.law.auth.gr/attachments/article/516/AFFAIRE%20MAMIDAKIS%20c.%20GRECE.pdf>.

МОЖЛИВІСТЬ ТА НЕОБХІДНІСТЬ НАДАННЯ ФУНКЦІЙ МЕДІАТОРА НОТАРІУСУ

Огороднік Ж. А.,
кандидат юридичних наук, доцент
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті представлена можливість та необхідність надання функцій медіатора нотаріусу. Важливе місце в процедурі медіації займає медіатор, тобто особа, яка є незалежним посередником між конфліктуючими сторонами. І саме нотаріус може виступити в ролі такого професійного незалежного посередника (медіатора), за умови відповідного законодавчого закріплення як самої процедури медіації, так і вимог до медіатора.

В статье представлена возможность и необходимость предоставления функций медиатора нотариусу. Важное место в процедуре медиации занимает медиатор, то есть лицо, которое является независимым посредником между конфликтующими сторонами. И именно нотариус может выступить в роли такого профессионального посредника (медиатора), при условии соответствующего законодательного закрепления как самой процедуры медиации, так и требований к медиатору.

The article presents the possibility and necessity of providing the functions of a mediator to a notary. An important place in the mediation procedure is occupied by the mediator, i.e. a person who is an independent intermediary between the conflicting parties. And it is the notary who can act as such a professional mediator (mediator), provided that the mediation procedure and the requirements for the mediator are properly legislated.

Ключові слова: медіація, нотаріус, незалежний посередник, позасудове врегулювання спору, конфліктна ситуація.

В суспільстві є запит на врегулювання спорів в позасудовому порядку. Це обумовлюється тим, що особи, в яких виникли певні конфліктні ситуації, в більшості випадків, хотіли б вирішити їх в позасудовому порядку. Це обумовлено рядом факторів, зокрема, тривалістю судових розглядів, фінансового навантаження сторін спору (судові збори, послуги адвокатів тощо). Однак, оскільки особи є учасниками конфлікту, спору, їм подекуди складно зустрітись та почати діалог, і саме тоді виникає потреба у процедурі медіації. Медіація (англ. *mediation* – посередництво) – вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, аби вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси і потреби усіх учасників конфлікту. На відміну від формального судового чи господарського процесу, під час медіації сторони доходять згоди самостійно, тобто медіатор не приймає рішення за них [1]. Сторони, які вступили в конфліктну ситуацію, через деякий час приходять до висновку, що краще домовитись в позасудовому порядку, і тоді стає необхідною особа, яка змогла б організувати зустріч конфліктуючих сторін, їх переговори, запропонувати шляхи вирішення спору, і результати таких переговорів повинні втілитись у відповідний правовий документ.

03.11.2016 року прийнято в першому читанні проект Закону «Про медіацію» № 3665 [2] (надалі – Законопроект). Розгляд цього законопроекту кореспондується з Директивою № 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах (Страсбург, 21 травня 2008 року) [3]. Водночас на сьогодні в Україні на законодавчому рівні загальні вимоги до процедури медіації, до медіаторів не закріплені. Є окремі нормативні акти, в яких є спроба закріпити процедуру медіації в окремих сферах життя [4]. Як зазначалось у літературі, «чинне українське законодавство має перспективне підґрунтя для застосування інституту медіації. Проте цих норм явно бракує для повноцінного розвитку альтернативних способів вирішення спорів. Перш за все, необхідно внести зміни до процесуальних нормативно-правових актів для скасування перешкод у проведенні медіації та прийняти спеціальний закон» [5, с. 254].

Важливе місце в процедурі медіації займає саме медіатор, тобто особа яка є незалежним посередником між конфліктуючими сторонами. І, на мій погляд, саме нотаріус може виступити в ролі такого професійного незалежного посередника (медіатора).

Аналіз останніх досліджень та публікацій з даної проблематики свідчить про те, що тема медіації є актуальною на сьогодні та привертає до себе увагу. Достатньо детально в юридичній літературі розглянуто питання підстав, етапів та наслідків проведення медіації, проте, говорячи про необхідність законодавчого закріплення процедури медіації, автори, на мій погляд, дуже мало уваги приділяють вимогам до осіб, які будуть проводити медіацію – медіаторам, їх професійним критеріям. І дуже незначна кількість авторів розглядає саме нотаріуса в ролі медіатора, що не зовсім обґрунтовано. Тому є потреба більш детально зупинитись на питанні можливості виконувати нотаріусом функцій медіатора.

Метою цієї статті є дослідження необхідності надання нотаріусу функцій медіатора та відповідного законодавчого закріплення. Вважаю, що прискорити втілення процедури медіації в правове поле можливо шляхом надання нотаріусу повноважень та функцій медіатора за умови незначних змін у чинному законодавстві України, зокрема, Закону України «Про нотаріат» [6].

Нотаріус, на мій погляд, вже на сьогодні виконує деякі функції медіатора, оскільки в ст. 5 Закону України «Про нотаріат» передбачено, що нотаріус зобов'язаний сприяти громадянам, підприємствам, установам і організаціям у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, аби юридична необхідність не могла бути використана їм на шкоду. Таким чином, нотаріус виступає посередником між сторонами, який зобов'язаний подбати про те, щоб права та законні інтереси жодної із сторін не були порушені, а проте нотаріус займає нейтральну позицію, він не вправі займати чиюсь сторону під час вчинення нотаріальних дій, він повинен діяти неупереджено і добросовісно. Водночас, діяльність нотаріуса як медіатора, звісно, можлива не у всіх конфліктних ситуаціях, найбільш ефективним нотаріус як медіатор міг би виступити в майнових, комерційних, корпоративних, сімейних, спадкових спорах.

«У контексті виконання своїх функцій як фахівця-нотаріуса, нотаріус у процесі ведення переговорів з учасниками нотаріальних правовідносин повинен продемонструвати вміння слухати та переконувати, володіти ґрунтованими знаннями з права та інформацією про будь-які зміни до законодавства, вести переговори, керувати дискусією, оперативно реагувати на зміну настроїв та думок сторін, бути свого роду не тільки професійним юристом у галузі нотаріального права, але й висококваліфікованим та озброєним не тільки знаннями, а й життєвим досвідом, психологом» [7, с. 138-139].

В ст. 2. Законопроекту зазначається: «медіатор – незалежний посередник, який допомагає сторонам спору у його вирішенні шляхом медіації». Крім цього, в ст.16 Законопроекту містяться вимоги до медіатора:

1. Медіатором може бути фізична особа, яка досягла двадцяти п'яти років, має вищу або професійно-технічну освіту та пройшла професійне навчання медіації, що має включати 90 академічних годин початкового навчання, в тому числі не менше 45 академічних годин навчання практичним навичкам.

2. Медіатором не може бути особа:

- визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною;
- яка має не погашену або не зняту у встановленому законом порядку судимість;
- звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, з державної служби або із служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення;
- яка перебуває на державній службі;
- яку було виключено з реєстру медіаторів відповідно до статті 20 цього Закону – до спливу трирічного строку.

Вбачається, що такі вимоги законодавця до медіатора дещо низькі. Вважаю, що медіатором може бути лише особа, яка має вищу освіту, крім того, бажано вищу юридичну освіту, тому що, медіація є альтернативою судового розгляду, що надає можливість у менш формалізований та, можливо, у більш дешевий спосіб врегулювати спір. Крім того, викликає сумнів вірність запропонованої в Законопроекті спеціальної підготовки медіаторів, яка «здійснюється фізичними та юридичними особами, програми яких були акредитовані об'єднаннями медіаторів. Об'єднання медіаторів, які проводять акредитацію програм спеціальної підготовки з медіації, приймають і оприлюднюють положення, в яких викладаються вимоги до таких програм» [2, ст. 17]. З огляду на таке положення Законопроекту вбачається, що проводити спеціальну підготовку медіаторів будуть особи, вимоги до яких невідомі, оскільки в подальшому Законопроект не містить ніяких положень щодо осіб, які входять до акредитованих об'єднань медіаторів та вимог, які до них висуваються.

Особа, яка буде виступати медіатором, повинна володіти не тільки навичками спілкування, вмінням вислухати та зрозуміти, але й володіти знаннями в сфері права, щоб надати компетентні консультації щодо наслідків прийняття того чи іншого рішення, крім того, медіатор, повинен надати

сторонам уявлення про те, як такий спір може бути розглянутий в суді. Таким чином, без знань в сфері права медіатору не обійтись. Головним результатом домовленостей сторін в процедурі медіації є укладання відповідного договору між сторонами конфлікту, знов таки, без наявності у медіатора професійних юридичних знань укладати такий договір не доцільно, оскільки договір повинен містити не тільки домовленості сторін спору, а й бути юридично здійсненим, тобто таким, який можна виконати в рамках чинного законодавства, і щоб способи врегулювання спору, які будуть зазначені в договорі, не були протиправними або сумнівними з точки зору права. Про що в Законопроекті прямо зазначається: «Договір за результатами медіації не повинен містити положень, які суперечать законам України, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам» [2, ст. 13].

Звісно, для укладення договору за результатом медіації можна залучити юристів (адвокатів) як представників від кожної сторони конфлікту, але тоді функція медіатора (який не має юридичної освіти) буде полягати лише в організації зустрічі сторін спору, встановлення їх позицій, без можливості повноцінного документального закріплення прийнятого в подальшому рішення.

Водночас вважаю, що нотаріус вже є готовим професійним посередником під час вирішення спорів, зокрема, цивільних, господарських, сімейних, спадкових, і, відповідно, не потребує додаткового часу на підготовку до проведення медіації.

«Всі характерні для медіації та медіатора якості (дотримання абсолютного нейтралітету і неупередженості, незалежність, майнова відповідальність тощо) органічно властиві нотаріальній діяльності. Роль у медіації нотаріуса підтверджується рішенням XXIII конгресу Міжнародного союзу латинського нотаріату (Афіни, 2001 р.), у якому підкреслювалося, що нотаріус, який унаслідок своїх професійних обов'язків повинен зводити зазвичай різні погляди та інтереси сторін до спільного знаменника, найбільше серед представників інших юридичних професій покликаний виступати у ролі медіатора» [7, с. 137].

На сьогодні, нотаріус під час вчинення нотаріальних дій виконує деякі функції медіатора: заслуховує сторони, пропонує шляхи вирішення спірних ситуацій, надає правові консультації, посвідчує договори з урахуванням досягнутих домовленостей. Проте функції нотаріуса обмежуються законом, і він не вправі діяти як медіатор, тобто пропонувати позасудове вирішення спору і, тим більше, закріплювати в договорі прийняті домовленості щодо вирішення конфлікту. Оскільки, згідно статті 3 Закону України «Про нотаріат» нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності [6]. Таким чином, нотаріус посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, і не розглядає конфліктних ситуацій. Звісно, вони можуть виникнути під час посвідчення певних прав, але в більшості випадків це стосується формальних моментів викладення досягнутих домовленостей. Якщо ж є спір щодо самого права, яке посвідчується, нотаріус не вправі вчиняти нотаріальну дію і пропонує сторонам конфлікту звернутися до суду за вирішенням спору. У випадку ж законодавчого закріплення за нотаріусом функцій медіатора, він зміг би допомогти сторонами розв'язати спірну ситуацію без судового розгляду, за результатом медіації професійно скласти відповідний документ і сприяти в подальшому його виконанню.

Важливо, що кінцевим результатом медіації є укладення відповідного договору (угоди). Посвідчення такого договору нотаріусом, який водночас виступав медіатором, сприяло б врегулюванню конфліктної ситуації за принципом «єдиного вікна». Нотаріус-медіатор: підготовка до медіації – розгляд суті конфлікту – розгляд шляхів розв'язання конфлікту – нотаріальне посвідчення договору за результатом медіації. Додатковим позитивним важелем на користь нотаріуса як медіатора може бути також подальше нотаріальне посвідчення договорів (на виконання договору за результатом медіації), наприклад, договорів купівлі-продажу, поділу майна подружжя тощо.

Крім того, важливим під час медіації є питання конфіденційності. І нотаріус, який в силу покладених на нього обов'язків зобов'язаний зберігати нотаріальну таємницю, звісно, буде дотримуватися принципу конфіденційності під час процедури медіації. Нотаріальна таємниця – сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо [6, ст. 8].

Хоча Законопроект передбачає дотримання конфіденційності інформації щодо медіації, проте не встановлює окремої майнової відповідальності медіатора за її порушення, вважаю, слід взяти приклад з інших країн, зокрема, «в законодавстві деяких країн містяться навіть норми про порушення принципу конфіденційності. Так, згідно з пунктом 1 § 31 Федеративного закону Австрії «Про медіацію в цивільних справах» від 2003 р., особа, яка порушила обов'язок конфіденційності та відкрила відповідну інформацію або використала її для порушення законних інтересів третіх осіб, карається позбавленням волі до 6 місяців або штрафом до 360 денних ставок оплати праці. Відповідальність медіатора слід передбачити і українським законодавством» [8, с. 59].

Висновки. Для того, щоб процедура медіації повноцінно запрацювала, необхідно прийняти відповідний Закон України «Про медіацію» та передбачити в ньому можливість нотаріусу виконувати функції медіатора, також, необхідно внести зміни в Закон України «Про нотаріат» та надати функції медіатора нотаріусу, як це було зроблено в багатьох країнах латинського нотаріату.

Література:

1. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Медіація>.
2. Про прийняття за основу проекту Закону України про медіацію: Постанова Верховної Ради України від 03.11.2016 № 1725-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1725-19>.
3. Директива Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах: Директива ЄС від 21.05.2008 № 2008/52/ЄС. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_a95.
4. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації): Наказ Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 р. № 892. Офіційний вісник України, 07.10.2016, № 77, стор. 121, стаття 2586, код акта 83280/2016.
5. Розман Ю.В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49. С. 245–256.
6. Про нотаріат: Закон від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.
7. Дякович М.М. Пропозиції щодо розвитку медіації в нотаріальній практиці нотаріусів України / Часопис Київського університету права. 2014. № 4. С. 137–140.
8. Цимбалюк В.І. Теоретико-правовий аналіз зарубіжного досвіду правового забезпечення медіації. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2014. № 11. С. 55–60.

ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ ТА ВІДКРИТТЯ КАСАЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Помазанов А. В.,

народний депутат України,

аспірант

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті досліджуються теоретичні та практичні питання здійснення права на касаційне оскарження та суміжних прав. На основі аналізу законодавства та судової практики надаються пропозиції щодо вдосконалення окремих процедур на стадії касаційного оскарження.

В статье исследуются теоретические и практические вопросы осуществления права на кассационное обжалование и смежных прав. На основе анализа законодательства и судебной практики предоставляются предложения по усовершенствованию отдельных процедур на стадии кассационного обжалования.

The paper deals with research of the right to cassation appeal and interrelated rights realization theoretical and practical issues. On the basis of legislation and judicial practice analyze, the author makes suggestions for improve of some procedures at the stage of cassation appeal.

Ключові слова: право на касаційне оскарження, відкриття касаційного провадження, приєднання до касаційної скарги, касаційний перегляд.

Постановка проблеми. Право на касаційне оскарження є невід'ємною складовою частиною права на справедливий суд. Водночас з процесуального погляду саме відкриття касаційного провадження може розцінюватися як головний та вирішальний елемент реалізації такого права. Зазначене пояснюється тим, що саме собою подання касаційної скарги в установленому законом порядку, хоч і є необхідним для касаційного оскарження, маючи відповідне юридичне значення, але не гарантує настання факту відкриття касаційного провадження.

Науковому осмисленню характеристики вказаних понять та проблематиці їх реалізації на практиці приділено певну увагу у дослідженнях таких процесуалістів, як І.О. Ізарова, Н.Г. Колядіна, Р.М. Мінченко, О.В. Рожнов та інші. Проте окреслене коло питань залишається недостатньо дослідженим в умовах реформування українського цивільного процесу, а отже, потребує детальнішого вивчення саме в означеному контексті, що і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. Утворення у 2017 році у складі Верховного Суду України Касаційного цивільного суду було виявленням позитивної тенденції до поліпшення рівня *інституційного забезпечення* Україною реалізації права на касаційне оскарження та відкриття касаційного провадження для усіх, кому воно належить за законом, про що, передусім, свідчить підвищений ступінь вимог до суддів, що входять до такої касаційної інстанції. Водночас того-таки 2017 року вітчизняне цивільне процесуальне законодавство зазнало суттєвих якісних змін, які впливають на здійснення права на касаційне оскарження в Україні.

Досліджуючи означену проблематику, складно погодитися з українськими процесуалістами, які акцентують увагу на існуванні так званого права на касаційне провадження^[1]. На наш погляд, доцільніше вести мову про рівнозначні між собою право на касаційне оскарження, право на відкриття касаційного провадження та право на касаційний перегляд, де право на касаційне оскарження є передумовою виникнення двох останніх.

У цьому контексті цікавими є деякі доктринальні позиції науковців щодо позову загалом. Так, на думку А.А. Добровольського, позов є вимогою, яка висувається до держави в особі її юрисдикційного органу ^[2]. З огляду на запропоноване касаційну скаргу можливо трактувати як *вимогу* скаржника до держави *щодо перегляду судового рішення*, яким, на його думку, порушуються норми матеріального або процесуального права, чим порушено і законні права такого скаржника.

Однак С.А. Іванова наполягає на наявності у позову як самостійної правової категорії двох невід'ємних частин: процесуальної і матеріальної. З процесуального погляду, на її думку, позов є

засобом захисту порушеного права, а з матеріального – спірною матеріально-правовою вимогою однієї особи до іншої, що підлягає розгляду у певному процесуальному порядку [3]. Подібне твердження може бути слушним і для тлумачення природи *касаційної скарги*, оскільки у скаржника є запитання до рішення як з процесуальної, так і з матеріальної позицій, інакше алогічним було б оскарження рішення, яке хоч і з процесуальними порушеннями, але ухвалене на користь скаржника.

Також важливо з'ясувати і момент, з якого право на касаційне оскарження може вважатися реалізованим. З огляду на зміст норм ЦПК, що регламентують порядок касаційного оскарження та касаційного перегляду, видається, що право на таке *оскарження* слід трактувати як реалізоване з *моменту відкриття касаційного провадження*. На нашу думку, вказаний варіант найбільш об'єктивно відображає зміст касаційного оскарження, оскільки у такому разі право на касаційне оскарження охоплюється правом на касаційний перегляд, а тому, наприклад, у разі допущення певних процесуальних порушень після відкриття касаційного провадження доречніше буде вести мову про порушення права на касаційний перегляд, а не на касаційне оскарження з огляду на доконаний факт реалізації останнього скаржником.

Однак рішення може вважатися *оскаржуваним* до завершення його касаційного перегляду та закриття касаційного провадження. Отже, право на касаційне оскарження може розцінюватися як *повною мірою здійснене* саме після завершення касаційного провадження. Аналогічний висновок може бути застосовано і до вирішення питання про факт здійснення права на касаційний перегляд.

У цьому ж контексті стає зрозумілим, що право на відкриття касаційного провадження є найменш об'ємним з темпорального погляду, адже воно на відміну від права на касаційне оскарження не є продовжуваним у часі та абсолютно може вважатися реалізованим вже з моменту постановлення суддею відповідної ухвали.

Водночас із наведеним детальніше варто зупинитися на процесуальному підґрунті здійснення права на касаційне оскарження. Однак, звертаючись до власне процесуального аспекту відкриття касаційного провадження, насамперед, необхідно пам'ятати про *остаточність* судового рішення, задекларовану українським законодавством. Наведене орієнтує на думку про цілковиту доцільність встановлення чіткого переліку випадків, у яких касаційне оскарження допускається, а провадження підлягає відкриттю, або ж у відкритті провадження доцільно відмовити за результатами розгляду скарги та певних процесуальних фільтрів, спрямованих на недопущення перенавантаження касаційних судів.

У буквальному сенсі не визначено на рівні теорії та цивільного процесуального законодавства України моменту відкриття касаційного провадження. Відповідно до ч. 5 ст. 394 ЦПК у разі обґрунтованості касаційної скарги суддею-доповідачем постановляється ухвала про відкриття касаційного провадження [4]. Отже, моментом відкриття касаційного провадження слід вважати *момент постановлення відповідної ухвали* суддею-доповідачем, оскільки саме з нього розпочинається здійснення процесуальних дій, спрямованих на касаційний перегляд. Наприклад, може йтися про витребування цивільної справи з суду першої інстанції, а також про направлення учасникам справи копій касаційної скарги та доданих до неї документів, роз'яснення права на подання відзиву на касаційну скаргу та встановлення граничного строку на вчинення відповідних дій [5].

Водночас, як вказано у ЦПК, момент подання касаційної скарги, її реєстрації судом та відкриття провадження не збігаються у часі. Вказане пояснюється тим, що процесуальним законом не передбачено автоматичного відкриття касаційного провадження, натомість існує можливість залишення заяви без руху, а також відмови у відкритті провадження з наведених раніше підстав.

Водночас досить вагомим є питання *процесуального значення* відкриття касаційного провадження як в цілому, так і для вирішення правової проблеми, що підлягає розгляду, на з'ясування якої спрямована касаційна скарга. З огляду на викладене вище відкриття касаційного провадження як етап має визначальну роль для його перебігу, адже з цього моменту ведеться відлік строку касаційного перегляду, а крім того, можуть здійснюватися необхідні процесуальні дії.

Безперечно, конститутивним вирішення цього питання є і щодо правової проблеми, порушеної у касаційній скарзі, оскільки у разі відмови у відкритті провадження питання може бути вирішено лише шляхом звернення до ЄСПЛ, адже у такому разі національні засоби захисту вважатимуться вичерпаними, а відповідна правова проблема подвоїться через процесуальне порушення, допущене судом.

Зазначене покладає на суд виняткову відповідальність в частині необхідності забезпечення максимально детального аналізу скарги на предмет її обґрунтованості та ухвалення оптимального рішення (з процесуальної позиції). У протилежному випадку, як зазначалося, логічним наслідком відмови у відкритті касаційного провадження буде реалізація скаржником свого конституційного права, передбаченого ст. 55 Основного закону, на звернення до ЄСПЛ, а у разі виявлення необґрунтованості позиції суду касаційної інстанції – ухвалення ЄСПЛ рішення на користь заявника, як це було у результаті розгляду справи «Буланов та Купчик проти України» 2011 року. Слід зауважити, що водночас із визнанням порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Суд, окрім іншого, постановив виплату 2 000 євро моральної компенсації заявникам, а також вказав, що

внаслідок відповідної відмови Верховного Суду заявників було не лише позбавлено права на доступ до правосуддя, але й поставлено під сумнів авторитет судової влади [6].

Отже, необґрунтована відмова у відкритті касаційного провадження тягне за собою не лише порушення права особи на доступ до правосуддя, внаслідок чого остання обтягується необхідністю подальшого відстоювання своїх прав та законних інтересів за межами України, але й впливає на фінансове становище держави, а також авторитет її уповноважених органів, зокрема і на міжнародному рівні. Наведене негативно позначається і на вирішенні порушеної правової проблеми з урахуванням зміщення акцентів на допущення саме судом касаційної інстанції процесуальної добросовісної помилки або ж усвідомленого процесуального порушення.

У досліджуваному контексті привертає увагу й ч. 4 ст. 389 ЦПК, якою досить детально врегульовано порядок подання касаційної скарги особою, яка не брала участі у справі, якщо суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки. Ідеться, насамперед, про встановлення таких *обов'язкових процесуальних умов*:

1) виникнення права на касаційне оскарження винятково після перегляду рішення в апеляційному порядку за апеляційною скаргою *цієї ж особи*;

2) подання вказаною особою касаційної скарги з наділенням її процесуальними правами і покладенням процесуальних обов'язків учасника справи.

Як видається, вказані обмеження є процесуальними фільтрами, спрямованими на *відсіювання* необґрунтованих касаційних скарг. Водночас на відміну від інших процесуальних фільтрів останні навряд чи коректно називати такими, що можуть обмежувати право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд, оскільки у такому разі йдеться про елементарні правила, які мають на меті недопущення хаотичного розгляду правової проблеми, що детермінувала первісне звернення до суду. У цьому контексті логічними є обидві наведені вимоги, адже винятково непослідовним є як перегляд у касаційному порядку без наявності рішення апеляційної інстанції, так і перегляд без наявності відповідної скарги.

За умов набуття чинності новою редакцією ЦПК визначальної ролі для успішного відкриття провадження набуває дотримання скаржником вимог до форми та змісту, що ставляться до касаційної скарги. Так, відповідно до статті 392 ЦПК *формальними вимогами* є такі:

- письмова форма касаційної скарги;
- вказівка на найменування суду, до якого подається скарга;
- вказівка на повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) особи, яка подає касаційну скаргу, її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб – громадян України, номери засобів зв'язку та адресу електронної пошти (за наявності);

- вказівка на повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб);

- перелік письмових матеріалів, що додаються до скарги;
- вказівка на дату отримання копії судового рішення суду апеляційної інстанції, що оскаржується;

- вказівка на підставу звільнення від сплати судового збору (за наявності таких підстав);
- підпис скаржника або його представника.

Водночас до *змістових* вимог до касаційної скарги слід віднести такі:

- вказівка на те, в чому полягає неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права;

- клопотання особи, яка подає скаргу;
- подання письмових матеріалів: копії скарги та додані до неї матеріали відповідно до кількості учасників справи; докази, що підтверджують дату отримання копії оскаржуваного рішення суду апеляційної інстанції (за наявності); документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі, або документи, що підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону.

Отже, вбачається основна відмінність між двома типами вимог, що висуваються до касаційної скарги. Так, *формальними* є вимоги переважно технічного та організаційного характеру. А *змістові* вимоги безпосередньо впливають на обґрунтованість скарги. Однак як перші, так і другі однаково впливають на ухвалення судом рішення про відкриття касаційного провадження. Можна стверджувати, що дотримання наведених вимог є *процесуальною передумовою* відкриття касаційного провадження.

Крім того, Н.Г.Колядіна щодо передумов права на пред'явлення позову загалом зазначає, що це визначені в процесуальному законі позитивні та негативні обставини, наявності яких достатньо для виникнення у певної особи процесуального права на пред'явлення позову у конкретній справі [7]. Аналогічно, на нашу думку, можна позначити і розуміння передумов права на касаційне оскарження. Доречним у контексті висловленого видається і коментар І.О. Ізарової щодо права на оскарження судових рішень як важеля, яким забезпечується здійснення права на судовий захист і справедливе та неупереджене правосуддя [8].

Своєрідною *гарантією* права на оскарження судового рішення загалом є і *надання скаргнику ухвали про відмову у відкритті касаційного провадження*, зважаючи на те, що водночас із іншими наявними у такої особи процесуальними документами (рішеннями нижчих судових інстанцій, доказами існування порушень, допущених ними під час розгляду, та іншими матеріалами, долученими до касаційної скарги) ця ухвала може надаватися скаргником у разі оскарження вказаного рішення до ЄСПЛ.

Водночас аналіз ухвал Касаційного цивільного суду у складі Верховного суду дозволяє виокремити найтипівіші *помилки скаргників*, що стають підставою для залишення їхніх касаційних скарг без руху. Так, найчастіше у скаргах ігнорується необхідність зазначення вказівки на реквізити інших учасників справи, що вимагається процесуальним законом (ухвала ВС у справі № 676/1325/17 від 05.04.2018 р.) [11]; практикується подання скарги після закінчення строків касаційного оскарження без пояснення поважності причин такого пропуску (ухвала ВС у справі № 235/1155/17 від 15.02.2018 р.) [12], а також № 766/10278/16-ц від 05.03.2018 р. (де судом надано місячний строк на усунення відповідей недоліків) [13], № 554/1596/17 від 01.03.2018 р. [14].

З огляду на те, що вказані ухвали не підлягають оскарженню, доводиться вести мову про встановлення ще одного опосередкованого процесуального фільтру, спрямованого на запобігання надмірному перенавантаженню касаційної інстанції.

Слід вказати на те, що найпоширенішою підставою відмов (найбільша частка з проаналізованих) сьогодні є малозначність справи, необґрунтованість касаційної скарги, а після цього – подання неуповноваженою особою (відсутність підпису, відсутність вказівки на посаду та інші формальні підстави). Отже, практика сьогодні демонструє не надто критичну ситуацію з кількістю відмов з формальних підстав, що зазнавало критики на стадії розробки нової редакції ЦПК. Водночас трапляються випадки відмов у відкритті касаційного провадження з огляду на подання скарги у інший спосіб, аніж до суду касаційної інстанції (що викликало запитання щодо доцільності, але виявилось доцільним на практиці).

Висновки. Резюмуючи викладене вище, слід також зауважити, що чинне сьогодні цивільне процесуальне законодавство України своїм змістом підтверджує здійснені нами теоретичні висновки щодо визначальної ролі відкриття касаційного провадження, зокрема і суміжних інститутів, а саме приєднання до касаційної скарги та відзиву на касаційну скаргу, а також права на усунення недоліків касаційної скарги для реалізації права на касаційне оскарження та пов'язаного з ним права на відкриття касаційного провадження, а отже, і права на касаційний перегляд. Водночас спрямованість подальших наукових досліджень у цьому контексті має визначатися потребами правозастосування, зокрема забезпеченням для громадян повного та належного здійснення права на касаційне оскарження.

Література:

1. Мінченко Р.М. Особливості відкриття касаційного провадження та підготовки справи до судового розгляду в касаційній інстанції. URL: <http://www.apdp.in.ua/v57/64.pdf>.
2. Добровольский А.А. Участие органов государственного управления в советском гражданском процессе. Москва, 1958. С. 19
3. Треушников М.К. Гражданский процесс: учебник. Москва, 2003 С. 219.
4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV станом на 10 травня 2018 року. Відомості Верховної Ради України, 2004. № 40–41, 42, ст. 492.
5. Ухвала Верховного Суду від 26.03.2018 р. у справі № 310/4820/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73054513> (дата звернення: 05 травня 2018 р.).
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Буланов та Купчик проти України» від 09.03.2011 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/974_664 (дата звернення: 05 травня 2018 р.).
7. Колядіна Н.Г. Реалізація права на позов у цивільному процесі України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження. Одеса, 2016. 84 с.
8. Ізарова І.О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів. Київ, 2017. С. 71–74.

9. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь, 2004. С. 931.
10. Рожнов О.В. Залишення скарги без руху: спірні питання судової практики. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». Харків, 2013. № 1062, вип. 14. С. 197.
11. Ухвала Верховного Суду від 05.04.2018 р. у справі № 676/1325/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73194918>(дата звернення: 05 травня 2018 р.).
12. Ухвала Верховного Суду від 15.02.2018 р. у справі № 235/1155/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72243484>(дата звернення: 05 травня 2018 р.).
13. Ухвала Верховного Суду від 05.03.2018 р. у справі № 766/10278/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72587614>(дата звернення: 05 травня 2018 р.).
14. Ухвала Верховного Суду від 01.03.2018 р. у справі № 554/1596/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72560965>(дата звернення: 05 травня 2018 р.).

ABSTRACTS

POLITICAL SCIENCE

Vereshchak V. The establishment of national intelligence in legal framework of the state (on the example of Japan)

Temporary occupation of the part of Ukrainian territory by the Russian Federation – the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, fomenting of armed conflict in certain districts of Donetsk and Luhansk regions and buildup of military power in immediate proximity to the Ukrainian border, the potential possibility of deploying tactical nuclear weapons in the territory of Crimea necessitated significant strengthening of the force components of our state, including building up and strengthening the capabilities of national intelligence. There is a positive experience of the last mentioned. It is one of the most developed and peaceful countries in the world – Japan. Borrowing and implementation of its certain aspects by the heads of the corresponding departments and institutions of our state could have positive effects.

After the victory in the Second World War, the United States dissolved the Imperial Army of Japan and its special services, including intelligence. Disarmed and occupied by the United States, Japan was forced to exist within the defined limits. This fact created incentives for the development and implementation of the doctrine of Yoshida, named after the then prime minister of the country Shigeru Yoshida. According to this document, Japan trusted its own security to USA, concentrating its efforts on the restoration and development of the national economy.

After the end of the Cold War, Japan was in a difficult political and economic situation. As a result of economic reforms, China has evolved from a weak backward country into an aggressive and equally strong as leading world countries rival in the security and economy areas. Japan at this time somewhat lowered the pace of its own economic development. North Korea doubled its efforts to create and test nuclear-missile weapons. Due to the fact that the United States began to invest enormous resources in stabilizing security in the Middle East, they somewhat reduced its volume to Japan's security sector.

There was an urgent need for early detection of threats and challenges to the military security of the state, mainly by their own forces now – national intelligence forces that were insufficient and unable to do so.

The establishment of the national intelligence in Japan took place under complex contradiction: on the one hand – the urgent need to build up the structure and strengthen the professional intelligence capabilities to counter the growing challenges and threats to the state security; on the other – the intransigence of the country's parliament and the public to amend the constitution of the country, where article 9 was determinant, and prohibited any increase in the country's military strength. The pragmatically-minded part of the parliament and government managed to gradually overcome it and create an effective national intelligence system. In this case, any clues and arguments were used.

The main of them were the following:

- emphasis on destructive and crushing consequences for the country of modern challenges and threats to its security, non-standard aspects of its manifestations and emergence;
- use of any unfriendly action from the side of possible opponents of Japan (mainly North Korea, China, international terrorist organizations) to emphasize the need to strengthen and enhance the capabilities of national intelligence agencies;
- use of Parliament's consent to strengthen the Self-Defense Forces of the country as a reason to build up and strengthen national intelligence agencies;
- uncommon appeal for support to the leadership of the allied US.
- In general, regarding mentioned above, the patriotically and pragmatically-minded part of the Japanese parliament and the government of the country have shown a great perseverance, rational systemacity and commitment in the pursuit of set goal.

Key words: threats, security, intelligence, intelligence agencies, legal framework, parliament, control, treaties, cooperation.

Dmytrashko S. Strategy of influence on mass consciousness in National Socialist Germany

The National Socialists embodied the doctrine through revolutionary changes in the political system, new methods of working with the masses in order to obtain universal social support. National Socialists used informa-

tion wars, agitation, propaganda, disinformation as a strategy of influence on the mass consciousness. Disinformation was used in the fight against the Communist Party. Information wars were used in foreign policy against the states that were the object of aggression of Nazism. Agitation was used to motivate the masses to engage in political activity. A leader's cult was created. Speeches played a special role in Nazi agitation, the effect of which grew due to the suggestion and theatricality of party gatherings, demonstrations. The propaganda of national-socialist ideology captures the whole consciousness of people. A. Hitler believed that propaganda and agitation was a prerequisite for the creation of a powerful organization, mobilizing the population to implement the regime's policy. J. Goebbels created the structural elements of propaganda, became the author of the method of "poetic truth" and the technology of the introduction of ideology into the mass consciousness.

The author believes that the peculiarity of the strategy of influence on the mass consciousness is the complex use of information warfare, misinformation, propaganda and agitation. The totalitarian regime influenced the mass consciousness, using suggestions and manipulations. The propaganda was comprehensive, adapted to the requirements of the situation, used technical means, which exacerbated the impact on large groups of people and large areas. Agitation prompted people to engage in activity through planned actions, use of rituals, theatricality, solidarity and feedback. Радіо, газет, кінострічки, документальне кіно, листівки, плакати – знаки культури, які слугували режиму. In foreign policy, large information events were held, depending on the needs of the regime. By 1938, the community was reassured by a proclaimed peace-loving policy. From 1938-1939 he grounded political and military actions with cultural, racial superiority and the necessity of autarky.

The Nazi party presented its political power as a spiritual phenomenon, since it aimed to change the social consciousness and educate a "new man", who, in ideological landmarks, deviated from humanism and was guided by hostility to the Other. The totalitarian regime created a new reality, in which the proclaimed changes in the social consciousness were objectively subjective nature, that is, individuals who were in a state of atomization turned into hostages of the goals proposed by the doctrine of national socialism.

Key words: German National Socialism, political ideology, propaganda, agitation, information warfare, mass consciousness.

Klyuchkovych A. Direct democracy in Slovakia: institutional and political aspects of functioning

The main forms, institutional mechanisms and problems of the implementation of direct democracy in Slovak Republic are analyzed in the article. The Constitution establishes the following forms of direct democracy in Slovakia: referendums, petition campaigns and the removal of the President from office (national level); community gathering, local referendum and regional referendum (level of territorial self-government).

The main focus is on the peculiarities of constitutional regulation and the political functioning of the referendum. The referendum is held in Slovak Republic at national, regional and local level. The experience of holding the Slovak referendums testifies to the low turnout of citizens. In 1993-2015, there were eight national referendums, but only one in 2003 was recognized as valid.

Key issues, which essentially complicate the procedure of the referendum conducting, have been determined. It is concluded that the referendum institute in Slovak Republic has often been used to achieve narrow political goals. The politicization of the referendum is connected with the political parties, the struggle between the authorities and the opposition.

The article shows the reasons for the lack of interest of citizens in implementing the mechanisms of direct democracy in Slovak Republic.

Development of direct democracy is considered as a key prerequisite for further democratization of Slovakia's political system. The need to improve the legal regulation of direct democracy and referendums in Slovak Republic is also stressed in the article.

Key words: Slovak Republic, direct democracy, referendum, politicization of the referendum, constitutional regulation, political parties.

Pashkov V. The Nazi regime and Academic community of Germany

The article considers the political and administrative measures of the Nazi regime to establish control over the academic life of German universities. Academic self-government contradicted the Nazi political

order, so the universities were quickly incorporated into the administrative system of the new government, and their autonomy was abolished.

In parallel, the new authorities made direct ideological interference in the curricula and subjects of scientific research, reformatting them in the spirit of the doctrine of National Socialism. After the reform, university disciplines and studies began to serve the ideological needs of the ruling regime and substantiate Nazi policies. Control over the content of curricula and the activity of teachers was placed on the party committees of the NSDAP established in universities.

In order to purify the universities from the non-Aryan spirit, the Nazis conducted political purges among students and scientists. Their victims were Jews and opponents of the Gittler regime. From 1933 to 1939 years the number of students in German universities was reduced from 128 000 to 58 000, and the work lost up to 20% of teachers.

At the same time despite the repressive nature of the Nazi regime, most teachers began to cooperate with the new government. The universities turned into public platforms for Nazi policies and ideology. The other side of political purges was the mass entry of professors and associate professors into the Nazi Party as a manifestation of political loyalty. By the end of the 1930s, half of the teachers were members of the NSDAP. Since the basis of Nazi ideology was biology and racial theory, the highest level of membership in the party was found in medical faculties that tended to these disciplines. Up to 70% of the teachers of these faculties had a party ticket. The smallest - about 30% - this figure was at the technical and natural faculties, which traditionally tried to distance themselves far from politics.

As a result of the long domination of Nazi ideas in the academic sphere, the quality of higher education and research at universities in the Third Reich has been constantly falling, and political cleansing has led to the emigration of a significant part of talented scientists.

On the other hand, the new rules, imposed by the Nazi regime, quickly took root in the educational system. Universities began to train professionals loyal to the Fuhrer and the state, although the quality of their training fell.

Key words: the higher education, political cleansing, ideological campaigns, conformism, The Third Reich, the academic community, National Socialism.

Pashkovskiy V. The organizational and legal mechanism for ensuring information security of Ukraine in conditions of external aggression: areas for improvement

The article deals with the problem of forming an organizational and legal mechanism for ensuring information security of Ukraine in the conditions of Russian aggression. The expediency of developing a holistic state information policy is substantiated. The directions for improving information security are proposed for proper protection and neutralization of threats in the information sphere.

It is noted that the Russian aggression against Ukraine, which violated the established world order and continues to threaten global security, actualizes the scientific understanding of the problems of the national security policy.

The author generally supports that in the conditions of hybrid wars, as a rule, all the basic information methods and tools used in ordinary wars are used.

In article also defined advantages and disadvantages of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine. An analysis of the state of counteraction to information threats in Ukraine shows that at the national level there is no clear coordinated policy and strategy for ensuring information security. At the current stage of development, the state of counteraction to information threats in Ukraine is in the stage of formation and development.

Author also considered that protection and counteraction to information wars should be carried out exclusively within the framework of the developed strategy on protection from information threats and counteraction to information wars in Ukraine.

As a conclusion it is determined that in the strategy to protect against information threats and counteracting information wars in Ukraine, it is necessary to separately identify the directions of threats and counteractions to the Russian Federation. It is necessary to consolidate the main measures for the stage-by-stage information confrontation of the Russian Federation both at the level of the state authorities and law enforcement bodies of different levels both on the whole territory and outside it, and especially on the territory of the annexed Crimea, occupied territories of Donetsk and Lugansk regions, front-line territories, territories bordering with the occupied.

Key words: hybrid war, information security, organizational and legal mechanism.

Popkov D. Actualization of the concept of social cleavages St. Rokkana and S. Lipseate in the context of secession threats

The article reviews the key provisions of the theory of social cleavages of Lipset - Rokkana, taking into account the main directions of modern discourse in this field. The article aims to assess the applicability of the concept of Lipset-Rokkan in the context of the study of secession threats to the integrity of the state.

The urgency of this approach is determined by the events of modern history, from the collapse of Yugoslavia and the Soviet Union to the present (Libya, Syria, the East of Ukraine, etc.), which deny sovereignty over the whole territory of the state as a unchangeable reality. Taking into account the consequences of civil armed confrontation and dispersal of the state, modernity quite rigorously updates the scientific discourse around the phenomenon of schism in all its interconnected aspects.

The Lipset-Rokkan model explains the development of the party systems of Western Europe by the existing distinctions between the state and the church, the city and the countryside, the center and periphery, the owners and the hired workers, who became institutionalized at the political level as political alternatives during two "critical" events, in the quality of which the authors determined the revolution.

The article presents an overview of five modern trends in the development of the theory of cleavages: 1) the definition of the notion of cleavages, the essence of its features and problems of interpretation; 2) determining the grounds for the emergence of a political split; 3) assessment of the ability to explain the hypothesis of "freezing" and the evolution of party systems of the late XX - early XXI centuries; 4) problems of applying theory to post-Soviet states; 5) identification of the causal link and its direction between the cleavages and the activities of the parties.

The author substantiates the possibility of further developing the theory of Lipset-Rokkan in the direction of its greater universalization. To do this, a series of corrective conceptual warnings related to the described areas of discussion are proposed.

Key words: social cleavage, lines of delimitation, secession threats, party system, conflict, primordial identities.

Iakovleva L. «Damocles' sword» of power: factors of legitimacy in ancient Athens

The article is devoted to the study of the factors of the legitimacy of power in the Ancient World. Legitimacy is "the Sword of Damocles" of the era of antiquity; the doubts of citizens about the legitimacy of power is a direct way to its loss. That is why the rationale for the authority of power and the right to power become one of the central one for ancient philosophy and politics.

The factors of the legitimacy of the power of the monarchy (religion, traditional domination), aristocracy (noble origin, military victories), tyranny (charismatic legitimacy of personal power), demos (collective legitimacy, rationalism) are singled out. "Ostracism" as an obvious result of the process of delegitimization of power is interpreted. The peculiarities of Pericles' reforms, which are based on rational organization of power, introduction of payment for work for the sake of public benefit ("mystophoria"), democracy, are noted.

In the era of antiquity, firstly, in the political world history the need for power to be recognized, supported and legitimated was clearly articulated. Economic well-being, political stability and security of policies depended on the level of legitimacy of power. In the era of antiquity, the "Sword of Damocles" of needs for recognition and support hung over power, from this time onwards – forever. However, the authorities can choose what will be the basis of legitimate governance, what factors will determine the fate of power.

The era of the early Archaic in Athens was characterized by the decisive influence of the aristocracy, whose power was based on wealth and economic strength. In addition, an important source of legitimacy of the aristocracy was religion.

The citizens of the Athenian Polis not only realized that they were the source of power, but also sought a foundation of power that would ensure its legitimacy. The abandonment of violence was the main aspect in this search for legitimacy.

Solon, using his own authority, received extraordinary powers, i.e., he legitimized his own power both among the aristocracy and for the demos. One of the most important lessons of Solon's reforms for the legitimacy of the era of antiquity is that the authority of a centrist, who, as an archon, carried out reforms, lasted only for a year. The innovations, introduced by Solon, remained valid in Athens over the next decades; instead, the problem of the legitimacy of the aristocracy's power was not solved.

The archaic stage was characterized by the rule of the kings (basileans), whose legitimacy relied on royal origin and found its basis in traditional domination, religion, military valour and victories in the Panhel-

lenic games. A very important, even decisive component of legitimacy was the identity of the Greeks as free citizens as opposed to the Persians who worshiped the king as God and their "hospitality", which became the foundation of cosmopolitan legitimacy.

The classic stage of the development of the Athenian policy is the domination of the aristocracy, which from time to time gave power to tyrants. The governance of the latter represented a reliance on the charismatic type of legitimacy. They relied on their own authority, and their descendants could not claim to power. The tyrants, as charismatic leaders, introduced reforms, and most importantly, they actively fought against the aristocracy (the descendants of which, in fact, they were), considered the aristocracy as rivals in the struggle for power, and thus prepared the ground for strengthening the power of the demos.

The democratic stage, which began with the reforms of Kimon and reached its peak during the reign of the "first citizen" Pericles, can be called a period of domination of a rational-legal type of legitimacy. After all, Pericles himself was a "great rationalist"; his power was based neither on tribal relations, nor on religion and tradition.

This list is not exhaustive, but it allows us to see that in the era of ancient Greece, the boundary principles and fundamental ideas about the phenomenon of the legitimacy of power were formed. Its role in the political life of the policy was determined. All the risks, disadvantages and dangers of each type of legitimacy also appeared in the policy. In the end, the Athenians themselves developed and implemented the extreme form of delegitimization of the political leader – ostracism.

Key words: legitimacy of power, Pericles, authority, ostracism, delegitimization, democracy.

SOCIOLOGY

Chris Weston. Decline & Fall of British Power (Part II): 1945 to 1963

The purpose of this paper is to examine the decline and fall of British power. "Power" is defined as the ability to influence another party and Michael Mann's four sources of social power is employed as an analytical tool.

The paper takes as its starting point the state of Britain after the end of the Second World War in 1945. In its aftermath, Britain had, along with other European powers, to face up to the desire of its colonies to achieve independence. In particular, India was the "jewel in the crown" and with its independence, the "game was up" as Britain had relied on this for a substantial part of its rise in Political and Economic Power (and Military Power through the Indian Army) during the eighteenth and nineteenth centuries, and well into the twentieth century. Thereafter, Britain was scrambling to protect the other important contributors to its Economic Power through interventions in the Middle East (e.g. Iran for oil) and South East Asia (e.g. Malaya for its tin and rubber interests).

But the reality was that Britain was reliant on substantial subsidies from the USA to maintain its imperial, financial and economic interests. The reliance on the US would extend with the commencement of the Marshall Plan which saw the bulk of the funds flowing to the UK.

In parallel, the UK had performed important steps in constructing a security and defence architecture and modest moves in some form of European economic co ordination via the Marshall Plan. But the UK failed to follow up on these promising steps by failing to engage in the first moves by (Western) Europe in its first moves to construct the European project of an "ever closer union." This failure to demonstrate Leadership (a fifth source of power identified by Mann) was to have fateful consequences.

Indeed, the Suez Crisis of 1956 which saw an Anglo-French-Israeli co ordinated military strike on Egypt would bring into sharp relief all of the negative trends accumulating – not necessarily by virtue of the adventure itself but how the UK succumbed to financial and economic blackmail and its default policy thereafter of increased dependence on the USA for its Military and Economic Power – the former through its decision to acquire the delivery system for its (nominally independent) nuclear deterrent from the USA; and the latter by avoiding any conflict with the US that might lead to the US threatening a repeat of the financial threats.

The price for this policy choice was ultimately paid when the French vetoed the UK's application to join the European Economic Community in January 1963 – taking place just one month after the UK had signed an agreement with the USA for the delivery of the Polaris nuclear submarine system.

Thus, from a promising starting point in 1945, as compared with its European counterparts, it is argued that the UK's political leaders had become entranced with protecting economic interests with Military Power, as subsidised by the USA, and avoided decisions to engage with the European project until it

had essentially been closed to it. That was a fateful act and took place just eighteen years after emerging as one of the "Big 3" global powers. Britain played no role in the rules of the game being established by a major economic power on its doorstep.

The next article in the series will examine the course of the UK and its attempts to reverse its decline in power.

Key words: Great Britain, social power sources, leadership, India.

Kutuev P., Makarenko D., Severynchyk O. The developmental state: can it travel from East Asia to Eastern Europe?

The demise of Leninist regimes was accompanied by the hegemonic rise of the free market ideology with neoliberalism being its most ideal-typical embodiment. Yet, the decades of the neoliberal hegemony on both global and regional scales have not removed the state and its role in promoting development from research and policy agendas. Moreover, neoliberalism has produced a string backlash in forms of nativist and populist reaction. Thus, the article sets out to trace the genealogy of the state within the framework of the late Leninist regimes and post-Leninist period, asking a question about the relevance of the East-Asian developmental state experience to post-Soviet conditions. The article discusses the experience of Japan and South Korea, while exploring theoretical underpinnings of the sociological discourse of the state and its role in the development. Thus, the article comes up with a condensed narrative of the history of the developmental state both as an institutional arrangement and sociological discourse. It discusses and evaluates the contribution to the sociology of the developmental state of such scholars as Alice Amsden, Peter Evans, Bruce Cumings. The article conceptualizes the relations between the developmental state and neoliberalism. It also identifies the causes of the developmental state crisis and evaluates the East-European experience with constructing such a state. The article defines the stumbling blocks on the way of building the developmental state in Ukraine. It is argued that given Ukraine's proximity to the EU as well as pluralistic nature of the Ukrainian society the authoritarian option is not viable for Ukraine. At the same time, Ukraine is unlikely to succeed in building the developmental state, being caught in a struggle with a kleptocratic polity which has been unable so far to produce a long-term developmental policies.

Key words: Leninism, development, modernization, developmental state, East Asia, Ukraine.

Hryshchenko N. Volunteer movement in modern Ukraine as a strategy for the development of youth leadership

This article represents the stages of the emergence and problems of the formation of volunteering, youth leadership through the participation of young people in the volunteer movement of modern Ukraine. The concept of volunteering as a strategy for leadership development proceeds from the fact that volunteering and leadership are in a close interaction. This may mean that the realization of the tasks of the development of volunteering solves the problem of leadership development in the youth environment.

The article reviews and analyzes the results of a nationwide research on the state of volunteering in Ukraine (July 20-26, 2014), which was carried out by GfK Ukraine on request of the UN Organizations in Ukraine. There is a representative sample of the Ukrainian population (with the exception of the Crimea) by region, the size of the settlement, sex and age, according to the data of the State Statistics Service as of January 01, 2013. The sample was 1,000 respondents aged 16 and over.

According to the results of the research, we can conclude that Ukrainians recognize the great role of the volunteer movement in the social processes. The most relevant areas of activity before the events of the Maidan were the assistance to socially vulnerable groups of the population and the improvement of public space.

This survey showed that volunteer activity in Ukraine is the most important mechanism that exists within civil society and is capable of taking an initiative at any moment in any crisis situation.

The largest volunteer group in Ukraine, which is currently volunteering, is mostly student youth, though, due to the political situation and antiterrorist operation that takes place in eastern Ukraine, during the 2014-2018 period, the participation in volunteering activities of people aged 36 and under 60 increased significantly (although at the beginning of 2016 there is a decline in volunteer activity in this direction).

As a conclusion, it can be noted that the youth leadership, which arises at this time on the background of military confrontation, is extremely rapidly growing. Young activists, who saw their further activ-

ities only in the field of politics, begin to reorient themselves to somewhat different conditions for entry into this sphere. At the same time, the overwhelming majority views participation in the leadership of the volunteer movement primarily as one of the possible channels of mobility for political growth and political formation in the future.

Active volunteer activity develops life skills and professional experience among young people, ability to interest and organize other volunteers, learn how to interact with other people and organizations, find support from partners and sponsors, government and commercial structures, etc.

In the process of volunteer activity, young people are expanding their vision, develop their intellectual level, realize the opportunity to implement their creative plans and leadership potential. A special role in shaping leadership qualities belongs to the social design, namely, through developing skills for their volunteer project, joining efforts with associates for the collective development and implementation of the project, which contributes to enhancing social competences and the development of skills and abilities of the volunteer. Again, the rethinking of the essence and fundamental role of volunteering over the course of several decades has led to an understanding and recognition at the global level that volunteering is the basis for improvement of civil society, an instrument that promotes social capital, economic growth and social well-being of societies.

The state policy of Ukraine should focus more on maintaining the youth movement, support various youth initiatives. This will depend on the direction of the youth movement, the expansion and emergence of new youth radical movements, the formation of subcultures that will bring in the traditional culture as new trends, and new, perhaps even negative forms of struggle for their place in the public space of the state.

Key words: leadership, volunteer, volunteer's movement, youth organizations, youth leaders, youth social activity, social movement.

Zasoba I. The American Communist Party and feminism at the beginning of the Cold War (1945-1960)

In this paper, I offer an inquiry into American Marxist feminist activism at the beginning of the Cold War, and its connection to the American Communist Party. Contemporary scholars of critical theory have expressed concern that worldwide progress made in gender equality in the 20th century has not translated into similar advances in economic equality. Those looking for the historical roots of this phenomenon sometimes fault the American women's liberation movement of the 1960's and 1970's for not challenging fundamental capitalist structures. This inquiry extends the scholarly discussion on work done in the area of women's rights to the early years of the Cold War, arguing that the American Communist Party assumed the Soviet Union's position that the Woman's Question would be solved as a result of a workers' revolution. Based on the accounts of American Marxist feminists, and with a look at the American Government's Cold War stance, it could be argued that the American Communist Party's mismanagement of the Woman Question at the beginning of the Cold War, combined with US McCarthy era anti-Soviet policy, helped to ensure that "second-wave" feminism, (while adopting revolutionary rhetoric) would achieve mostly "bourgeois" goals.

Key words: Marxist feminists, Cold War, Communist Party, Woman's Question, "Second Wave" feminism.

Oros O. Aggressive and violent behavior among children of adolescence

In the context of the transformational processes of Ukrainian society, the problem of violent and aggressive behavior among adolescents is particularly acute nowadays. Domestic crime statistics shows that a significant proportion of crimes among minors belongs to violent crimes. The scientific problem is the need to explain the specific features of aggressive and violent behavior in adolescent children. The purpose of the article is to reveal some aspects of aggressive and violent behavior among adolescents.

Most researchers identify aggression as an act or behavior aimed at causing harm to another being or object. It is difficult to determine the level of personal tendency of aggression. Only external manifestations of aggression are available for observation and intervention, that is, aggressive behavior, which is in essence related to the concept of violence. According to Zmanovska E.V. and Rybnikova V.U., aggressive behavior includes: hostile setting, aggressive emotions, aggression and violence. The phenomenon of violence can take different forms, but is mainly represented through the interaction of two sides, a violator

and a victim. The nature of violence, from the point of view of sociology, can be both a product of real contradictions and purely symbolic processes. Socio-cognitive explanations describe aggressive behavior as a deficit of social competence, which is based on the problems of information processing. The defining role in the use of violence, as it is defined by A. Bandura, is also played by the previous positive experience of the successful use of violence to meet their needs. A. Adler explained violent and aggressive behavior as a desire for domination and self – affirmation. It should be noted that juvenile tumors increase the desire to meet the ways and ideas about the success of the individual accepted in the society. According to the representatives of constructivism, physical violence, as well as other manifestations of deviant and delinquent behavior, is a social construct.

The content of physical violence differs from its evaluation. The objective factor of violence is not the natural tendency of man, but social norms, artificially created barriers and the restriction of the freedom of people. The greatest number of barriers and constraints falls on adolescent children whose criminal activity has been increasing in recent years. Moreover, the nature of this activity has threatening features of insolence, cruelty, cynicism, and violence. The motive for breaking the taboo in the myth arises in close connection with the initiation motive. For a child, the violation of any social taboo turns into a phenomenon of demonstration acquired, due to initiation, maturity, of his/her new social status. H. Heckhausen determines that very often aggression serves other motives, such as power and dominance, that is, in essence, defined as instrumental aggression. Physical violence among teenagers is not merely a ritual of initiation, it is a construct or a "deconstruct of the masculinity of the victim." Boys who have not been initiated by physical violence become the object of victimization. If they, being men biologically, can not represent specific masculinity in their everyday practices, members of youth groups do not consider them "real men". During initiation, there may be contradictions between the mythological notions of "normative masculinity" and the inability of the "victim" to pass the initiation test. Deconstruction of masculinity can mean temporary, but very difficult, personality reconstruction for boys. Manifestations of physical violence among children are formed not only by their propensity to direct violence but also structural violence, in particular, status inequality. Violent and aggressive actions are part of the ritual of a kind of initiation of adolescents and the establishment of their position in the social system.

Key words: aggressive behavior, violence, adolescents, aggression.

LAW

Dariusz Mańka Shaping the socio-legal notion of sustainable development in French personalism

The article aims to present a human and economic development through the prism of those French personalists' thought. Personalism is a philosophical school of thought based on the general affirmation of the centrality of the person for philosophical thought. It posits ultimate reality and value in personhood – human as well as (at least for French personalists) divine. It emphasizes the significance, uniqueness and inviolability of the person, as well as the person's essentially relational or communitarian dimension. According to Jacques Maritain, a person should always be a goal of action, and never should be a means to achieve particular goals. Thus, each kind of development, economic, technical or social, ought to focus on human dignity. Human development was also particularly emphasized by Emmanuel Mounier. He drew attention to the need for constant commitment, dynamism and creative approach to the world. Thanks to the spiritual sphere, intelligence and freedom that belongs to every man, he can both develop himself and shape the world around him. Man should strive for perfection, transgress himself. Referring to the effects of the scientific and technical revolution and the twentieth-century economic transformation, he stated that not achievements in these areas, but only men are able to determine their positive or negative role. Technology should therefore have only a servile role for the human person. Finally, Teilhard settled the human being in the context of nature and theory of evolution. According to the views of French Jesuit, man is the highest phase of cosmic evolution and an integral part of the universe. He claimed that the whole reality is dynamic and evolutionary, going from the Alpha point to the Omega point with its beginning and the end. The supreme goal of humanity and the world is spiritual unity. According to De Chardin, the whole creation is sighing towards a mystical union with God.

Key words: sustainable development, human development, French personalism, economy, environment Maritain, Mounier, Teilhard de Chardin

Bezsusudnia Yu. Criminalization of extremism in Ukraine

In the XXI century, extremism with signs of violence intensified in many countries. The problem of the struggle against the ideology and practice of extremism and terrorism is becoming very relevant in the world.

In Ukraine, there is no criminal liability for extremists activity. However, the current Criminal Code establishes a criminal code responsibility for actions that have signs of extremism, including actions attributable to crimes against the foundations of national security: actions aimed at violent change or overthrow of the constitutional order or the seizure of state power (art.109); An attack on the territorial integrity and inviolability of Ukraine (st. 110); Sabotage (p. 113).

Among scientists, there is no single approach to the question of whether it should be introduced criminal punishment of extremism. There are supporters of gain responsibility for extremism, and opponents.

A number of scientists find extremism a dangerous phenomenon that shakes the basic foundations of society, and is potentially dangerous for the national security of the state. Among supporters of the legislative settlement in Ukraine, such phenomenon as extremism, scientists Ye.D.Skulish, V.L.Ortynsky, O.Pisarenko, E. Vasilchuk, I. Poddubsky, who mostly refer to the legislative regulation of combating extremism in post-Soviet states.

So, in 2016 a criminal case was introduced in the Republic of Belarus, responsibility for the creation of an extremist formation (Article 361-1) and for the financing of the activities of extremist formations (Article 361-2). These crimes are contained in Chapter 32 under the title "Crimes against the State".

The Criminal Code of the Republic of Uzbekistan provides criminal responsibility for actions of an extremist nature: Article 244-1 ("Production, storage, distribution or demonstration of materials that present a threat to public safety and public order", which provides for the responsibility for the distribution of materials containing ideas of religious extremism, separatism and fundamentalism); Art. 244-2 ("Creation, leadership, participation in religious extremist, separatist, fundamentalist or other prohibited organizations"). These crimes are referred to Chapter XVII "Crimes against Public Safety".

In the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, the legislator is the most dangerous crimes of extreme orientation referred to crimes against state security to Chapter 5 "Criminal Offenses Against the Basis of the Constitutional Order and Security of the State": Article 182 (Creation, Management of an Extremist Group or Participation in its activities, p. 183 ("Granting permission to publishing in the media of extremist materials"). Less crimes that are considered socially dangerous by the legislator are classified in Chapter 10 "Criminal offenses against public security and public order": item 258 ("financing terrorist or extremist activity and other assistance to terrorism or extremism"), Art. 259 ("Recruiting, preparing or arming persons for the purpose of organizing terrorist or extremist activities"), Article 260 ("Terrorist or extremist preparation"); Chapter 16 "Criminal offenses against governance": Article 405 ("Organization and participation in the activities of a public or religious association or another organization after a court's decision prohibiting their activities or elimination related to extremism or terrorism").

On the example of the post-Soviet states, some scientists are fair with caution refer to the introduction of criminal liability for extremism. So, VV Lunyev, V. Klymchuk believe that such legal norms the current government can use to fight the opposition and dissent. In addition, they believe that existing in Ukraine is normative the legal framework is sufficient to counteract extremist activity and to the introduction of criminal responsibility for extremist acts into the Criminal Code of Ukraine, such rules will create unwanted competition with the provisions of the anti-terrorist legislation of Ukraine and the relevant articles of the Criminal Code.

In the fundamental documents of foreign states regarding provision national security condemn manifestations of violent extremism and prosecution of the participants of the relevant extremist groups. Given the international practice, it is advisable to legislate in Ukraine the definition of "extremism" and the adoption of a law on settlement extremist activity. The author believes that at this stage more it is acceptable to impose criminal responsibility for the most dangerous manifestations of extremism, the creation, operation and financing of extremist organizations (groups) whose activities accompanied by violence (physical or psychological) at the same time it is expedient to attribute such crimes to crimes against the bases of national security of Ukraine, as extremism with signs of violence greatly threatens the national security of the state, contains the threat of violation of the integrity of society, state borders, the territory of Ukraine, the normal functioning of the supreme bodies of the state power.

Key words: national security, information security, extremism, threats to national security, terrorism.

Briukhno O., Gerasimenko E. The essence and features of administrative and legal regulation of the citizenship of Ukraine as a result of its acceptance

The article is devoted to the issue of acquiring citizenship of Ukraine as a result of its adoption.

The article explores and highlights the essence, content and main issues of acquiring citizenship of Ukraine as a result of its adoption, as well as analyzes the provisions of the legislation in the field of citizenship, which require harmonization and adaptation to the international level.

Based on the analysis of legislation, the article states that the conditions for admitting to the citizenship of Ukraine are: recognition and observance of the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine, filing an application for a lack of foreign citizenship or an obligation to terminate foreign citizenship, legal residence on the territory of Ukraine during the last five years, obtaining a permit for immigration, knowledge of the state language or its understanding to the extent sufficient for communication, the existence of legal sources of existence

The article also analyzes the simplified procedure for acquiring citizenship, which takes place through the adoption of the citizenship of a child living in Ukraine and one of the parents of any other person who is her legal representative and has a corresponding permit for immigration to Ukraine.

The list of documents necessary for acquiring citizenship is also provided.

The author proposes ways to improve legislation, taking into account international experience.

Key words: citizenship of Ukraine, acquisition of citizenship, conditions for acquiring citizenship, legislation in the area of citizenship.

Bugera O. Social Internet Networks and crime prevention: contemporary trends

One of the trends in the development of criminological science at the present stage is the study of the possibilities of using the Internet to prevent crime, and in particular, such an element as social Internet networks. It should be noted that the Internet is actively changing our lives and imagining the modern world without social networks becomes virtually impossible.

The negative sides of social networks include: open distribution of confidential information; the ability to deal with inappropriate content (violence, offenses, etc.); the likelihood of the use of personal information by third parties in order to obtain the benefit; cybercrime; the possibility of coordinating the activities of criminal gangs, etc.

It should be noted that social networks are quite actively used in the United States to prevent crime. The main directions of this work are: direct placement of information on crime prevention in social networks; development of blogs; chat organization; creation of digital media files, for example, in the form of lectures; dissemination of information on various crime prevention measures in social networks.

Thus, the use of social networking websites to prevent crime is one of the current trends in the development of criminological science. This is also evidenced by international experience. In particular, it is expedient to use the entire spectrum of opportunities of social Internet networks to increase the level of prevention of crime, in particular: the conduct of specialized blogs; creating audio and video files of a preventive nature; monitoring of criminological relevant information, etc.

Key words: Internet network, social Internet-networks, crime, prevention, foreign experience.

Gutsu S. Legal regulation of the Internet: international and domestic experience

Problem setting. In the modern information society, the Internet is a special information space in which classical forms of interaction are replaced by electronic ones, penetrating into activities of the state, society and citizen in all spheres. In this regard, there is a need to regulate the operation of the Internet and the relationships that arise with its help. In the legal science there is still no single approach to the definition of the concept of "Internet". There is no unity in the question of what exactly is subject to legal regulation (the technical component of the Internet or the social relations that develop with its help) and to what extent. Target of research is the definition of the main problems of the legal regulation of the Internet, the analysis of international experience in network management and the degree of its implementation in the national legislation of Ukraine.

Article's main body. One of the main problems in regulating the Internet is the difference in approaches to the definition of the Internet. Some authors define it as a technological network, others define it as a special cyberspace. Analysis of international and European experience in Internet governance shows that in most of the regulation the technical component of the Internet network lends itself. To this end, international organizations have been set up and are working to develop standards and rules for the technical functioning of the network. Settlement of social and interpersonal relations, which are formed with the help of the Internet, turned out to be much more complicated. It is necessary to balance the freedom and security of all its participants.

Conclusions and prospects for the development. State regulation of the network should be carried out taking into account the interests of all stakeholders in legal relations. Internet network management should occur on the principle of distribution of appropriate powers between state bodies and public organ-

izations. This will avoid monopolizing the technical resources of the network, excessive censorship of content, access to databases.

Key words: Internet network, legal regulation, Internet management, social relations.

Kravchuk O. New responsibility for violations of labor law – disproportionate intervention of the state into business

Problem setting. The sanctions with very high fines for various violations appeared in the labor legislation of Ukraine from 2015. The new edition of Article 265 of the Labor Code of Ukraine was issued. This development of the legislation has changed the practical and theoretical approaches to understanding labor relations and their legal protection. The practice of business and state control has faced a number of problems, some of which have no solution within the legal framework.

Judicial practice under Article 265 of Labor Code is different. Some cases have already passed a cassation review - both in The Supreme Administrative Court and in the new Supreme Court. And despite the fact that there is still no established practice, it is possible to say already that it basically is not in favor of entrepreneurs, and therefore not in favor of free development of business. Therefore, the high relevance of these issues for business emphasizes the need to analyze them in legal science.

Analysis of recent research and publications. The problems of applying legal responsibility for violations of labor legislation were considered in recent years by O.O.Bakhurinska, I.R.Bezpalko, S.O.Vechurko, N.G.V-oropayeva, L.O.Ostapenko, O.G.Sereda [7] and other scientists. Considering the radical change in legislation and practice, incl. judicial, relevant issues are considered by the author in this article for the first time.

Paper objective. The article aims to consider the main theoretical and practical problems of applying sanctions for violation of labor legislation stipulated in Article 265 of Labor Code of Ukraine, and to develop perspective ways to improve the legal regulation in this area.

The main material presentation. The author considers the problem of assigning responsibility in the field of labor legislation to a certain type of legal responsibility. This responsibility is classified as financial responsibility. The issues of applying the limitation period to labor offenses are considered.

The problems of imbalance in the mechanism of state control in labor sphere are analyzed. Such control might be provided by tax offices (State Fiscal Service of Ukraine) and inspectors of the State Labor Inspection of Ukraine. In particular, the author analyzes the issues of the results of inspections carried out by the tax authorities. There is no real mechanism for determining of total amount of taxes for the case when unofficial workers were identified.

The problems of regulating the powers of inspectors of the State Labor Inspection are also analyzed. The article points out to the shortcomings of the Order of State Labor Control approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine in 2017.

Issues regarding the procedure for providing a notice to the tax authorities about hiring an employee are considered. The author points out to a lot of legal gaps in the regulation of this procedure.

The author considers the problem of fiscal direction of state control. The State Labor Inspection's of Ukraine inspection practices are not focused on partnership with business, but on punishment, that is fines. Examples of such practices are given. This practice is not evaluated by the author as very negative.

The problem of too high fines for labor offenses is considered. Judicial practice is analyzed. The author points out that in some cases high fines violate the principles of legal certainty and proportionality.

Separately, the judicial practice on the proportionality of fines is analyzed.

Conclusions. Finally, the author points out to the need to improve the legislation regulating labor control. The author notes that it is necessary to adopt certain resolutions of the Cabinet of Ministers, as well as to introduce some changes in the laws.

Key words: labor inspection, non-official workers, financial responsibility, inspection visits, State Labor Inspection.

Ogorodnik Zh. Possibility and necessity to provide functions of mediator to the notary public

There is a demand in the society for settling disputes in an extrajudicial manner. This is conditioned by the fact that in persons who encountered some conflict situations, in most cases, they would like to resolve them out of court, that is, to agree, this is due to a number of factors, in particular, the length of

litigation, the financial burden of the parties to the dispute (court fees, services lawyers, etc.). However, because individuals are parties to a dispute, it is sometimes difficult for them to meet and start a dialogue, and then there is a need for a mediation procedure.

The parties who entered into a conflict situation after some time come to the conclusion that it is better to settle in an extrajudicial manner and the necessary person who could organize a meeting of the conflicting parties, their negotiations, to suggest ways to resolve the dispute and the results of such negotiations should be implemented in the relevant legal document.

On November 3, 2016, the draft law "On Mediation" was adopted in the first reading No. 3665. Consideration of this bill is in line with Directive 2008/52 / EC of the European Parliament and of the Council on certain aspects of mediation in civil and commercial matters (Strasbourg, May 21 2008).

An important place in the mediation procedure is the mediator, that is, the person who is an independent mediator between the conflicting parties. And, in my opinion, the notary may act as such a professional independent mediator (mediator).

An analysis of recent research and publications on this issue suggests that the issue of mediation is relevant to today and attracts attention. In detail, the legal literature deals with the issues, stages and consequences of mediation, but, speaking of the need for legislative consolidation of the mediation procedure, the authors, in my opinion, pay very little attention to the requirements of the persons who will conduct mediation - mediators, their professional criteria. And a very small number of authors are considering the notary as a mediator, which is not entirely justified. Therefore, there is a need to focus more on the possibility of performing a mediator's functions as a notary.

The purpose of this article is to investigate the need to provide the notary for mediator functions and appropriate legislative consolidation. I believe that accelerating the implementation of the procedure for mediation in the legal field is possible by providing the notary with the powers and functions of the mediator with minor changes in the current legislation of Ukraine, in particular, the Law of Ukraine "On Notary". Therefore, this article is devoted to consideration of the possibility and necessity to perform the functions of an independent mediator during the mediation by the notary.

The purpose of this article is to investigate the need to provide the notary for mediator functions and appropriate legislative consolidation. I believe that accelerating the implementation of the procedure for mediation in the legal field is possible by providing the notary with the powers and functions of the mediator with minor changes in the current legislation of Ukraine, in particular, the Law of Ukraine "On Notary". Therefore, this article is devoted to consideration of the possibility and necessity to perform the functions of an independent mediator during the mediation by the notary.

At the same time, I believe that the notary is already a ready-made professional mediator in settling disputes, in particular civil, economic, family, inheritance, and, accordingly, does not require additional time for preparation for mediation. To date, a notary in performing notarial acts carries out some functions of the mediator: hears the parties, offers ways to resolve disputes, provides legal advice, certifies contracts based on the agreements reached.

It is important that the final result of the mediation is the conclusion of the relevant agreement (agreement). The certification of such a contract by a notary, which at the same time served as a mediator, would help to resolve the conflict situation on the principle of a "one-stop shop". Notary mediator: Preparation for mediation - Consideration of the essence of the conflict - Consideration of ways to resolve the conflict - Notarization of the agreement as a result of mediation. An additional positive leverage in favor of the notary as a mediator may be further notarization of contracts (for the performance of the contract by the result of the mediation), for example, sale and purchase agreements, divorce of the spouses property, etc.

In addition, the issue of confidentiality is important for mediation. And a notary who, by virtue of his duties, is required to keep a notarial secret (Article 8 of the Law of Ukraine "On Notary"), it will certainly adhere to the principle of confidentiality in the procedure of mediation.

In order for the mediation procedure to work fully, it is necessary to adopt the relevant Law of Ukraine "On Mediation"; also, it is necessary to amend the Law of Ukraine "On Notary" and to provide the functions of the notary's mediator, as it was done in many countries of the Latin Notary.

Key words: mediation, notary, independent mediator, extrajudicial settlement of a dispute, conflict situation.

Pomazanov A. Implementation of rights to cassation appeal and cassation proceeding opening

The paper is devoted to the main aspects of the implementation of rights to cassation appeal and cassation proceeding opening. The author points out that from the procedural point of view the opening of cassation proceedings can be regarded as the main and decisive element of the right to access to justice realization.

The researcher suggests talking about the right to cassation appeal, the right to open cassation proceedings and the right to cassation review, where the right to appeal is a prerequisite for two others.

It is important to find out the moment from which the right to cassation appeal can be implemented. From the content of the legislative rules governing the procedure of cassation appeal and cassation review, it appears that the right to cassation appeal should be understood as implemented since the opening of the cassation proceedings since in this case the right to cassation appeal is covered by the right to a cassation review.

At the same time, according to the author, the decision may be considered to be challenged before the completion of cassation review and the closure of the cassation proceedings. From the norms of Ukrainian legislation it follows that the moment of the opening of cassation proceedings should be considered the moment of the adoption of the relevant resolution by the judge-rapporteur, because since this moment it is possible to carry out procedural actions aimed at cassation review. In addition, the author focuses on the requirements to the cassation appeal of a substantive and procedural nature, observance of which plays an important role for the implementation of the right to appeal and is a procedural prerequisite for the opening of cassation proceedings.

The paper also focuses on joining the cassation complaint. Researcher suggests to defined this notion as a legal act certifying the maintenance of a person whose rights were previously resolved by a lower court, the claims made in the cassation appeal in order to uphold their own legal interest, as a result of which it is endowed with appropriate rights and duties. Along with this, the author makes some proposals to improve the effective procedural legislation of Ukraine.

Key words: the right to cassation appeal; cassation proceedings opening; cassation complaint accession; cassation review.

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 2 (38)
2018**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Н.М. Ковальчук*

Підписано до друку 10.07.2018 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 17,44. Тираж 150. Замовлення № 0718/84.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.